

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ

СТАТТІ
РЕЦЕНЗІЇ
ХРОНІКА
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЇ
ДИСКУСІЇ
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЇ

4 • 2000

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, біографічні матеріали, рецензії та хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и результатов исследований памятников на территории Украины и за рубежом, биографические материалы, рецензии и хроника.

Для археологов, историков, краеведов, учителей истории, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),

В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН, І. С. ВИНОКУР,
М. І. ГЛАДКИХ, А. Л. ЗАЛІЗНЯК,
В. М. ЗУБАР (відповідальний секретар),
С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник головного
редактора), В. К. МІХЕЄВ, О. П. МОЦЯ,
В. Ю. МУРЗІН, В. В. ОТРОЩЕНКО,
В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
Г. М. ТОЩЕВ, В. М. ЦИГИЛИК,
Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції

04210 Київ—210,
просп. Героїв Сталінграда, 12
Телефон 418-91-38

Друкується за постановою
редакційної колегії журналу

Художній редактор
к. іст. наук *M. M. Ієвлев*

Технічний редактор
T. M. Шендерович

Комп'ютерна верстка
O. O. Калигіної

Здано до набору 25.10.2000. Підписано до
друку 04.12.2000. Формат 70×108/16. Папір
офсетний № 1. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 13,65. Обл.-вид. арк. 15,23.
Тираж 650 прим. Зам. 516.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруку-
вано Спеціалізованою друкарнею наукових жур-
налів при Президії НАН України, 01004 Київ,
вул. Терещенківська, 4

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЙ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4 • 2000

ЗМІСТ

Статті

ЛІТВІНЕНКО Р. О. Поховання зрубної культури в кам'яних гробницях з гробницях з горизонтальною кладкою стін	3
СМІЛЕНКО А. Т., КОЗЛОВСЬКИЙ А. О. Періодизація середньовічних поселень Лівобережжя гирла Дунаю	19

Публікації археологічних матеріалів

КОРВІН-ПОТРОВСЬКИЙ О. Г., ГУСЄВ С. О. Багатошарове трипільське поселення Березова, ур. Берег	35
КОЛОДА В. В. Житла раннього середньовіччя у Верхньому Салтові	40
АКСЬОНОВ В. С., МІХЕЄВ В. К. Скляний посуд з поховань салтівського могильника Червона Гусарівка на Харківщині	55
КАБАНЕЦЬ Є. П. Про посвяту Десятинної церкви	59

До історії стародавнього виробництва

ГОШКО Т. Ю. Про технологію виготовлення браслетів з Гордіївського могильника	68
БІЛЕНІН К. Стародавнє залізодобування і гірнича справа в Свентокішських горах (Південна Польща)	73

Дискусії

- ВІДЕЙКО М. Ю. Питання реконструкції та походження поховального обряду могильників софіївського типу 90

Археологія за рубежем

- ВОСС О., АБРАХАМСЕН Н., СМЄКАЛОВА Т. М. Магнітна зйомка стародавнього залізодобувного центру в м. Сноруп (Данія) 101

Пам'ять археології

- ЧЕРНІГОВА Н. В. Бабенко В. О. та дослідження археологічного комплексу в с. Верхній Салтів 116
СОРОЧАН С. Б. Чаша душі 120
ШАЦЬКО Г. О., І. А. Антонова і археологічне дослідження Херсонеса 123

Нові відкриття та знахідки

- ЛАЗОРЕНКО А. В. Еталонне поселення пивихинської культури 126
САПОЖНИКОВ І. В. Кам'яний хрест на могилі козака Антона Кременецького 132
КОСЬКО О., ЛЯНГЕР Ю. Діттяство в трипільській культурі 135

Рецензії

- МАЙКО В. В. БУБЕНОК О. Б. Яси и бродники в степах Восточной Европы (VI — начало XIII вв.) 139
ПРИХОДНЮК О. М. АЙБАБИН А. И. Этническая история ранневизантийского Крыма 140

Хроніка

- АБАШИНА Н. С. Науковий семінар «Сто років вивчення культур полів поховань в Україні» 143
До 70-річчя Ірини Федорівни Ковальової 146
До 70-річчя Іона Ізраїлевича Винокура 147
До 65-річчя Леоніда Георгійовича Мацкевого 149
МАЦКЕВІЙ Л. Г. 60 років відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України 151
Наші автори 154
Список скорочень 155

Р. О. Литвиненко

ПОХОВАННЯ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРИ В КАМ'ЯНИХ ГРОБНИЦЯХ З ГОРИЗОНТАЛЬНОЮ КЛАДКОЮ СТІН

Кам'яні гробниці з горизонтальною кладкою стін зрубної культури локалізуються в західному ареалі її поширення та датуються кінцем розвиненого й пізнім етапами, пов'язані з похованням осіб високого соціального рангу.

Шістнадцять років тому була опублікована стаття Я. П. Гершковича, присвячена одному типу поховальних споруд зрубної культури Північно-Східного Приазов'я — кам'яним скриням, спорудженим методом горизонтальної кладки стін. Автором були розглянуті особливості їх конструкції, поставлені питання щодо хронології, ареалу та походження цього типу гробниць¹. За минулий час джерельна база значно поповнилася. І, на наш погляд, є сенс знову повернутися до зазначененої проблеми і почати вирішувати її із зачлененням нових матеріалів (рис. 1).

За далеко не повними підрахунками, в Північному Причорномор'ї відомо 64 поховання зрубної культури, здійснених в кам'яних скринях складної конструкції. Інформація про них опублікована в різних виданнях².

Оскільки основні типи конструкцій зведені на рис. 2—5³, що позбавляє нас від докладних описувань, наведемо лише деякі узагальнюючі характеристики та необхідні статистичні матеріали. У свій час, розглядаючи поховальні споруди зрубної культури Азово-Донецького регіону, ми визначили три типи кам'яних скринь, серед яких складні конструкції віднесли до II і III груп⁴. До II групи належать гробниці, стіни яких споруженні горизонтальною кладкою з плескатих каменів та блоків. Іноді дослідники саме їх називають цистами (лат. *cista*, англ. *cist* — кам'яна скрина, гробниця). До III групи належать комбіновані скрині, або скрині змішаних типів, стіни яких побудовані з вертикально встановлених кам'яних плит та горизонтальною кладкою (відомо декілька конструктивних варіантів). Кількісно II група (49 поховань) переважає над III групою (15 поховань). За розмірами ці типи споруд у цілому майже однакові, хоча цисти дещо більші, ніж комбіновані скрині. В той же час складні типи скринь в тенденції значно перевищують за відповідними показниками так звані рядові, або звичайні поховання, в тому числі кам'яні скрині і групи поховань (з плитковими стінами). Так, звичайними, «середніми» ямами дослідники вважають такі, площа яких становить не більше 2 m²⁵. Проте площа ям, викопаних під кам'яні скрині II і III груп (або площа самих споруд, побудованих без ями на давній поверхні), змінюється від 1,1 до 12,2 m². При цьому в розряд «середніх» потрапляє 23 % конструкцій. Не менш наочними показниками є об'єми цих ям, діапазон варіацій яких становить 0,6—24,5 m³, тоді як емність ординарної ями для поховання дорослої людини прирівнюється до 1,5—1,6 m³⁶. До наведених у статті Я. П. Гершковича фактів про конструктивні особливості досліджених споруд можна віднести таку інформацію. Спосіб викладки скринь, як правило, зумовлювався характером будівельного матеріалу, що трапляється в тому чи іншому регіоні. Наприклад, відповідно до геологічних умов Донецького кряжу стіни всіх гробниць цієї території являють собою багатошарові кладки плит пісковику та інших сланців (рис. 2). Для Приазовської височини, де трапляються відслонення граніту, характерні й цисти, зроблені з цього каменю. В таких випадках нижня, придонна, частина стін завжди складена з масивних блоків, а вер-

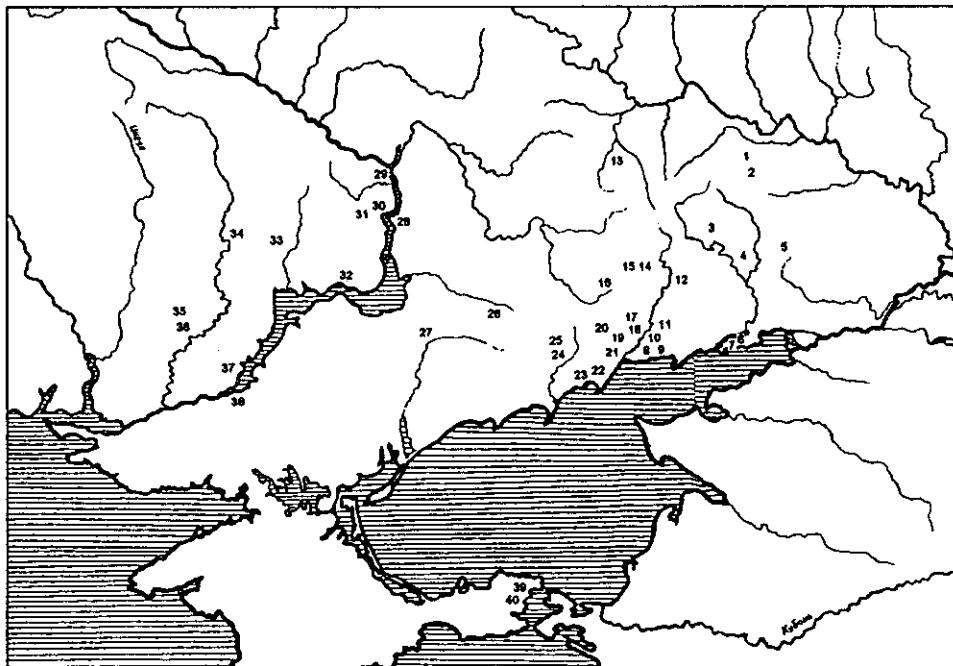

Рис. 1. Карта розповсюдження кам'яних гробниць та складних скринь: 1 — Алчевськ, 3/1; 2 — Степанівка, 1/2; 3 — Шахтарськ, 1/1; 3/3; 8/1; 8/4; 4 — Семенівка, 1/3; 1/5; 3/1; 5 — Клуннікове, 4/1; 6 — Гайовка-Каймачки, 1/5; 1/6; 7 — Руський Колодязь-VII, 2/12; 8 — Комінтернове, 1/3; 9 — Веденське, 1/1; 10 — Октябрське, 5/1; 6/3; 6/4; 11 — Запорожець, 3/2; 12 — Новозарівка, 1/3; 13 — Русін Єрок, 1/1; 14 — Стила, 2/1; 15 — Миколаївка, 3/1; 6/1; 16 — Іванівка, 2/2; 17 — Дружний, 2/1; 18 — Заможне, 1/1; 1/2; 19 — Приовражне, 3/1; 20 — Кубишеве, 1/7; 21 — Старий Крим, 197/3; 22 — Огородне, 4/1; 23 — Ялта, 2/3; 24 — Захарівка, 1/1; 1/6; 25 — Білоцерковка, 1/2; 26 — Басань-I, 3/5; 7/1; 27 — Виноградне, 17/5; 28 — Петро-Свистунове-I, заклад 1; 29 — о. Сурський, заклад; 30 — Вовніги, поселення, п. 1; 31 — Широке-II, 5/2; 32 — Привільне-I, к. 1; 33 — Підлубне, 3/1; 34 — Кривий Ріг, ПГЗК, 4/1; 35 — Червонопілля, 1/3; 36 — Вісунськ, 1/4; 12/3; 37 — Костирки, к. 7 та ін.; 38 — Софіївка, 20/1; 39 — Октябрське; 40 — Аджимушкай 1/2

хня — з тонких плескатих каменів (рис. 3, 4; 4, 1; 5, 1). У Приазовському примор'ї трапляються скрині, споруджені з черепашнику, природна нерівність якого зумовлює деяку невпорядкованість кладки стін. Відомі й конструкції, в яких одночасно використано камінь різних порід.

Неодноразово зафіксовані випадки, коли гробниці споруджувалися не в ямах, а на поверхні давнього горизонту, схилі існуючого кургану або спеціально підготовленому майданчику. В такому разі, скоріш за все, вони довго не залишалися відкритими, а одразу або невдовзі перекривалися насипом чи досипкою, які простеженні в усіх відомих нам випадках (6 комплексів). У Подніпров'ї існують кам'яні скрині не лише в курганах, але й в ґрунтових могильниках, під кам'яними закладами.

В перекриттях складних типів гробниць, як і кам'яні скрині взагалі, разом з камінням іноді використовувалося дерево у вигляді покладених поперек або вздовж плах та жердин, що відігравали роль каркасу. Окрім відомого поховання 3 кургану 2 у с. Ялта, де зафіксовані залишки вертикальних тоненьких стовпчиків, що, на думку автора розкопок, входили в систему перекриття могили⁷, звернемо увагу на гробницю, досліджену в кургані 3 біля с. Семенівка Амвросіївського р-ну Донецької обл.⁸. Поховання 1, основне та єдине в кургані, вражає своїми масштабами, що є найбільшими серед усіх відомих для цього типу споруд: яма була розмірами 3,65×3,35×2,0 м (об'єм — 24,5 м³); складена з плит пісковику, сланцю і граніту, гробниця мала внутрішні розміри 3,1×2,9×1,9 м. Камера поховання заповнена ґрунтом і камінням від заваленого перекриття. В центрі дна камери була округлена яма діаметром 1,2 і глибиною 0,7 м, забутована камінням, яку, скоріш за все, слід пов'язувати з опорним стовпом, що підтримував перекриття. В похованні, яке було пограбоване, збереглися лише фрагменти кальцинованих кісток та кераміки пізньозрубної культури⁹.

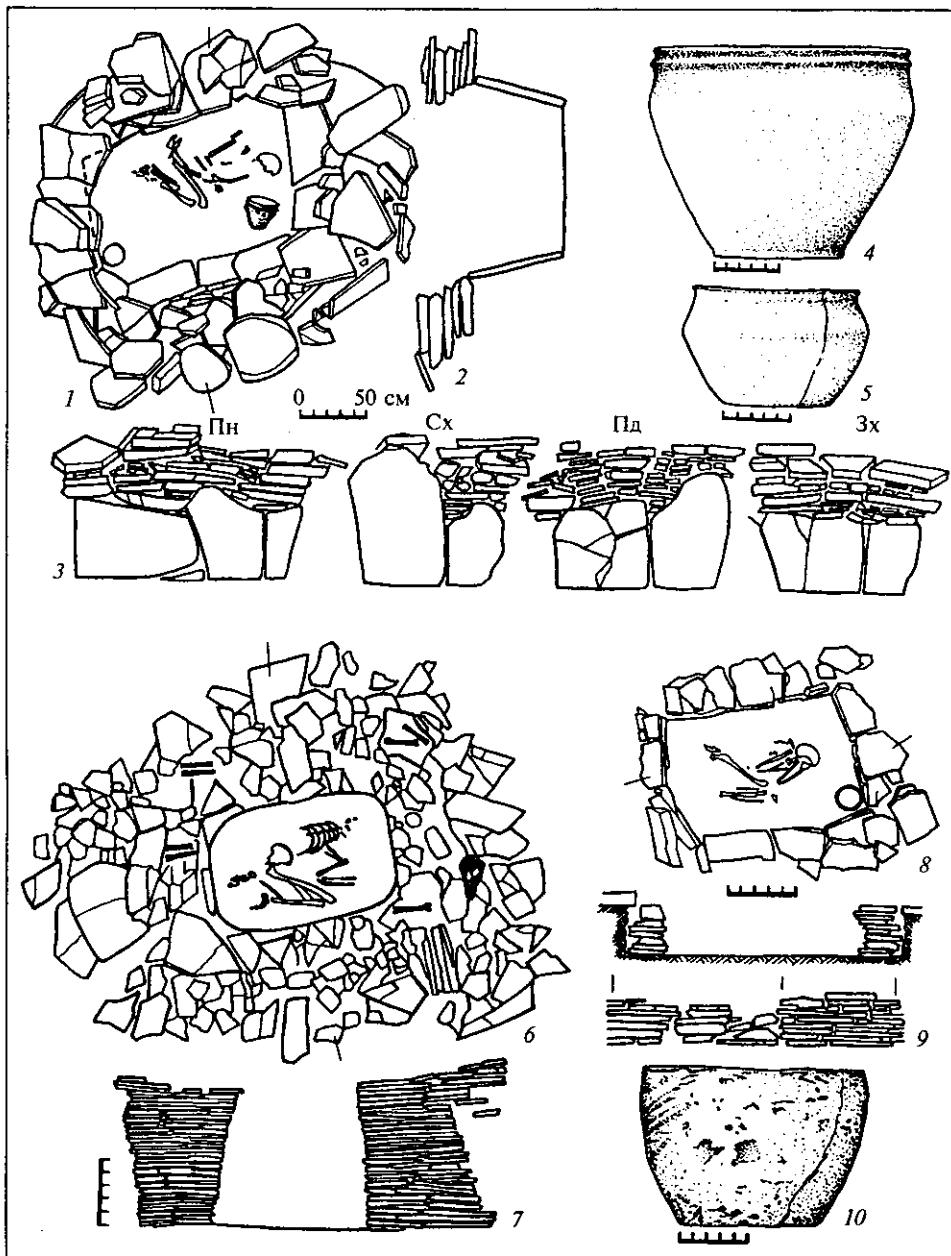

Рис. 2. Поховання в кам'яних гробницях з території Донецького кряжу: 1—5 — Шахтарськ, к. 1, п. 1; 6, 7 — Клунікове, к. 4, п. 1; 8, 9 — Степанівка, к. 1, п. 2

Загалом, нові матеріали підтвердили тенденцію щодо розповсюдження цистових гробниць, яка у свій час була виявлена Я. П. Гершковичем¹⁰. Трохи більше половини цих конструкцій — 32 комплекси (52 %) — зосереджено в Північно-Східному Приазов'ї, 23 комплекси (35 %) — у Нижньому Подніпров'ї, а решта (13 %) — в Степовому Криму¹¹ (рис. 1). Дійсно, в інших регіонах зрубної спільноти такі споруди майже невідомі. Це стосується навіть територій, багатих на природне каміння, наприклад Південного Приуралля, для якого також характерне використання цього будівельного матеріалу в похованальному обряді, але лише для спорудження простих кам'яних скринь I групи, перекріттів ям та крохмелів. У такому разі кам'яні гробниці з горизонтальною кладкою стін можна розглядати як своєрідну етнографічну ознако, що виникла (сформувалася) в особистих природно-географічних та культурно-історичних умовах.

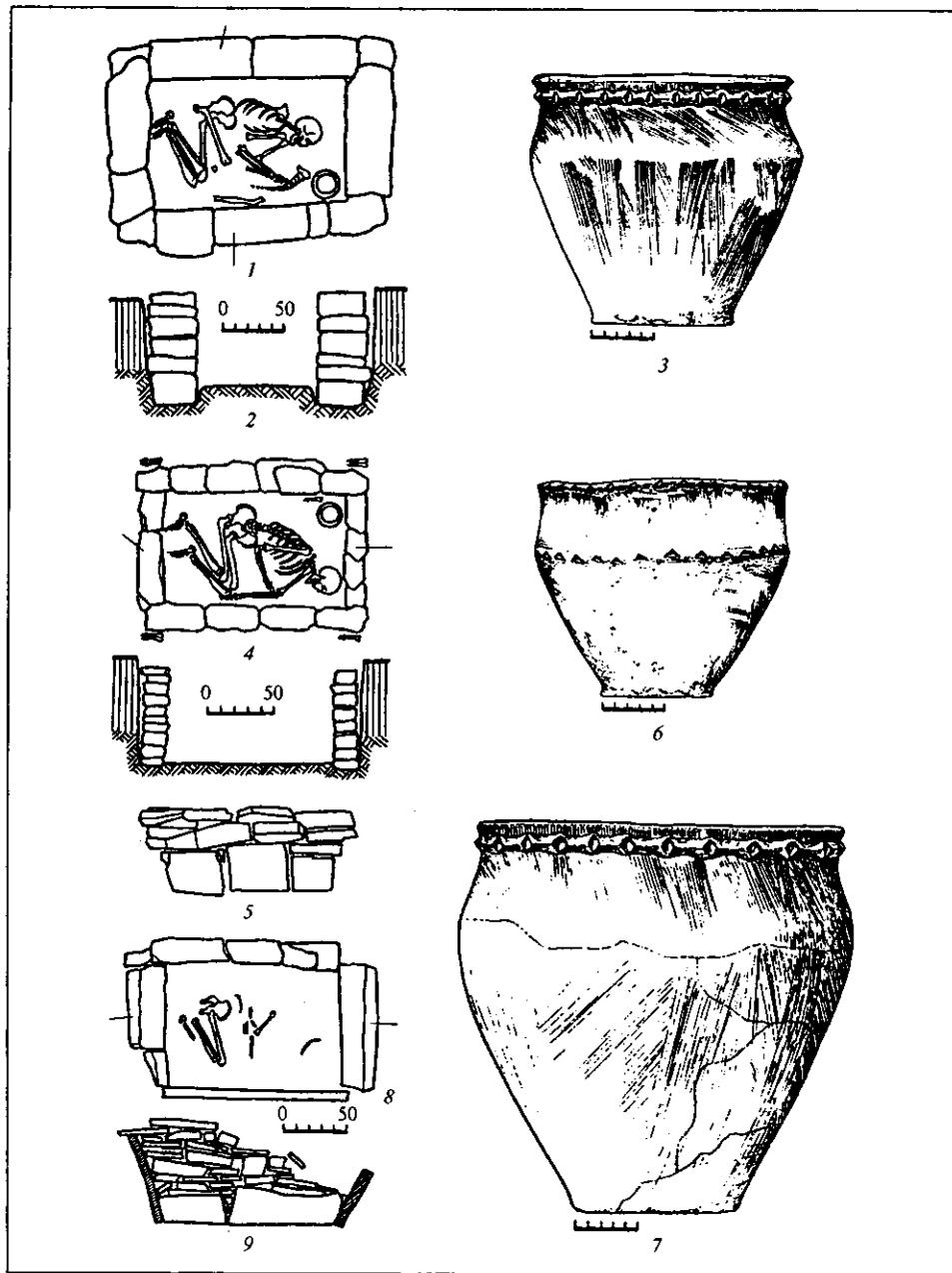

Рис. 3. Поховання в кам'яних гробницях з Північно-Східного Приазов'я: 1—3 — Миколаївка, к. 3, п. 1; 4—8 — Миколаївка, к. 6, п. 1; 9, 10 — Новозар'ївка, к. 1, п. 3

Культурна атрибуція поховань у скринях складних конструкцій, на наш погляд, достатньо визначена. Майже всі вони за основними рисами обряду та інвентарю належать до зрубної культури. Деяку неоднозначність можуть викликати лише комплекси, досліджені в Правобережному Подніпров'ї, межиріччі Інгулу та Інгульця. Але вирішення цього питання поки що наштовхується на проблему визначення західних кордонів зрубної культури та східних меж сабатинівської культури і, відповідно, атрибуції пам'яток пізньобронзового віку в контактній зоні. Що стосується припущення щодо багатоваликової культурної належності одного з поховань в цисті¹², тоувесь комплекс джерел, які ми маємо на сьогодні, не дає підстав для його ствердження. Серед пам'яток культури багатоваликової кераміки можна виділити лише незначну групу поховань у кам'яних скринях I групи, споруджених з вер-

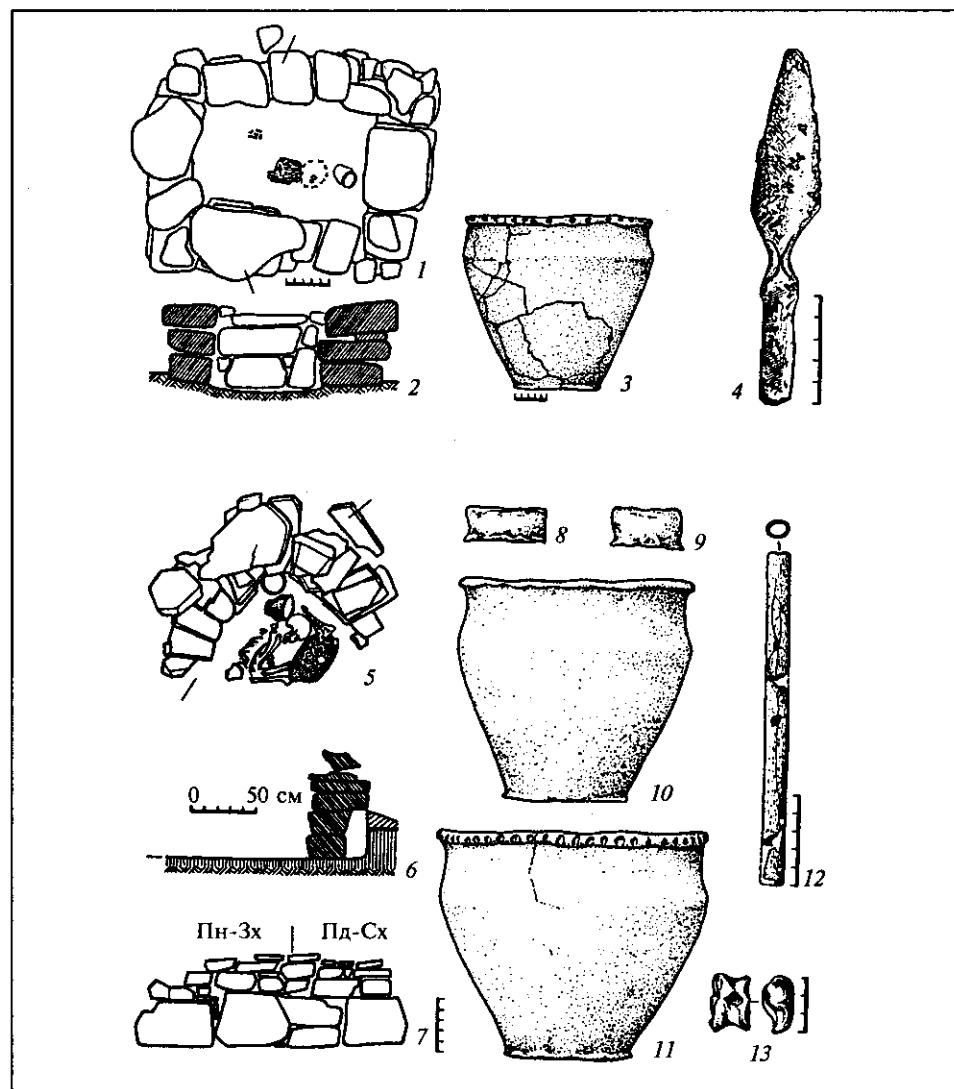

Рис. 4. Поховання в кам'яних гробницях з Північного Приазов'я: 1—4 — Басань-1, к. 3, п. 5; 5—13 — Захарівка, к. 1, п. 1

тикально встановлених плит. Територіально вони тяжіють до кам'янистих районів Донецького кряжа, Приазов'я, Подніпров'я, Криму та Північно-Західного Причорномор'я¹³. Комплекси, що походять зі східної частини визначеного ареалу (Донеччина — Подніпров'я), за рисами похованального обряду та інвентарю в цілому належать до раннього етапу культури багатоваликової кераміки; поховання в кам'яних скринях західних областей (Криму та Північно-Західного Причорномор'я) уявляються більш пізніми.

Розглядаючи питання щодо появи складних типів скринь у зрубній культурі Північного Причорномор'я, Я. П. Гершкович привів цілу низку аналогій, що походять з більш-менш близьких за хронологією різновкультурних пам'яток від Казахстану до Греції. В той же час автор слушно зауважив, що всі ці паралелі значно віддалені як одна від одної, так і від окресленого ареалу зрубної культури¹⁴. Але не менш близькі паралелі можна було б знайти в інших пам'ятках Євразії, які ні територіально, ні хронологічно не пов'язані зі зрубною культурою. На наш погляд, такі пошуки нині навряд чи допоможуть вирішенню проблеми, оскільки, частіше за все, вони репрезентують явища конвергентного роду. Зважаючи на досить надійно виявлені різнопланові зв'язки племен зрубної культури з андронівським світом, можна було б вважати найбільш вірогідним напрямом культурного впливу саме

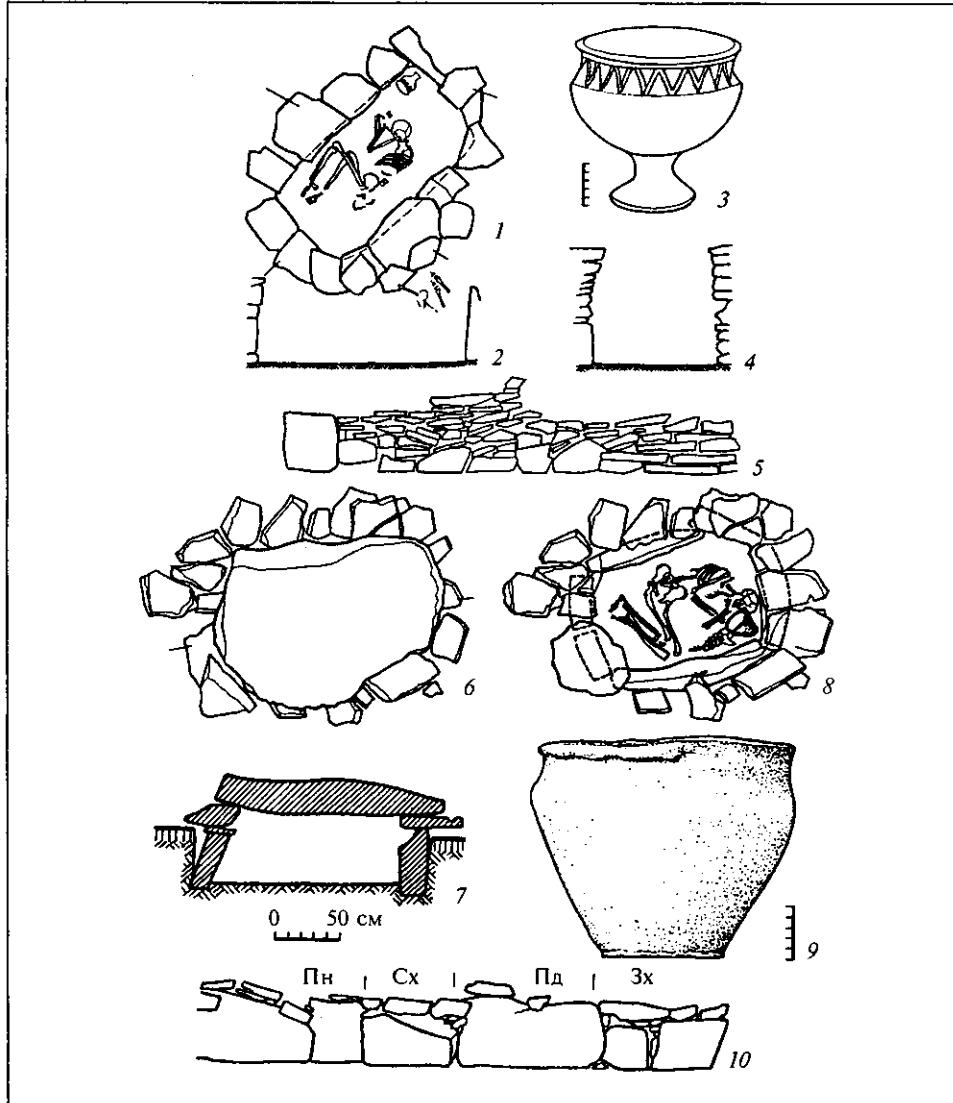

Рис. 5. Поховання в кам'яних гробницях з Приазов'я та Подніпров'я: 1—5 — Піллубне, к. 3, п. I; 6—10 — Захарівка, к. 1, п. 6

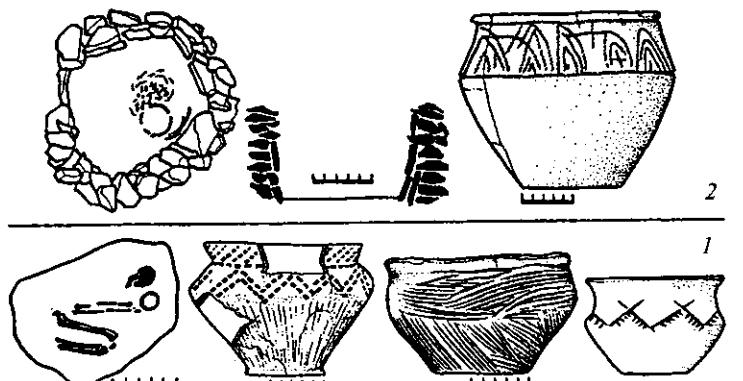
останній¹⁵. Але в такому разі виникає питання: чому в Південному Приураллі, для якого характерним є масове використання каменю в похувальних спорудах зрубної культури і де андронівський культурний вплив завдяки територіальній наближеності простежується найбільш виразно (кераміка, бронзові прикраси та ін.), відсутні гробниці з кам'яною кладкою стін?

На наш погляд, у вирішенні питання щодо появи складних кам'яних скринь зрубної культури Азово-Дніпровсько-Кримського регіону заслуговує на увагу пошук місцевих витоків. Взагалі цей аспект треба розглядати дещо ширше — в контексті виникнення та розповсюдження кам'яної архітектури в побутовому та культовому будівництві. Обґрунтовуючи можливість появи кам'яної архітектури у племен пізньобронзового віку степової України, археологи традиційно звертаються до пам'яток пізнього енеоліту — ранньої бронзи, зокрема кемі-обінської та ямної культур¹⁶. Зазначимо, що безперервність традиції використання каменю простежується не лише в Подніпров'ї та Дніпро-Дністровському межиріччі¹⁷, а й в Північному Приазов'ї, хоча тільки на матеріалах похувальних пам'яток. При цьому досить виразно виявляється взаємозв'язок між практикою використання каменю чи дерева в конструкції могил та географічними умовами регіонів, зокрема достатньої наявності, або

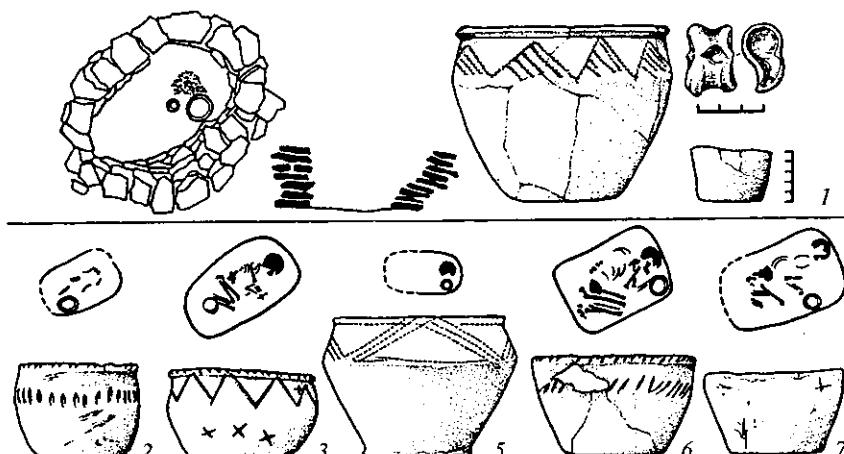
відсутності, тієї чи іншої природної сировини, що можна виявити методом картографування. Для поховальних споруд Азово-Донецького регіону використання каменю простежується від часу найдавніших енеолітичних та ямних пам'яток (перекриття, заклади, скрині, кромлехи), в катакомбній (кам'яні заслони, забутовки шахт, зрідка кромлехи), багатоваликовій (кам'яні перекриття, заклади скрині, кромлехи, панцири, насипи) культурах. Таким чином, кам'яну курганну архітектуру зрубної культури якоюсь мірою можна розглядати в контексті відродження ранніх місцевих традицій на якісно новому рівні і в нових умовах. Зрозуміло, що «механізм» цієї спадкоємності залишається невідомим, як залишаються незрозумілими процеси культурогенезу та зміни культур. Зазначимо, що ми далекі від безпідставного спрощення культурно-історичних процесів пізньої первісності, зокрема, пов'язаних зі становленням поховального обряду і такої його складової частини, як тип могильної споруди, і зведення їх виключно до природно-географічної обумовленості. Однак ігнорування цього фактору та довільна заміна його умоглядними припущеннями щодо існування «якісно інших причин»¹⁸ навряд чи наближають нас до істини. Особливо це зауваження стосується випадків, коли узагальнюючі положення намагаються будувати на однічних фактах (виключеннях), а не на масовому матеріалі, який саме і виявляє региональні культурні закономірності (правила).

Слід брати до уваги, що для різних територій зрубної культури України доведено передування появи поховальних споруд у вигляді ям та зрубів кам'яним конструкціям. Таким чином, у кам'янистих регіонах Донецького кряжа, Приазов'я та Подніпров'я поховання, що належать до періоду появи та раннього етапу зрубної культури цих регіонів, влаштовані в могилах з використанням дерева. Цей факт, на наш погляд, можна розцінювати як тимчасове збереження традицій так званої зрубної «прабатьківщини» (Доно-Волзький Лісостеп та Північний Степ), які, в свою чергу, склалися у відповідному географічному (обмаль або відсутність каменю, наявність дерева) та культурно-історичному середовищі, а також місцевих «багатопружкових». З часом, розширивши свої кордони, культура в цілому, а поховальний обряд зокрема пристосовуються до нових умов, у тому числі до природного оточення багатства будівельного каменю), що проявляється в нових типах поховальних споруд: кам'яних скринях, цистах і взагалі кам'яній курганній архітектурі. Яскравішим підтвердженням наведених міркувань є той факт, що аналогічну ситуацію спостерігаємо не тільки в поховальних, а й в побутових пам'ятках зрубної культури. Так, на поселеннях зрубної культури Північно-Східного Приазов'я простежено перехід від спорудження жител у вигляді звичайних напівземлянок на ранньому етапі до конструкцій з широким використанням каменю в пізній період.¹⁹ Звернемо увагу на те, що в побудові таких конструктивних елементів жител, як кам'яні цоколі, личкування котлованів, використовувалися ті ж самі способи, що й у поховальних спорудах: горизонтальна кладка, орфостатний ряд, змішана (орфостатно-постелюча) кладка. Таким чином, появлу кам'яного житлобудівництва, рівно і кам'яної курганної архітектури, слід розглядати як процес поступової адаптації культури до нових умов існування.

Яку хронологічну позицію в межах зрубної культури займають поховання в кам'яних гробницях? Відповідаючи на це питання, Я. П. Гершкович виходив виключно з міркувань типологічного порівняння інвентарю. Результатом цього стало датування нижньої хронологічної межі цих пам'яток ранньозрубним часом, зокрема Капітанівського поселення, та КБК²⁰. Раніше й автор цієї статті на підставі типологічного аналізу відносив поховання в кам'яних скринях і склепах до ранньозрубних²¹. Пізніше ми переглянули цю позицію²². Взагалі здається, що зазначений вище підхід має деякі недоліки, бо, як слушно зауважив ще Г. Чайлд, відносна хронологія, що ґрунтуються лише на типології, не перевірений стратиграфією, уявляється в крашому випадку ненадійною²³. У визначені хронологічній позиції поховань у кам'яних гробницях ми виходимо, в першу чергу, з даних курганної стратиграфії, які потім порівнюються з інвентарем. З усього залученого до аналізу матеріалу відомо 12 курганів, що дали чіткі стратиграфічні колонки співвідношення поховань у гробницях з іншими комплексами зрубної культури. У восьми випадках цисти виявилися пізнішими за інші зрубні поховання (Веденське, курган 1; Виноградне, курган 17; Гайовка-Каймакчи, курган 1; Заможне, курган 1; Захарівка, курган 1; Іванівка, курган 2; Огородне, курган 4; Шахтарськ, курган 1) і лише в трьох — передували їм (Виноградне, курган 17; Запорожець, курган 3; Ялта, курган 2). При цьому треба зважати на таку обставину,

Іванівка, курган 2

Іванівка, курган 1

Рис. 6. Стратиграфічні колонки курганів Приазов'я з кам'яними гробницями

що цисти досить часто (46 % випадків) були основними похованнями в курганах. Таким чином, сама статистика свідчить про те, що кам'яні скрині складної конструкції займають далеко не ранню позицію навіть у межах зрубної культури Північного Причорномор'я та Степового Подніпров'я. Два кургани дали горизонтальні колонки з групами одночасних могил (Семенівка, курган 1; Степанівка, курган 1). Якщо звернутися до самих комплексів і розглянути матеріали поховань передуючого гробницям і перекриваючого їх горизонтів, то можна дійти таких висновків. В усіх випадках цисти стратиграфічно перекривали поховання в ґрунтових ямах, які за рисами обряду та інвентарю можна віднести до раннього, розвинутого і навіть пізнього етапів зрубної культури України (рис. 6; 7). Комплекси, значно пізніші від цист, є досить невиразними для чіткого визначення хронології, але за основними ознаками відповідають пам'яткам пізньозрубного часу.

Інвентар, що походить з кам'яних склепів, переважно складається з керамічного посуду. Відсутність спеціальних розробок, присвячених дослідженням кераміки поховань пам'яток зрубної культури, в тому числі з точки зору її хронології, значно ускладнює аналіз цього джерела. І все ж таки, деякі висновки можна зробити. По-перше, незважаючи на широкий ареал застосування комплектів, привертає увагу досить стійкий та одноманітний за формою та орнаментом набір посуду, що свідчить про хронологічну єдність самих пам'яток. По-друге, дещо незвичним уявляється співвідношення основних форм кераміки (виходячи загальна кількість для підрахунків — 51 посудина): горщики — 53 %, банки — 27 %, гострореберні — 18 %, кубок — 2 %, що виражається у значному переважанні горшкоподібних форм, малочисельності баночних та го-

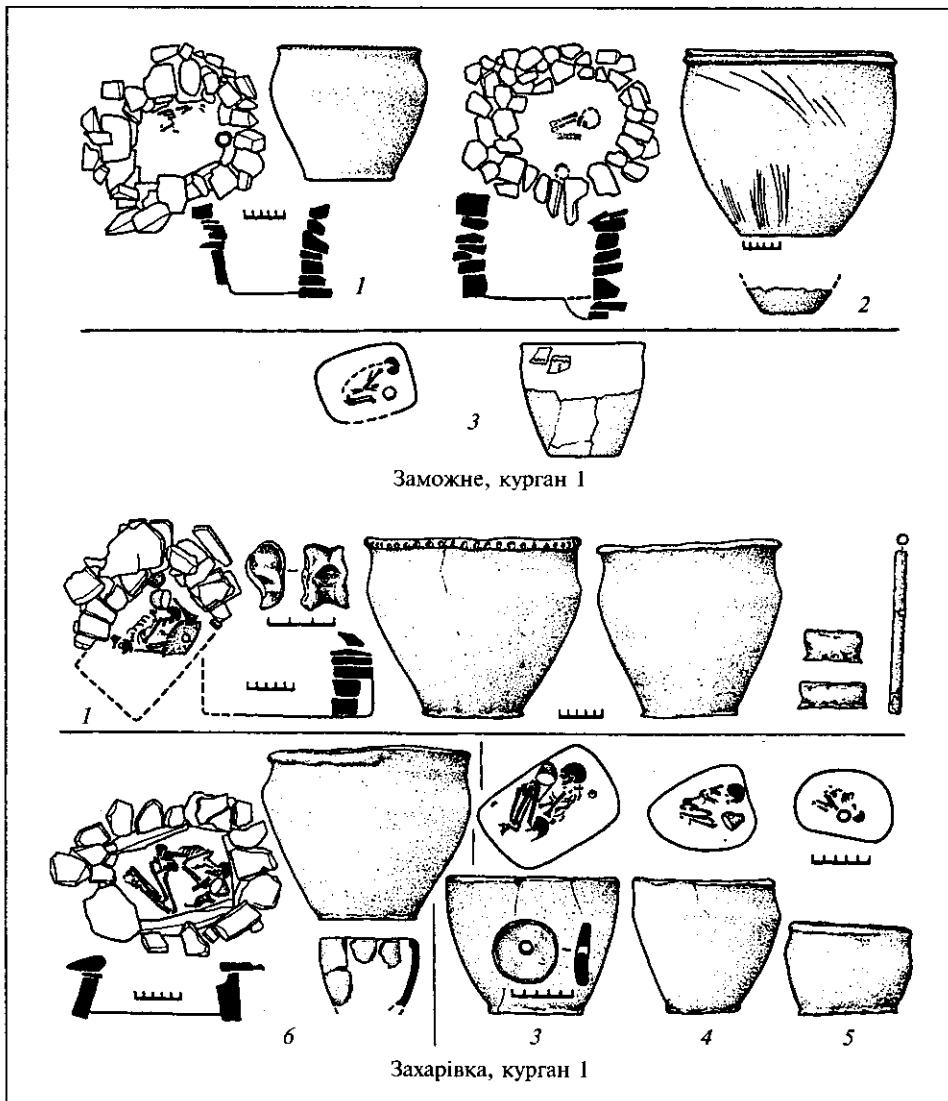

Рис. 7. Стратиграфічні колонки курганів Приазов'я з кам'яними гробницями

строреберних. Для порівняння наведені дані, загальні та по горизонтах, керамічних серій Донеччини і Степового Подніпров'я²⁴. По-третє, підкреслимо значну питому вагу посудини, прикрашеної одинарним та подвійним валиками, — 33 % (рис. 9). Ці дані суттєво перевищують відповідний середній показник за керамічними серіями Сіверськодонеччини (2,8 %), Східного Надазов'я (5,5 %) і навіть Степового Подніпров'я (10,8 %) і можуть порівнюватися лише з серіями найбільш наасичених валиковою керамікою могильників Донеччини (36 %) і Подніпров'я (40—50 %)²⁵. На наш погляд, цей факт досить симптоматичний і може бути використаний як аргумент на користь пізньої хронологічної позиції поховань у кам'яних гробницях. Завершуючи характеристику кераміки, звернемо увагу і на таку особливість орнаментації (головним чином, гострореберних форм), як розповсюдження різновидів паркетних композицій із заштрихованих трикутників, а також меандрів, виконаних простим шнуром та зубчастим штампом (рис. 9; 10, 8). Характерно, що такий декор взагалі набув поширення в пам'ятках зрубної культури кінця розвинутого — початку пізнього етапу і порівняно часто трапляється саме в похованнях, здійснених у кам'яних скриňах різних конструкцій.

З інших категорій інвентарю кам'яних склепів складної конструкції привертають увагу бронзові ножі. Взятий Я. П. Гершковичем для аналізу ніж із со-

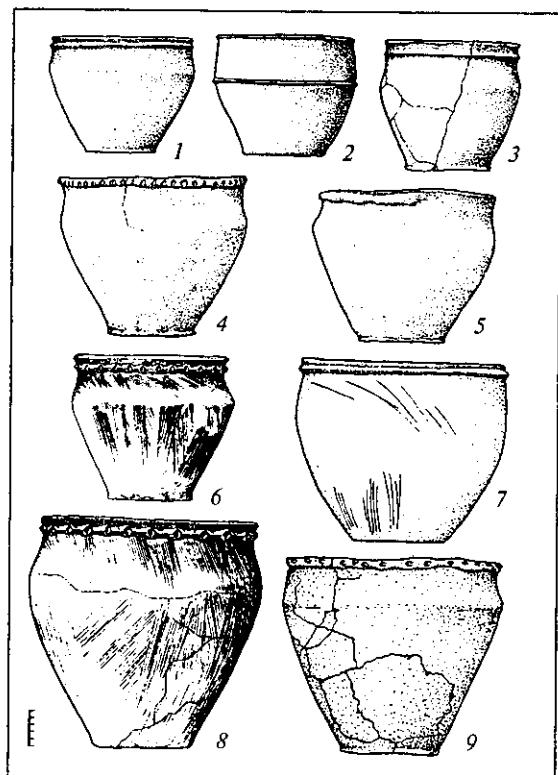

Рис. 8. Кераміка з поховань в кам'яних гробницях: 1 — Шахтарськ, к. 1, п. 1; 2 — Русин Єрок, к. 1, п. 1; 3 — Басань-І, к. 7, п. 1; 4 — Захарівка, к. 1, п. 1; 5 — Захарівка, к. 1, п. 6; 6 — Миколаївка, к. 3, п. 1; 7 — Заможне, к. 1, п. 2; 8 — Миколаївка, к. 6, п. 1; 9 — Басань-І, к. 3, п. 5

фіївського поховання (курган 20, пох. 1), дійсно, належить до типу Н-32 (за Є.М. Чернихом). Не викликає заперечень і порівняння його з екземпляром Лобойківського скарбу. Проте зіставлення софіївського ножа зі знахідкою, яка походить із Капітанівського-І поселення, нині потребує деяких коректив. За свою форму та відповідними метричними коефіцієнтами (за методикою В.С. Бочкарьова) капітанівський ніж уявляється більш архаїчним, оскільки характеризується клином із найбільшим розширенням посередині, неглибокими виїмками, що ледь намічають перехрестя. Іще автор розкопок звернув увагу на ці характерні особливості і відніс ніж до одного з ранніх типів²⁶. Вельми показовим був інший матеріал, що супроводжував ніж із Капітанівського-І поселення: покровського типу кераміка, жолобчасті псалії тощо. Напроти, софіївський ніж відрізняється такими морфологічними ознаками, як найбільше розширення клинка в основі, глибокі виїмки, що повністю відокремлюють ромбічне перехрестя, довгий вузький насад колодочки²⁷, який характеризує пізні, «передсабатинівського» часу, ножі. Особливо зазначимо, що вищезгаданий типологічний ряд розвитку зрубних ножів у напрямку поступового поглиблення бокових виїмок та відокремлення від клинка перехрестя підтверджується чіткими стратиграфічними спостереженнями в курганах Сіверського Дінця²⁸. Зокрема в кургані 1 у с. Червона Гусарівка Балаклейського р-ну Харківської обл. основне поховання 8 супроводжувалося бронзовим ножем з неглибокими виїмками в основі клинка, що виділяли перехрестя. У впускному похованні 4 знаходився ніж з більш глибокими виїмками і майже повністю відокремленим перехрестям²⁹. У кургані 3 в с. Затишне Кремінського р-ну Луганської обл. бронзовий ніж зі слабо наміченим перехрестям (пох. 2) передував ножу з повністю відокремленим від клинка маленьким ромбічним перехрестям з пох. 5³⁰.

Не менш показовою є знахідка бронзового ножа в скрині складної конструкції (ІІ тип), дослідженої в кургані біля с. Русин Єрок Костянтинівського р-ну Донецької обл.³¹. За такими ознаками, як глибокі виїмки, повністю відокремлене від клинка на черешок маленьке ромбічне перехрестя, довгий вузький насад з напівкруглою розковкою на кінці, можна віднести цей ніж до найбільш пізніх екземплярів зазначеного типу.

Дуже важливою в плані визначення хронології цистових гробниць є знахідка ножа в похованні 5 кургану 3 групи «Бабакова Могила» біля с. Басань Пологівського р-ну Запорізької обл.³² (рис. 4, 3). Цей досить рідкий для зрубних пам'яток екземпляр має глибокі виїмки і невеличке потовщення-упор у місці переходу від клинка до насаду, сформоване прокуванням бокових граней. На думку автора розкопок, басанський ніж займає проміжне місце між ножами з відокремленим перехрестям та ножами сабатинівського типу з кільцевим упором³³. Виникає непорозуміння, чому в такому разі вона віднесла його до типу Н-30 за

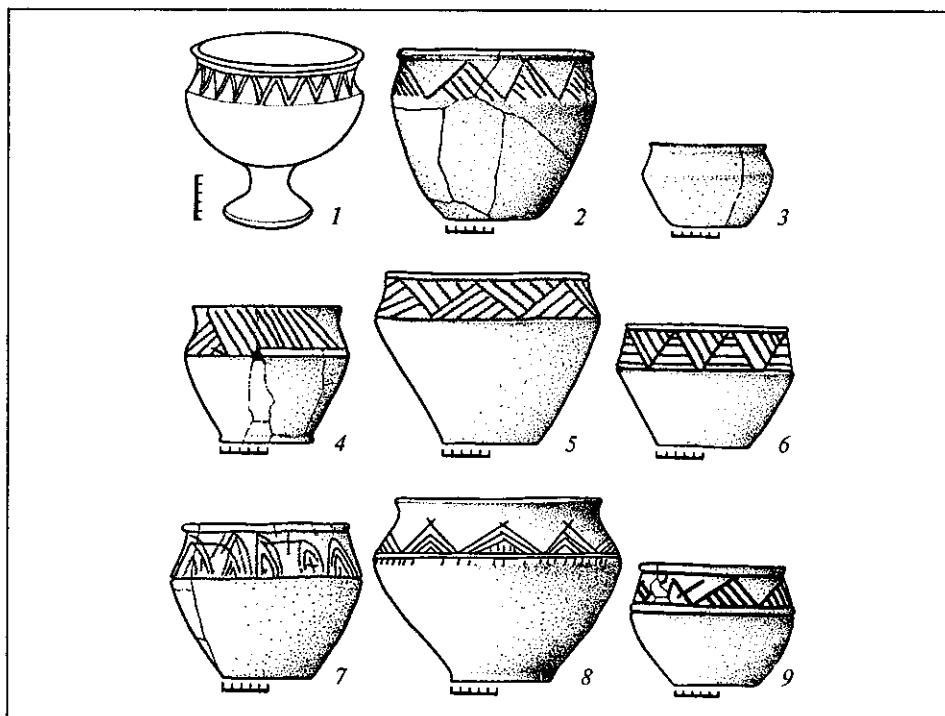

Рис. 9. Кераміка з поховань в кам'яних гробницях: 1 — Піддубне, к. 3, п. 1; 2 — Веденське, к. 1, п. 1; 3 — Шахтарськ, к. 1, п. 1; 4 — Руський Колодязь-VII, к. 2, п. 12; 5 — Семенівка, к. 1, п. 3; 6 — Ялта, к. 2, п. 3; 7 — Іванівка, к. 2, п. 2; 8 — Русін Срок, к. 1, п. 1; 9 — Октябрське, к. 6, п. 4

Є. М. Чернихом? Аналогічні ножі походять з двох поховань зрубної культури Донеччини: Міньковка, кург. 6, пох. 1; Іванівка, кург. 1, пох. 1³⁴, та двох скарбів — Лобойківського та Ульянівського, останні з яких належать до ранньосабатинівського часу³⁵. Незайвим буде помітити, що керамічна посудина з іванівського поховання³⁶ за своєю формою та орнаментом майже повністю повторює посуд, що походить з кам'яної гробниці III типу, дослідженої також у Приазов'ї: Семенівка, к. 1, п. 3 (рис. 11, 2).

Завершуючи перелік аргументів щодо визначення хронології поховань у кам'яних скринях складної конструкції, звернемо увагу на таку обрядову рису, як відносно часту наявність в них трупопокладень на правому боці (16 %). Для басейну Сіверського Дінця, де загальна кількість правобічних поховань становить 5 %, помічене тяжіння останніх до III (пізнього) хронологічного горизонту³⁷. Показово, що в цілому в більш пізніх пам'ятках зрубної культури Степового Подніпров'я правобічні інгумациі становлять 10,5 % поховань³⁸. У такому разі висока питома вага право-бічної позиції померлих у кам'яних склепах, на наш погляд, є досить симptomатичною ознакою щодо пізньої їх хронологічної позиції.

Таким чином, виходячи з наведених вище стратиграфічних спостережень, а також аналізу обряду та інвентарю, можливо достатньо впевнено віднести поховання в кам'яних гробницях до кінця розвинутого — пізнього етапу зрубної культури України («передсабатинівського» — «сабатинівського»). При цьому більш розплівчастою ми вважаємо верхню хронологічну межу, що пов'язано з загальними труднощами датування пізніх горизонтів зрубних могильників.

Дослідники уже неодноразово звертали увагу на те, що поховання в кам'яних склепах за комплексом рис обряду та інвентарю відрізняються високим соціальним статусом³⁹. Особливо докладно цей аспект розглянуто в дисертаційному дослідженні В. В. Циміданова, який залучив до аналізу 18 комплексів. Автор дійшов висновку, що сама неординарна конструкція у вигляді цисти, також як складна кам'яна скрина, зруб або стовпова конструкція, є знаком соціального рангу, а не статусу⁴⁰. Ми, в свою чергу, провели відповідні підрахунки соціально значущих ознак і наводимо їх у таблиці (у %).

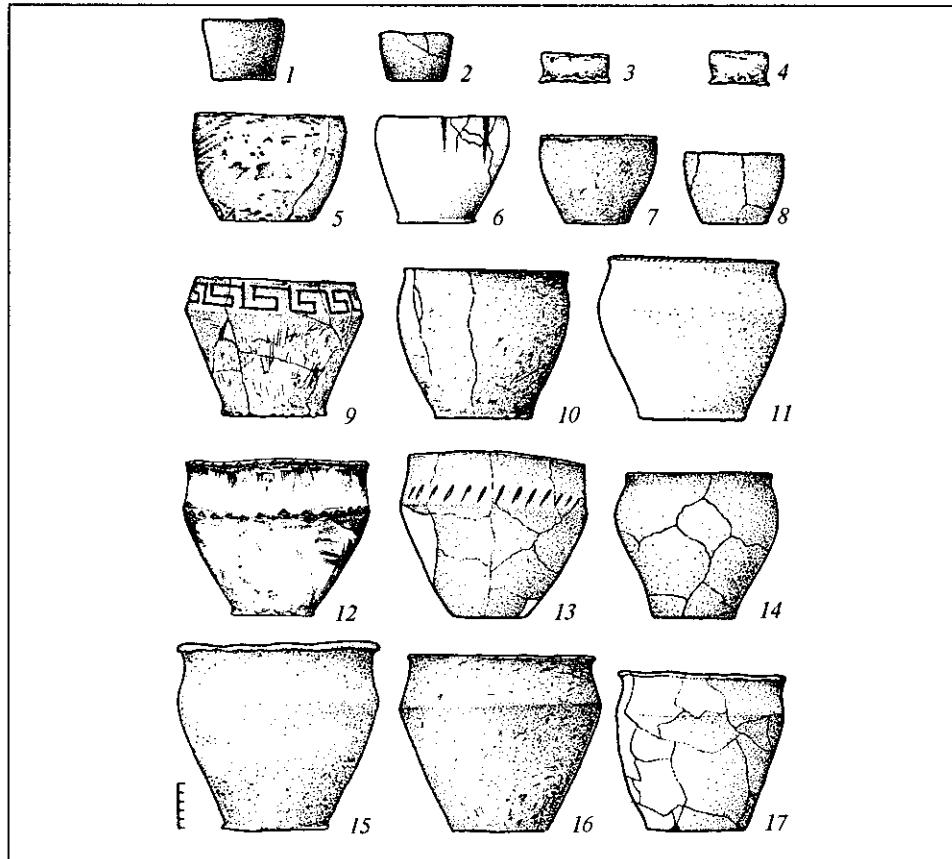

Рис. 10. Кераміка з поховань в кам'яних гробницях: 1 — Русін Єрок, к. 1, п. 1; 2 — Веденське, к. 1, п. 1; 3, 4, 15 — Захарівка, к. 1, п. 1; 5 — Степанівка, к. 1, п. 2; 6 — Гайовка-Каймакчи, к. 1, п. 6; 7, 16 — Приорожнє, к. 3, п. 1; 8, 13 — Комінтернове, к. 1, п. 3; 9 — Запорожець, к. 3, п. 2; 10 — Крим, Октябрське, к. 6, п. 3; 17 — Гайовка-Каймакчи, к. 1, п. 5

З таблиці виходить, що соціально підвищенні ознаки в цілому виражені більше в кам'яних скринях II групи, ніж III. За більшістю показників отримані нами результати дуже близькі наведеним В. В. Цимідановим⁴¹. Для статево-вікової характеристики поховань у кам'яних гробницях ми маємо занадто мало антропологічних визначень. За даними публікацій та архівних матеріалів, майже всі кістяки в похованнях належали дорослим. Серед них антропологічно визначено 2 жінок і 4 чоловіків. Використовуючи виявлені нами статево-вікові ознаки похованального обряду та інвентарю зрубної культури⁴², можливо додатково віднести до чоловічих ще 6 поховань — впевнено (чисті за тенденцією ознак) і значну кількість — з великою долею вірогідності (часткові за тенденцією ознак).

Підводячи підсумок вищевикладеному, зазначимо, що цистові гробниці і комбіновані кам'яні скрині можна розглядати як типову складову частину поховань

Ознаки	Тип скрині		Ознаки	Тип скрині	
	II	III		II	III
Основне або впускне з досипкою	57	87	Дерев'яне блюдо	10	7
Велика площа ями	83	50	Бронзовий ніж	6	7
Великий об'єм ями	76	42	М'ясна їжа	31	27
Надлишковий інвентар в цілому	40	27	«Шкіра»	17	13
			Кремація	15	—
			Кенотаф	12	—

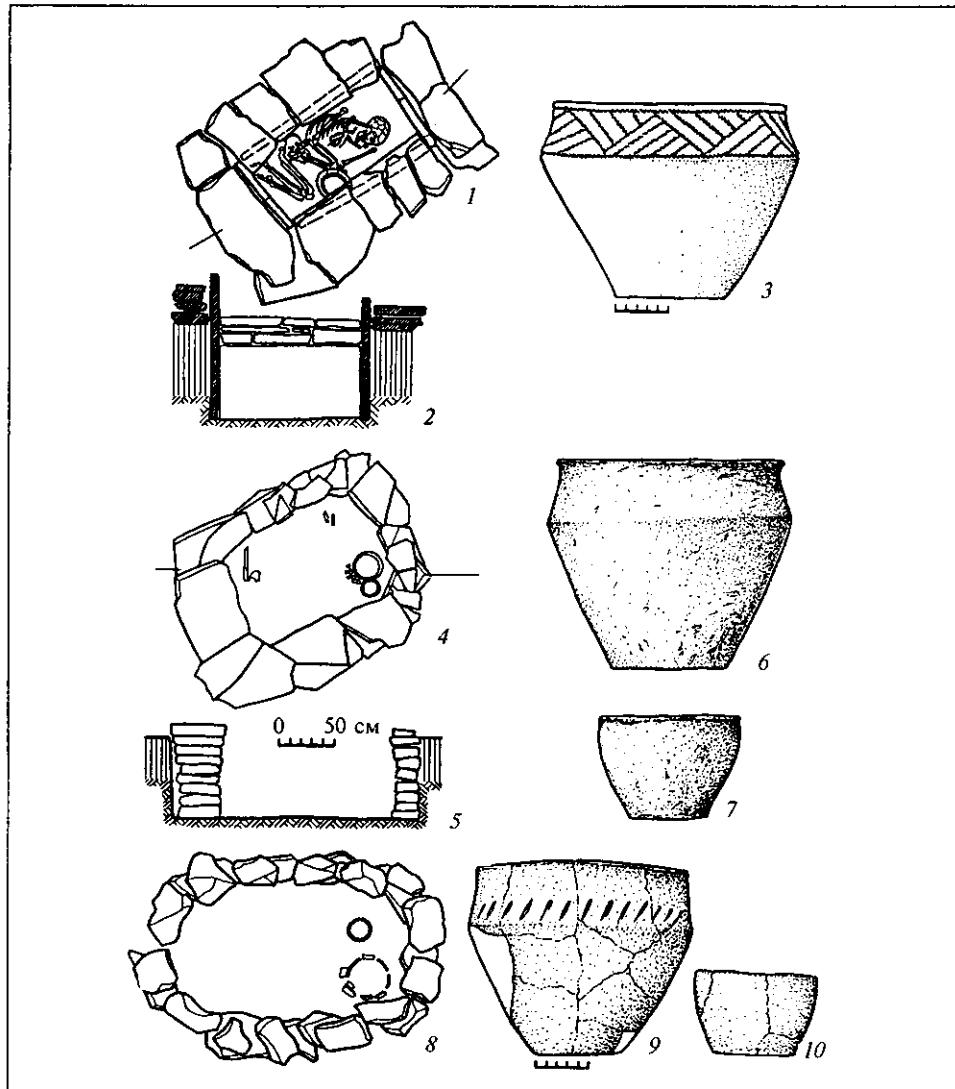

Рис. 11. Поховання в кам'яних гробницях з Північно-Східного Приазов'я: 1—3 — Семенівка, к. 1, п. 3; 4—7 — Приовражне, к. 3, п 1; 8—10 — Комінтернове, к. 1, п. 3

конструкцій зрубної культури, притаманних саме для регіонів Північного Приазов'я, Степового Подніпров'я і Криму, появу яких, на наш погляд, можна пов'язувати з місцевою новацією або подальшим розвитком попередніх традицій кам'яного будівництва та архітектури. Досить впевнено можна говорити про те, що практика спорудження цих гробниць припадає в основному на кінець розвинутого та пізній етапи зрубної культури України. Очевидним є те, що більшість з них пов'язані з похованнями людей, головним чином чоловіків, що займали підвищений та високий соціальний ранг у тогочасному суспільстві.

¹ Гершкович Я. П. Про кам'яні похованальні споруди зрубної культури Північно-Східного Приазов'я // Археологія. — 1982. — Вип. 41. — С. 15—21.

² Гершкович Я. П. Вказ. праця; Єфодиков Г. Л., Гершкович Я. П. Работы Красноznаменной экспедиции // АО 1986 г. — М.: Наука, 1988. — С. 276—277; Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга 1888—1902 гг. — СПб., 1908. — С. 179—180; Ильюков Л. С. Курган бронзового века на Миусском полуострове // СА. — 1979. — № 1. — С. 132—144; Ильюков Л. С., Казакова Л. М. Курганы Миусского полуострова. — Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1988. — С. 58—60; Кислый А. Е. Кромлехи и каменные оградки срубной культуры на

Керченском полуострове // ДСПК. — Запорожье, 1993. — Т. IV. — С. 162—176; Клименко В. Ф., Цымбал В. И. Курганы срубной культуры в Северо-Восточном Приазовье // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э.—V в. н. э.: Матер. Междунар. археол. конф. — Тирасполь, 1994. — С. 117—120; Ковалева И. Ф., Мухопад С. Е., Шалобудов В. Н. Раскопки курганов по трассе Солоняно-Томаковской оросительной системы // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: ДДУ, 1993. — С. 9—45; Крилова Л. П. Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі в 1964—1966 рр. // Наш край. — Дніпропетровськ, 1971. — Вип. 1. — С. 28. Т. IV, 33, 43; Литвиненко Р. А. Об одной группе каменных подкурганных сооружений срубной культуры // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья: Тез. докл. юбилейной конф.: В 2 ч. — Херсон, 1990. — Ч. 1. — С. 74—75; Литвиненко Р. А. Погребальные сооружения срубной культуры Подонців'я и Северо-Восточного Приазовья // ДАС. — Донецк, 1992. — Вип. 1. — С. 29—46; Литвиненко Р. А. Периодизация срубных могильников Северо-Восточного Приазовья // Древности Северо-Восточного Приазовья. — Донецк, 1998; Литвиненко Р. А., Посредников В. А., Гриб В. К. Исследования северной группы курганов у с. Запорожен (Северное Приазовье) // ДАС. — Донецк, 1992. — Вип. 2. — С. 94—113; Отрошенко В. В. Исследование курганов в Запорожской области // АО 1983 г. — М.: Наука, 1985. — С. 335—336; Плещивенко А. Г. Могильник кургана «Бабакова могила» из Северного Приазовья // ДСПК. — Запорожье, 1993. — Т. IV. — С. 128—156; Погодович Ю. Б., Цимидашов В. В. Срубный погребальный комплекс из Русиного Яра (Донбасс) // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энолит — бронзовый век): Матер. междунар. конф.: В 2 ч. — Донецк, 1996. — Ч. 1. — С. 100—105; Посредников В. А. Курган срубного времени у с. Заможное на Донетчине (к относительной хронологии типов погребальных сооружений) // ДАС. — Донецк, 1992. — Вип. 2. — С. 84—93; Посредников В. А., Зарайская Н. П. Материалы курганов у с. Огородное (Северное Приазовье) // ДАС. — Донецк, 1993. — Вип. 4. — С. 82—178; Посредников В. А., Кравец Д. П. К вопросу об обряде кремации срубных племен Донбасса // ДАС. — Донецк, 1992. — Вип. 1. — С. 47—56; Привалова О. Я. Срубные погребения Николаевского могильника в бассейне Кальмиуса // Древности Северо-Восточного Приазовья. — Донецк, 1998; Санжаров С. Н. Работы Донецкого университета // АО 1986 г. — М.: Наука, 1988. — С. 332—334.

³ Щиро дякуємо Ю. М. Бровендеру, С. А. Василиченко, О. І. Привалову, Л. Г. Самойленко за дозвіл використати матеріали їх розкопок для публікації.

⁴ Литвиненко Р. А. Погребальные сооружения... — С. 37—39.

⁵ Отрошенко В. В. Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1981. — С. 12; Цимидашов В. В. Социальное развитие населения срубной культурно-исторической общности (по материалам Восточной Украины): Дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1997. — С. 43.

⁶ Бунятиян Е. П., Отрошенко В. В. Формы собственности на скот и способы изучения их по археологическим данным // Хозяйство древнего населения Украины: В 2 ч. — Киев, 1995. — Ч. 1. — С. 120.

⁷ Гершкович Я. П. Вкaz. праця. — С. 16, 17. — Рис. 1.

⁸ Моруженко А. А., Санжаров С. Н., Посредников В. А. Отчет об археологических исследованиях в Донецкой области в 1984 г. // НА ИА НАНУ. — № 1984/84.

⁹ Свого часу розглянутий комплекс було описано Т. М. Потьомкіною та датовано без будь-яких на те підстав сарматським часом (Потьомкина Т. М.). К аналізу погребальних конструкцій раннього залізного века Юго-Восточного Приазовья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. научно-практич. семинара. — Донецк, 1986. — С. 48—50). При цьому яма опорного стовпа була інтерпретована як тайнік, а зрубна кераміка з поховання подана як така, що випадково потрапила в нього під час спорудження насипу кургану. Аналогічної з нашою думки відносно семенівської гробниці притримується В. В. Отрошенко (Отрошенко В. В. Чотирикамерні склепи синташтинської доби // Археологія. — 1997. — № 3. — С. 70).

¹⁰ Гершкович Я. П. Вкaz. праця. — С. 21.

¹¹ Розкопки В. О. Колотухіна. Щиро дякуємо В. В. Отрошенко за інформацію про ці неопубліковані матеріали.

¹² Гершкович Я. П. Вкaz. праця. — С. 18, 20.

¹³ Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. // Труды XIII Археологического съезда: В 3 т. — М., 1907. — Т I. — С. 340—341; Братченко С. Н., Пислярий И. А., Зарайская Н. П. и др. Отчет второй Северскодонецкой экспедиции об археологических исследованиях в Донецкой и Ворошиловградской областях в 1976 г. // НА ИА НАНУ. — № 1976/10б; Плещивенко А. Г. Указ. соч. — С. 142—143, табл. VIII, 7—12; Крилова Л. П. Вкaz. праця. — С. 28, т. IV, 38, 46; Отрошенко В. В. Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): Дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1981. — С. 75; Шарафутдинова И. Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. — Киев: Наук. думка, 1982. — С. 50—54; Никитин В. И.

Работы Николаевского краеведческого музея // АО 1973 г. — М.: Наука, 1974. — С. 317; Елисеев В. Ф., Ключинцев В. Н. Погребения с костяными пряжками в междуречье Ингульца и Тилигула // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — Киев: Наук. думка, 1982. — С. 72—73; Тощев Г. Н. Погребения культуры многоваликовой керамики с вытянутыми костяками в Крыму // ДСПК. — Запорожье, 1993. — Т. IV. — С. 157, 159; Добровольский А. В. Раскопки кургана в предместье Одессы. Слободка Романовка // ЗООИД. — 1915. — Т. 32. — С. 124, 142; Черняков И. Т. Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н. э. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 130, 134; Савва Е. Н. Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья. — Кишинев: Штиинца, 1992. — С. 27, 79, 85, 102, 108.

¹⁴ Гершкович Я. П. Вказ. праця. — С. 19.

¹⁵ Гершкович Я. П. Вказ. праця. — С. 19; Литвиненко Р. А. К вопросу о хронологии погребений срубной культуры Приазовья и Средней Донетчины // Проблема охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. науч.-практич. семинара. — Донецк, 1986. — С. 129; Он же. Об одной группе... — С. 75; Кузьмина Е. Е. О западных связях андроновских племен // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. — Киев: Наук. думка, 1987. — С. 62; Ольховский В. С., Отрощенко В. В. Курганное святилище эпохи бронзы в Крыму // ДСПК. — Запорожье, 1991. — Т. II. — С. 122.

¹⁶ Гершкович Я. П. Вказ. праця. — С. 20; Шарафутдинова И. Н. Указ. соч. — С. 40—41, 72; Черняков И. Т. Указ. соч. — С. 46; Ключинцев В. Н. Погребения в каменных ящиках сабатиновской культуры на р. Ингулец // СА. — 1989. — № 4. — С. 254 та інші.

¹⁷ Шарафутдинова И. Н. Указ. соч. — С. 72; Черняков И. Т. Указ. соч. — С. 26.

¹⁸ Ключинцев В. Н. Указ. соч. — С. 254; Посредников В. А., Кравец Д. П. Ткачев Н. Н. Из дневников раскопок курганов у с. Великое Орехово (Донецкий кряж, срубное и позднеполовецкое время) // ДАС. — Донецк, 1994. — Вып. 5. — С. 165.

¹⁹ Горбов В. Н. О применении камня в домостроительстве срубной культуры Северо-Восточного Приазовья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. научно-практич. семинара. — Донецк, 1989; Он же. Две традиции применения камня в домостроительстве позднебронзового века // Археологический альманах. — Донецк, 1997. — Вып. 6.

²⁰ Гершкович Я. П. Вказ. праця. — С. 18.

²¹ Литвиненко Р. А. К вопросу о хронологии... — С. 31; Он же. Об одной группе... — С. 75.

²² Литвиненко Р. А. Погребальные сооружения... — С. 42; Литвиненко Р. А., Посредников В. А., Гриб В. К. Указ. соч. — С. 111—112.

²³ Чайлд В. Г. Письмо советским археологам от 16 декабря 1956 г. // РА. — 1992. — № 4. — С. 188.

²⁴ Отрощенко В. В. Срубная культура Степного Поднепровья: Дис. ... — С. 140—141; Литвиненко Р. О. Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховань пам'яток): Автoref. дис. ... канд. іст. наук. — Київ, 1994. — С. 11—12.

²⁵ Отрощенко В. В. Срубная культура Степного Поднепровья: Дис. ... — С. 157; Литвиненко Р. А. Срубная культура бассейна Северского Донца (по материалам погребальных памятников): Дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1994. — С. 123—124.

²⁶ Чередниченко Н. Н. Поселение срубной культуры на Луганщине // СА. — 1970. — № 1. — С. 235—236. — Рис. 1, 6.

²⁷ Лесков А. М., Румянцев А. И., Болдин Я. И. и др. Отчет о работе ХАЭ. Раскопки курганов у сел Софиевка, Семеновка, Новодудчино, Зеленый Лагерь в 1972 г. // НА ІА НАНУ. — № 1972/35. — С. 52. — Альб. 2. — Табл. XVI.

²⁸ Литвиненко Р. А. Срубная культура бассейна Северского Донца. — С. 128—129.

²⁹ Берестов С. И. Отчет о работах новостроекной экспедиции Харьковского университета в зонах строительства Балаклейской ОС в Харьковской обл. в 1983 г. // НА ІА НАНУ. — № 1983/167. — Табл. 34, 1, 2.

³⁰ Антоненко Б. А., Пиро И. С., Самойленко Л. С. Отчет о работе Луганской археологической экспедиции КГУ в 1991 г. // НА ІА НАНУ. — № 1991/114.

³¹ Полидович Ю. Б., Цымиданов В. В. Указ. соч. — С. 103, 104. — Рис. 2, 6.

³² Плещивенко А. Г. Указ. соч. — С. 134, 138, 141, табл. VII.

³³ Там же. — С. 155.

³⁴ Кравец Д. П., Посредников В. А. Результаты полевых исследований курганных групп у с. Миньковка // ДАС. — Донецк, 1996. — Вып. 6. — С. 90—92. — Рис. 9, 3; Клименко В. Ф., Цымбал В. И. Указ. соч. — С. 118—119. — Рис. 7.

³⁵ Leskov A. M. Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzmeergebiet. I (Depots mit einheimischen Formen) // Prähistorische bronzenfunde. — München: Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1981. — Ab. XX. — Band 5. — S. 8—11, 15, 90—91, taf. 2, 28; 4, C-2.

³⁶ Клименко В. Ф., Цымбал В. И. Указ. соч. — Рис. 5.

³⁷ Литвиненко Р. А. Срубная культура бассейна Северского Донца. — С. 54—55.

³⁸ Отрощенко В. В. Срубная культура Степного Поднепровья: Дис. ... — С. 103.

³⁹ Гершкович Я. П. Вкз. праця. — С. 18, пос. 6; Литвиненко Р. А. Об одной группе... — С. 75; Литвиненко Р. А., Посредников В. А., Гриб В. К. Указ. соч. — С. 110;

Ольховский В. С., Отрощенко В. В. Указ. соч. — С. 121; Плещиленко А. Г. Указ. соч. — С. 155; Полидович Ю. Б., Цимидаев В. В. Указ. соч. — С. 105 та інші.

⁴⁰ Цимидаев В. В. Указ. соч. — С. 68—69.

⁴¹ Там же. — Табл. 21.

⁴² Литвиненко Р. А. Некоторые черты половозрастной организации срубных могильников Донецкого региона // Древности Волго-Донских степей в системе восточноевропейского бронзового века: Матер. междунар. науч. конф. — Волгоград: Переямена, 1996. — С. 63.

R. A. Литвиненко

ПОГРЕБЕНИЯ СРУБНОЙ КУЛЬТУРЫ В КАМЕННЫХ ГРОБНИЦАХ С ГОРИЗОНТАЛЬНОЙ КЛАДКОЙ СТЕН

По далеко не полным подсчетам, в Северном Причерноморье известно более 60 погребений, имеющих сложные могильные сооружения в виде каменных гробниц с постелистой кладкой стен. Согласно данным, этот тип конструкций характерен именно для западных степных районов срубной общности. Кроме того, тяготение ареала каменных гробниц к каменистым регионам Донецкого кряжа, Приазовья, Поднепровья и Крыма позволяет полагать природно-географический фактор одним из определяющих появление данного вида сооружений. Истоки его, на наш взгляд, следует искать в местных традициях и условиях.

Относительная хронология захоронений в гробницах достаточно надежно определяется рядом показателей: курганной стратиграфией, инвентарем и чертами погребального обряда. Комплексы в цистах и сложных каменных ящиках датируются концом развитого — поздним этапами срубной культуры Украины.

Имеющиеся материалы с достаточной очевидностью позволяют связывать большую часть каменных гробниц с захоронениями людей, главным образом мужчин, занимавших в обществе повышенный и высокий социальный ранг.

R. O. Lytvynenko

BURIALS OF THE FRAME CULTURE IN STONE CISTS WITH HORIZONTAL MASONRY OF WALLS

According to estimations, far from being complete, more than 60 burials with complex sepulchral constructions in the form of stone cists with the bedding masonry of walls are known in the North Black Sea region. By the available data, this type of constructions is typical of just for the western steppe regions of the frame community. In addition, the inclination of the area of stone cists to the stony regions of the Donets ridge, Dnieper river region, and Crimea allows one to consider the natural-geographic factor as one of the factors defining the appearance of this type of constructions. Its sources, in our opinion, should be sought for in local traditions and conditions.

The relative chronology of burials in cists is rather reliably defined by a number of indices such as the stratigraphy of burial mounds, equipment, and features of a funeral ritual. Complexes in cists and complex stone boxes are dated by the end of the developed stage — the late stage of the frame culture of Ukraine.

The materials obtained allow one to quite clearly associate the majority of stone cists with burials of persons occupied the enhanced and high social ranks in the society.

Одержано 20.02.2000

ПЕРІОДИЗАЦІЯ СЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПОСЕЛЕНЬ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ГИРЛА ДУНАЮ

У статті на підставі польових досліджень 80-х років визначено три періоди існування поселень з певними етнокультурними особливостями, що відображають заселення регіону в часи середньовіччя.

Під час приходу кочових праболгарських племен на Лівобережжя гирла Дунаю (так званий Онгл), що відбулось у кінці VII ст., осілість тут не існувало. За відомими матеріалами слабкі її сліди простежуються лише з кінця VII—VIII ст.

Часто пам'ятки Нижнього Подунав'я відносять до так званої балкано-дунайської культури, широко датуючи її VIII — початком XI ст.¹. Як нам здається, одна культура не могла існувати так довго без істотних змін. До того ж пам'ятки регіону не відзначаються однорідністю, що характерно для контактної зони. Тому термін «балкано-дунайська культура» щодо Лівобережжя гирла Дунаю можна вживати як географічний, а не культурно-типологічний.

У регіоні відомо понад 70 пам'яток, що вивчались з кінця 50-х до кінця 80-х років². Серед них є більш-менш широко досліджені (рис. 1). Запропонована періодизація основана на хронології конкретних археологічних пам'яток.

Найраніше поселення було відкрите і досліджене Л. В. Суботіним і Г. Ф. Чеботаренком в 1986—1988 рр. поблизу с. Червоноармійське Болградського р-ну Одеської обл. Тут при розкопках так званого нижнього Траянового валу виявлені сліди згорілого селища, перекритого насипом валу. Планування жител було рядовим, вони були витягнені вздовж берега р. Карасулак. Відкрито залишки 5 жител, 5 господарських ям та вогнищ. Будівлі заглиблені у ґрунт на 0,4 м. Форма жител квадратна або прямокутна, орієнтація по сторонам світу, розмір від 2,4 × 2,5 до 3 × 2,8 м. На долівці будівель збереглись обгорілі стеблини очерету від очеретяної основи стін і перекриття. Опалювались житла глиняними печами або відкритими вогнищами.

Підставою для датування жител та їх культурно-археологічного визначення послужив знайдений на долівці і в заповненні керамічний матеріал. Переважали частини ліпних горщиків круглобокої форми, прикрашенні по відігнутим вінцям ямками, а на тулубі нерідко лінійним і хвилястим орнаментом. Поряд з ліпним посудом траплялась невелика кількість гончарного, прикрашеного також лінійно-хвилястим орнаментом.

Спочатку у звітах про розкопки валу його дослідники віднесли знайдену на поселенні кераміку до слов'янської культури типу Луки Райковецької. Ця культура здебільшого датується VIII—X ст. Іноді її початок відносять до кінця VII ст.³. Згодом дослідники валу без достатніх підстав знизили дату поселення до VI—VII ст.⁴. На наш погляд, перше припущення дослідників було точнішим. Поселення з перевагою ліпного посуду, що має характерні ознаки культури Луки Райковецької раннього періоду, може бути віднесене до кінця VII—VIII ст.⁵.

Цей час і є першим періодом середньовічних поселень Лівобережжя гирла Дунаю. Осіле населення дуже рідке. Селища були невеликі і довго не існували. Якщо правиль Г. Ф. Чеботаренко у датуванні відкритої ним на околиці поселення Етулія VI відокремленої праболгарської садиби епохою хана Аспаруха⁶, то маємо ще одну пам'ятку першого періоду.

Другий період поселень відносимо до IX — початку X ст. На той час осілість стає більш явною. Чисельність населення поступово зростає. Поселення значніші за розмірами і триваючі. Виникає дворядне планування жител. У регіоні розселяються і слов'янські племена з різних областей їх мешкання, і нові групи праболгар. Цікаво, що і слов'яни, і праболгари оселяються на одних поселеннях

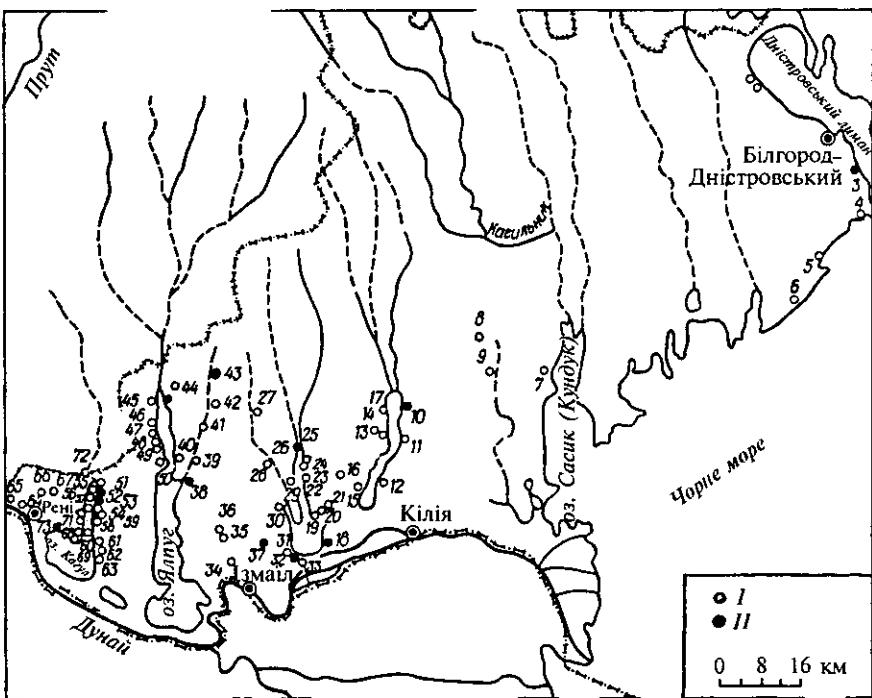

Рис. 1. Поселення Лівобережжя гирла Дунаю VIII — початку XI ст. I — поселення за даними розведів; II — стаціонарно досліджені поселення. 1 — Семенівка, 2 — Південне, 3 — Шабо, 4 — Біленьке, 5 — Приморське, 6 — Велика Балабанка, 7 — Глибоке, 8 — Пряма Балаша, 9 — Струмок, 10 — Новоселівка, 11 — Фурманівка, 12 — Василівка, 13 — Приозерне, 14—16 — Комишівка I—III, 17 — Старі Траяни, 18 — Кислиця, 19—21 — Першотравневе I—III, 22 — Алексарка, 23 — Понора, 24—26 — Суворове I—III, 27 — Василівка, 28 — Кам'янка, 29 — Утконосівка, 30 — Ташибунар, 31—33 — Богате I—III, 34 — Матроська, 35—36 — Лошинівка I, II, 37 — Саф'яни, 38, 39 — Криничне I, II, 40 — Тополеве, 41, 42 — Жовтневе I, II, 43 — Червоноармійське, 44 — Болград, 45 — Виноградівка, 46—50 — Владичень I—V, 51—57 — Етуля I—VII, 58—62 — Нагірне I—V, 63 — Орловка, 64 — Рені, 65 — Джуржулешти, 66 — Долинське, 67 — Бужорка, 68, 69 — Лиманське III, IV, 70 — Буджа-кулуй, 72 — Чишмикій, 73 — Кирган

впереміжку. Виразно простежується процес інтеграції між етнічно різними групами населення. На поселеннях з'являються господарські комплекси і ритуальні пам'ятки.

Осередком слов'янського заселення стає пониззя Дністра. На Дністровському лимані відомо кілька слов'янських поселень, серед яких стаціонарно досліджувалось Шабо Білгород-Дністровського р-ну Одесської обл. Поселення також відносять до культури типу Луки Райковецької, але переважання гончарного посуду свідчить про приналежність поселення до пізнього періоду культури IX — початку X ст. Поселення, що досліджувались у 1982—1983 рр.⁷, розташоване по обидва боки ярка, що виходить до лиману. Відкрито 15 об'єктів: 5 напівземлянок, 1 юртоподібна і 1 наземна будівлі, 8 господарських ям і вогнищ. З урахуванням того, що деякі з об'єктів уже почали розмиватись лиманом, поселення в давнину могло бути більшим.

Напівземлянки мали квадратну або прямокутну форму, довжина сторін 3,2—3,6 м. Орієнтовані за основними сторонами світу, житла були заглиблі у ґрунт на 0,4—0,8 м. Стіни мали стовпову конструкцію і глиняну обмазку. Опалювались будівлі глиняними печами і відкритими вогнищами (рис. 2, 1, 2). Відкриті житла за конструкцією мають аналогії в пам'ятках культури типу Луки Райковецької⁸.

Овальна юртоподібна будівля, заглиблена у ґрунт на 0,45 м, мала всередині господарську яму, грушоподібну в розрізі. Ця будівля відображає кочівницький елемент на поселенні. Невеликі, заглиблі в землю юрти з господарськими ямами, відомі в салтово-маяцькій культурі⁹. Частково збереглася наземна будівля з вогнищем.

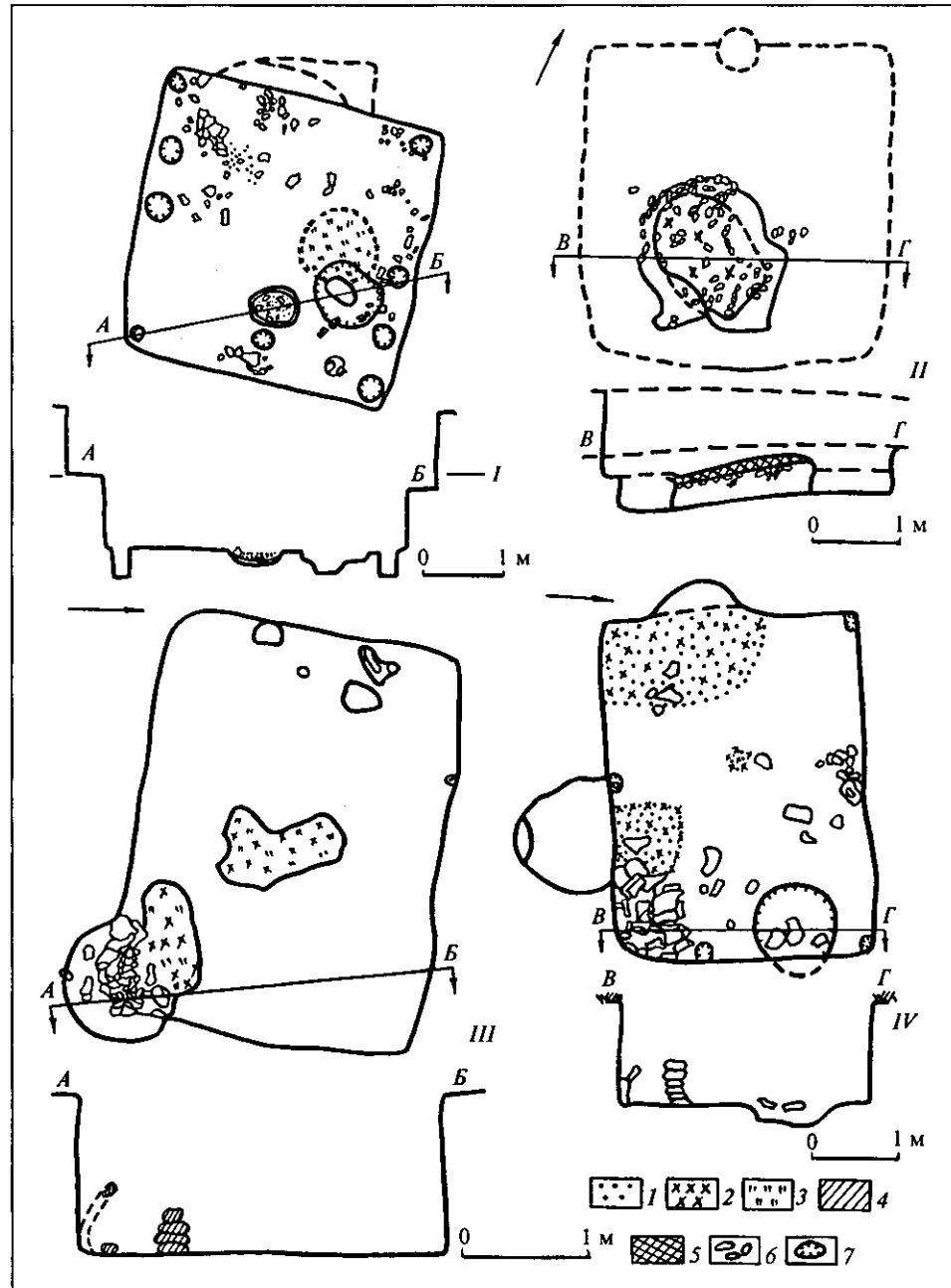

Рис. 2. Житла на поселеннях поблизу с. Шабо (I — № 3, II — № 4) та с. Нагірне II (III — № 2, IV — № 1). I — попіл; 2 — печина; 3 — вуглики; 4 — стінка печі; 5 — завал склепіння печі; 6 — камені; 7 — ями.

Серед керамічних знахідок кількість ліпного посуду становила 38 %, а в деяких об'єктах досягала 50 %. Матеріал фрагментарний, вінця відігнуті, деякі з ямками по краю, тулуб прикрашений окремими борозенками і поясами хвилястих ліній. Переважає посуд гончарний або підправлений у верхній частині на гончарному кругу. Реставровано шість посудин. За формою це горщики — круглобокі, витягнутих пропорцій та приземкуваті; кулеподібний; кругло-біконічний; банко-подібний (рис. 3). Вінця відігнуті, простого профілювання, стінки прикрашені борозенками, поясами хвилястих ліній. Рідко трапляється гребінцевий або нігтьовий орнамент, вертикальні насічки, а по вінцях — ямки або насічки.

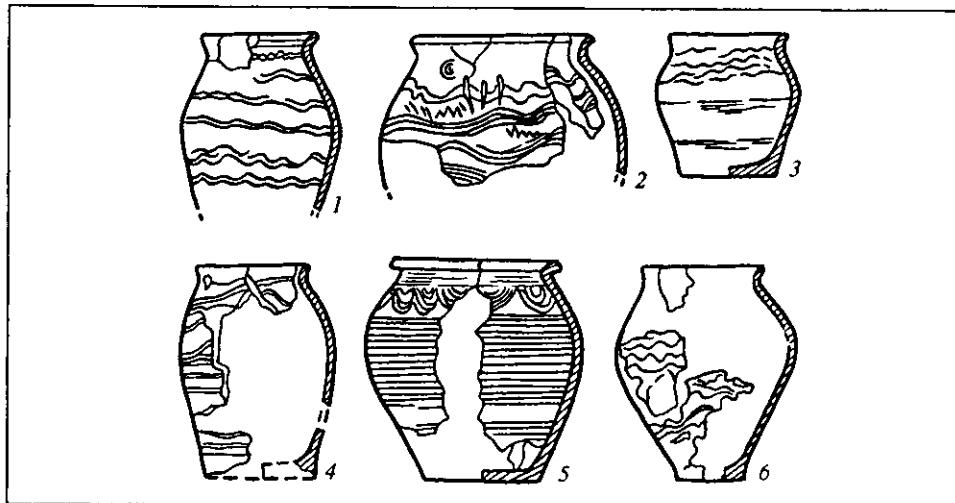

Рис. 3. Поселення поблизу с. Шабо. Кухонні горщики, виготовлені або підправлені на гончарному кругу (1—6)

Присутній сіроголинняний столовий посуд салтово-маяцького типу, але нечисленний (4 %). Серед його уламків — горло горщика та глека. Цей посуд прикрашений лощеним орнаментом або суцільно лощений. Ще менше на поселенні амфорного посуду (1 %).

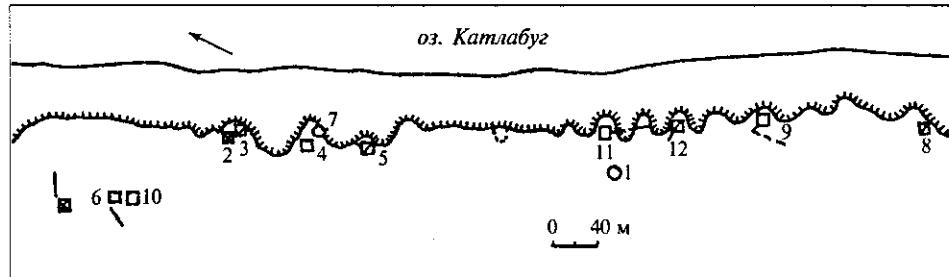
Для кухонних горщиків знаходимо аналогії в культурі типу Луки Райковецької пізнього періоду (IX — початок X ст.). Особливо їх багато в південному ареалі культури, на поселеннях Молдови, в Закарпатті, в Радванці, Потясмині, Макаровому Острові, хоч є аналогія і в самій Луці Райковецькій¹⁰.

Деякі знахідки свідчать, що поселення доживає до X ст. До них належить так звана зонна темно-синя намистина¹¹. Доказом існування поселення у другій половині IX — на початку X ст. є частина глинняного посуду, технологічно досконалішого, зі складним профілюванням вінець, але його небагато (близько 9 %). Отже, на підставі більшості речових знахідок поселення може бути датоване IX — початком X ст. Інші нечисленні знахідки звичайні для рядових сільських поселень, що характерно і для інших селищ регіону.

Згідно з палеоботанічними дослідженнями і видовим визначенням кісткового матеріалу¹², мешканці поселення займалися сільським господарством. Відбитки зерен злаків на кераміці відображають досить широкий їх асортимент, що містив просо, карликів пшеницю, жито, плівчастий ячмінь. Землеробство доповнювало розведення великої і дрібної рогатої худоби та інших домашніх тварин і птиці, а також полювання та рибальство. Сільське господарство, за окремими знахідками, поєднувалось з деякими домашніми ремеслами — косторізним, обробкою шкіри тощо.

Припускаємо, що поява групи слов'янських поселень на Дністровському лимані викликана розвитком торгівлі у цьому регіоні. З середини IX ст., як вважає А. Н. Сахаров, зав'язуються торговельні відносини Русі з Візантією¹³. Починають курсувати торгово-воєнні флотилії між Києвом та Константинополем. Трохи згодом Константин Багрянородний повідомляє про місця зупинок флотилій по Дніпру і на узбережжі Чорного моря для відпочинку, переоснащення суден і очікування сприятливої погоди¹⁴. Цікаво, що в місцях зупинок збереглись давньоруські поселення IX—X ст (о-ва Хортиця та Березань). Після Березані названа зупинка в гирлі Дністра, тобто поблизу Шабо з групою поселень. Мешканців із згаданих поселень могли приваблювати зупинки флотилій, у яких можна було отримати щось з товарів в обмін на продукти сільського господарства, які потребували флотилії для поповнення запасів. Подібні поселення могли виникати стихійно або засновуватись поселенцями Русі.

Південніше, близько Дунаю, досліджувалось ще одне поселення другого періоду, але іншого характеру. В його культурі значною мірою простежуються

□ 1 ■ 2 ○ 3 ■ 4 1/5 — 6

Рис. 4. Розташування будівель (1—12) на поселенні поблизу с. Богате. 1 — напівземлянки з печами; 2 — напівземлянки з вогнищами; 3 — юртоподібні будівлі; 4 — майстерні; 5 — культове місце; 6 — канави

праболгарські елементи. Поселення розташоване поблизу с. Богате Ізмаїльського р-ну Одеської обл. на південному узбережжі озера Катлабуг, недалеко від Кислицького рукава Кілійського гирла Дунаю. Значне за розмірами, воно досліджене у 80-х роках¹⁵ на площі близько 1500 м². Будівлі виявлено на площині 80 × 50 м.

Житлові будівлі, загальною кількістю 12, розташовані у два ряди. Більшість з них були витягнені в ряд вздовж краю надзаплавної тераси озера (рис. 4). Можливо, у час їх існування тут проходила вулиця. Частково зберігся другий ряд будівель на віддалі 50 м від першого. Деякі будівлі могли бути розмиті озером. Віддаль між житлами значна: від 50 до 220 м, що звичайно для сільських поселень з їх садибним плануванням. У деяких випадках будівлі розташовувались попарно, що, можливо, диктувалось родинними відносинами або ж господарськими потребами. У центрі поселення знаходилось ізольоване, оточене ровом поховання, а на північно-західній окопіці — господарські комплекси: майстерня коваля та «гончарий кінець» — з керамічною майстернею та іншими спорудами.

Дослідженні на поселенні будівлі за конструктивними особливостями різно-типні, що дає матеріал для визначення походження їх мешканців. Шість будівель (№ 2, 4, 6, 9—11) віднесені нами до слов'янського типу жителів, дві (№ 1, 7) — до кочівницького, чотири (№ 3, 5, 8, 12) — до слов'яно-кочівницького.

Слов'янського типу будівлі були напівземлянками, із стінами стовпової або каркасно-плотової конструкції, з глиняними печами, зокрема, винесеними за межі жителів. Зазначені особливості знаходимо у будівлях на слов'янських землях¹⁶.

Деякі конструктивні деталі трьох жителів дозволяють уточнити їх можливе походження. Так, будівля № 10 (рис. 5, I) зі стінами стовпової конструкції, з нішеподібними підбійними ямами біля стін, з глиненою піччю, вирізаною в материковому останці з отвором для противня вгорі, близька до жителів Лівобережжя Дніпра¹⁷. Це примушує згадати шлях сіверян до Дунаю ще у VII ст., про що писав історик Феофан. Подібні переселення, можливо, відбувалися і згодом. До іншого типу належать будівлі № 4 та 6.

Ці будівлі схожої конструкції, але дуже витягненої форми, розміром (5,7—6,0) × 2,6 м (рис. 5, II). Подібні видовжені будівлі на південному сході Європи невідомі. Аналогії їм є у Закарпатті і далі на захід в Словаччині й Угорщині¹⁸. Північно-західні зв'язки у населення гирла Дунаю існували здавна. Ще у VI ст. порубіжним пунктом склавинів було місто Новіодун на Дунаї. На думку вчених, це місто знаходилося біля сучасного румунського селища Ісакча напроти південного узбережжя озера Кагул¹⁹. Землі склавинів, отже, здавна граничили з гирлом Дунаю. Поява на Дунаї переселенців з півночі могла бути спричинена переміщенням угрів та початком навали печенігів.

Припускаючи появу вихідців слов'ян із півночі, слід згадати існуючу гіпотезу стосовно колонізації лівого берега Дунаю вихідцями з правого берега²⁰. Подібне

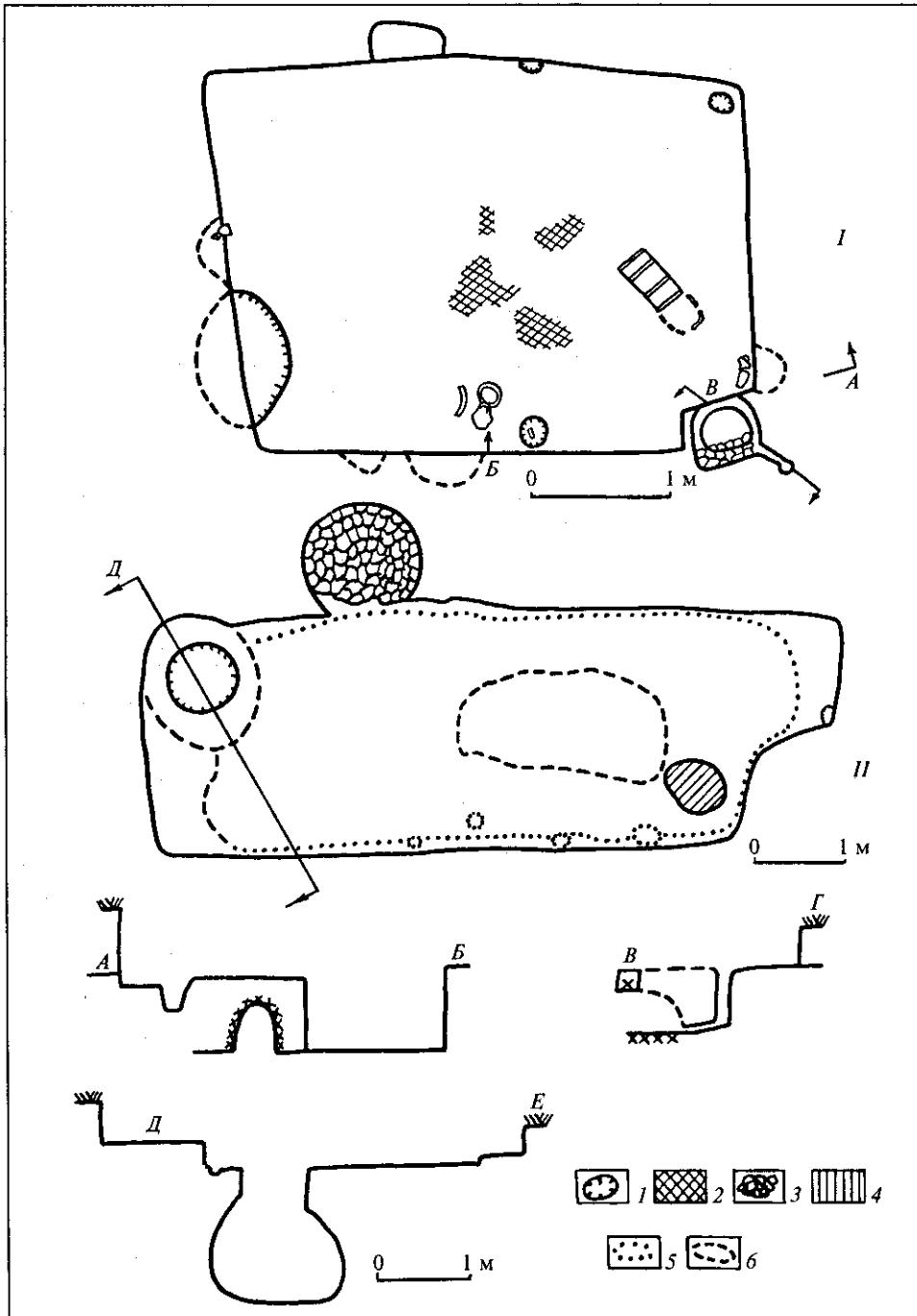

Рис. 5. Поселення поблизу с. Богате. Будівлі № 10 (I) та № 6 (II) слов'янських типів. 1 — ями; 2 — ділянки обпаленої глини; 3 — черінь печі; 4 — купа глини, принесена в житло; 5 — межа нижнього шару обмазки долівки; 6 — межа верхнього шару обмазки долівки

переселення, можливо, відбувалося у VIII—IX ст., коли Дністро-Дунайське межиріччя належало Болгарії. Ця гіпотеза докладно ще не вивчена.

Як згадувалось, дві будівлі належать до кочівницького типу. Це були юртоподібні овальні житла, споруджені між слов'янськими. Їх довжина понад 4 м, заглибленість у ґрунт — понад 1 м. Юрта № 1 містила у заповненні уламки глиняної обмазки з відбитками жердин і стеблин очерету, що дає уявлення про конструкцію стін. Збереглись земляні лежанки під стінами та відкрите вогнище на

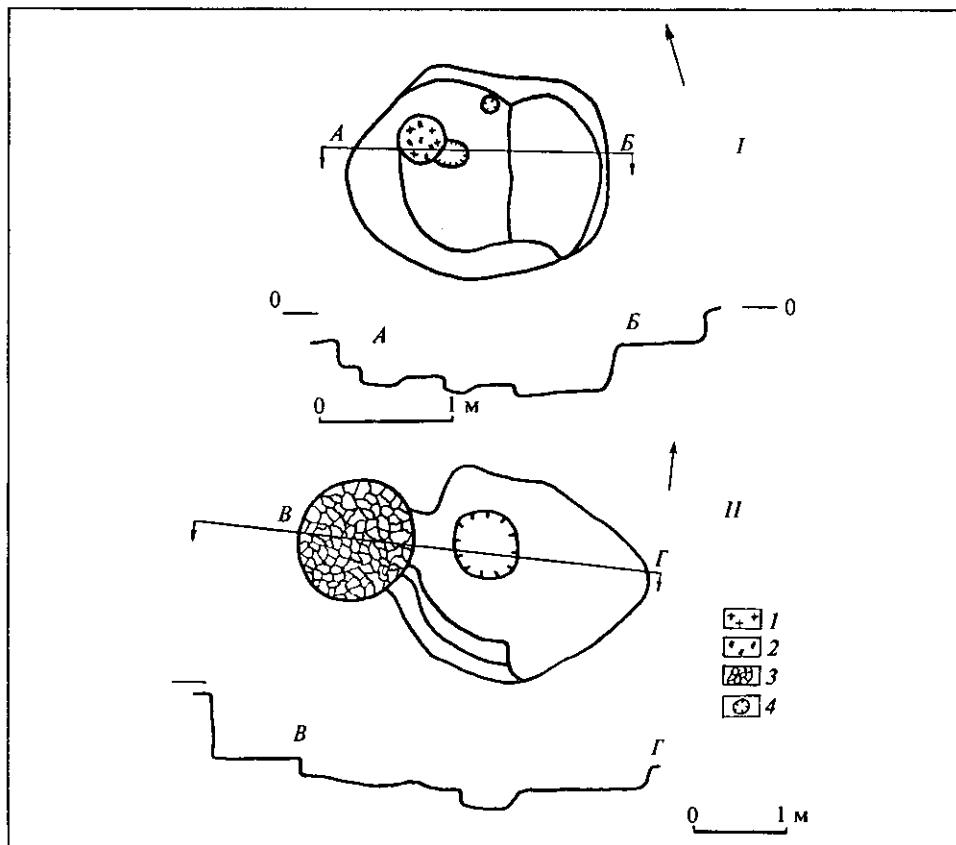

Рис. 6. Поселення поблизу с. Богате. Юртоподібна будівля № 1 (I) та № 7 (II). I — шматочки печини; 2 — вуглики; 3 — черінь печі; 4 — ями

земляному останці (рис. 6, I). Юртоподібна будівля № 7 була теж заглиблена у ґрунт, з двома входними східцями; до її стінки прилягала велика глинняна піч (рис. 6, II).

Під час переходу кочівників до осілості їх житла довго зберігають форму юрт. Зокрема, болгари під час осідання стали споруджувати круглі та овальні житла. Юрта з заглибленою в землю основою і відкритим вогнищем була пошиrena в салтово-маяцькій культурі²¹. Цей тип будівлі був занесений праболгарами до гирла Дунаю. Одна з хвиль прраболгарського переселення до Дунаю мала місце на початку IX ст. після повстання кабарів в Хазарії. При цьому деякі прраболгарські роди відійшли в Дунайську Болгарію²². Це посилило прраболгарський елемент біля гирла Дунаю.

Прямокутні і квадратні напівземлянки (№ 3, 5, 8, 12) з відкритими вогнищами віднесені нами до слов'яно-кочівницького типу жител. Відкрите вогнище, з одного боку, характерне для кочівницьких жител, а з іншого — трапляється і у слов'ян, зокрема в культурах Лука Райковецька і волинської. Тому ці житла могли належати і слов'янам, і кочівникам.

У північно-західній частині поселення збереглись господарські комплекси. Житло № 2 одночасно було і місцем праці коваля. В будівлі зберігся ковальський горн — велика глинняна піч, викопана у північному куту і винесена за межі житла. В будівлі знайдено залізні шлаки і криці.

На північно-західній околиці поселення знаходилась керамічна майстерня, що включала гончарний горн, побутову піч, приміщення, де працював гончар, будівлю для зберігання і просушки готової продукції. Така конструктивна особливість горну, як відсутність опори для верхнього череня, характерна для салтово-маяцької культури²³, і сама продукція горну — сіроглинняний столовий салтівський посуд (91 % фрагментарного матеріалу) — дозволяє припустити, що горн був заснований прраболгарами.

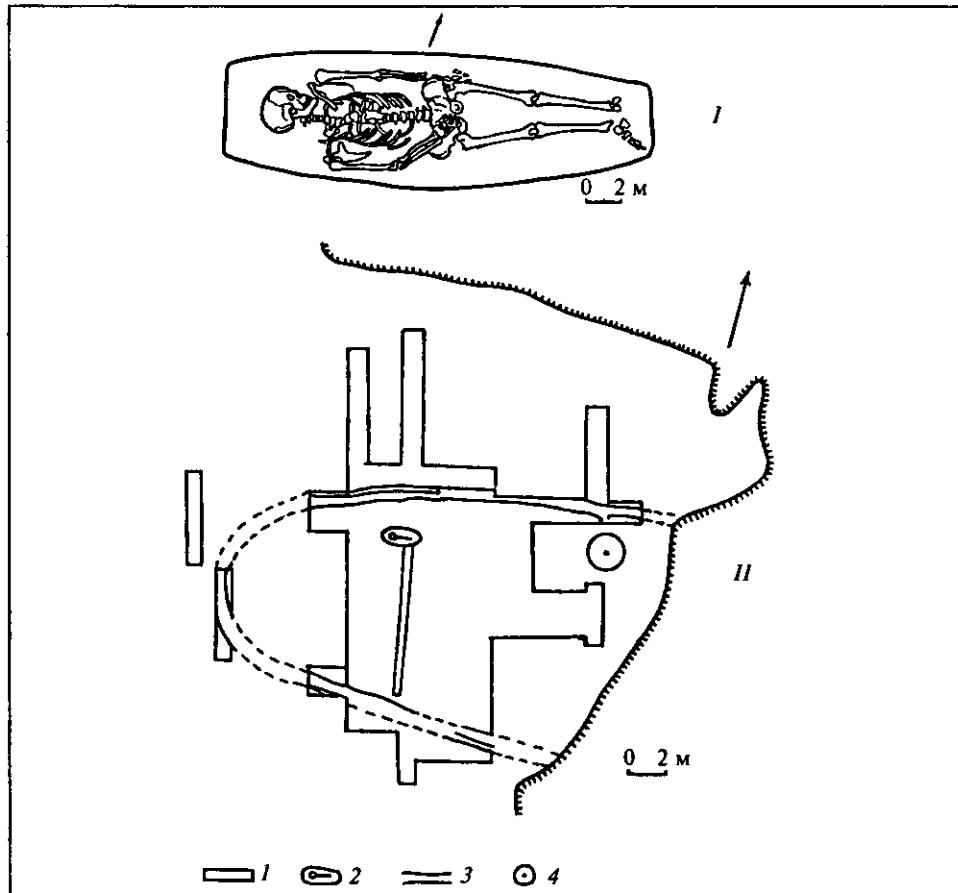

Рис. 7. Поселення поблизу с. Богате. Ізольоване поховання (I), ділянка берега, оточена канавою (II).
 1 — шурфи; 2 — місце поховання; 3 — канава; 4 — геодезичний знак

В багатьох місцях поселення відкрито канави, заповнені культурним шаром селища, який їх і датує. Ширина канав досягала 1,8 м, глибина — 1,5 м. У розрізі канави конусоподібні, часом східчасті, в стінках траплялись ями і підбої. Канави мали різне призначення. Це були проходи між житлами, водозбірники (на «гончарному кінці»), зрошувальні споруди (поза будівлями), а в одному випадку — ритуальна. Зазначимо, що канави траплялись і на салтово-маяцьких поселеннях²⁴, і на слов'янських²⁵.

У центрі поселення, на самому березі озера, канавою, певно ритуальною, було оточене одиночне поховання молодого чоловіка. Поховання ямне, положення кістяка витягнуте, на спині, головою на захід, з лицем, оберненим на північ. Кисть правої руки на тазі, ліва рука витягнута вздовж тіла, інвентар відсутній. Канава дугоподібно оточувала похованого і кінцями впиралась в обрив озера (рис. 7). В розрізі канава конусоподібна, місцями збереглись сходини. На ділянці, оточеній канавою, площею 20 × 13 м, і в самій канаві виявлено культурний шар поселення — кераміку, кістки тварин, чотири глиняні біконічні прясла. Оскільки поблизу інших поховань не виявлено, вірогідно приступити, що похований посад дав особливе становище серед мешканців. Нестача аналогій не дозволяє докладніше висвітлити цей ритуал. Зазначимо лише, що дещо раніше, у VII ст., існував звичай оточувати ровами ділянку берега з похованням вождя²⁶.

На поселенні відкрито ще одну ритуальну пам'ятку — поховання собаки у великий круглій ямі (рис. 8). В салтово-маяцькій культурі відомі поховання собак у круглих ямах, що пояснюється важливим місцем собак в охороні стад. Собаку вважали ритуальною твариною, у праболгар існував культ собак²⁷.

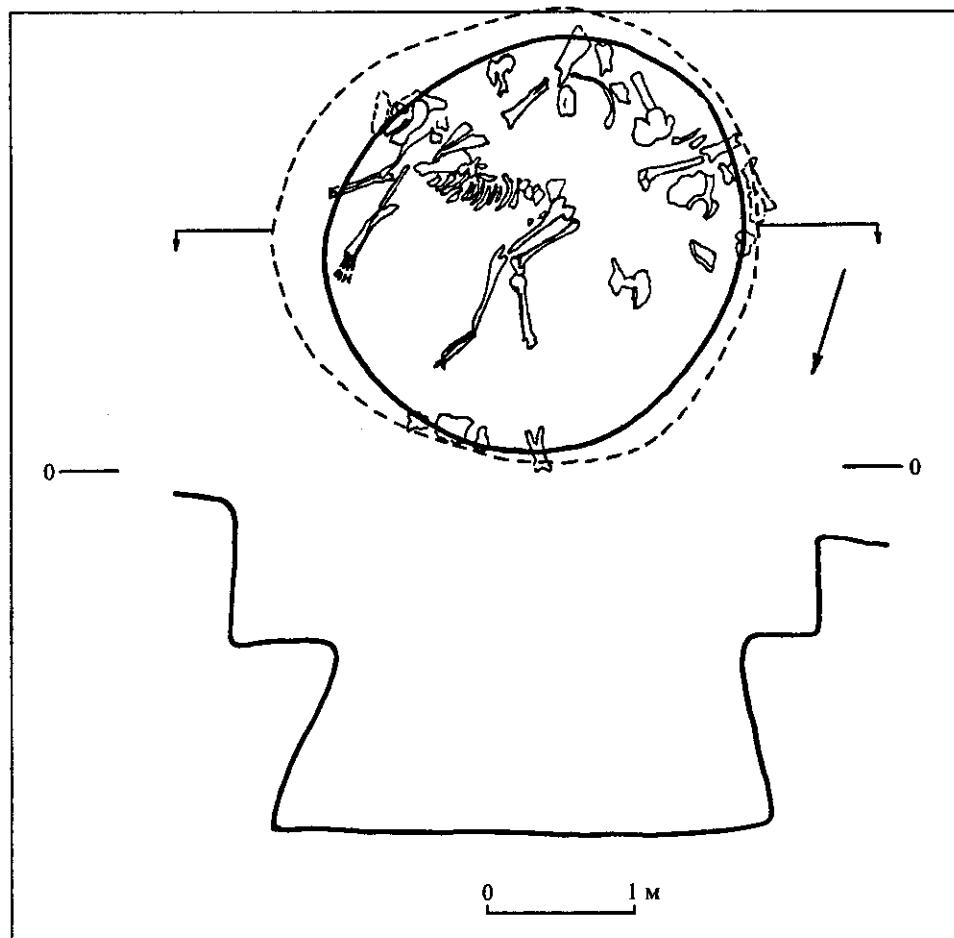

Рис. 8. Поселення поблизу с. Богате. Ритуальне поховання собаки

Керамічний матеріал поселення дозволяє уточнити час його існування. Найпоширенішим видом посуду був сіроглиняний столовий посуд салтово-маяцького типу (65 % фрагментарного матеріалу в цілому по поселенню). Значна його кількість пояснюється, певно, тим, що виготовлявся він у майстерні, яка була розташована у самому селищі. Цей вид посуду мав лощену поверхню або прикрашався лискованими смугами, а рідше — борозенками. Він досить різноманітний щодо форм. Нерідко траплялися горщики з кільцевими ручками під вінцями (рис. 9, 10). Миски мали різні форми, розміри і профіловання. Виготовлялись конусоподібні та круглобокі миски з загнутими досередини або відгинутими назовні вінцями, часто з профільованим краєм (рис. 9, 1—6, 8). Миски, як і столові горщики, мають аналогії в салтово-маяцькій культурі²⁸.

Деякі посудини є рідкими формами. Зокрема, подібною формою є відерцеподібна посудина, частково реставрована (рис. 9, 9). Посудина циліндричної форми. Під вертикальними вінцями круглий отвір для прикріплення дужки, а під ним якореподібний наліп. Відерцеподібні посудини виготовляли у Дунайській Болгарії. Як вважають болгарські дослідники, їх вироблення почалося у другій половині IX — на початку X ст.²⁹.

Друге за кількістю місце займав кухонний посуд (блізько 31 % по всьому поселенню). За формою та технологією виготовлення цей посуд неоднорідний. Уламки ліпних посудин нечисленні. Траплялися масивні плоскі денці і стінки, прикрашені багаторядною хвилею. Гончарні горщики грубого виготовлення, круглобокі форми. Вінця здебільшого мають просте профіловання. Відгинуті вінці з косо або вертикально зрізаним краєм поширені у слов'ян наприкінці I тис. н. е., і в салтово-маяцькій культурі. Валикоподібні вінця характерні для останньої.

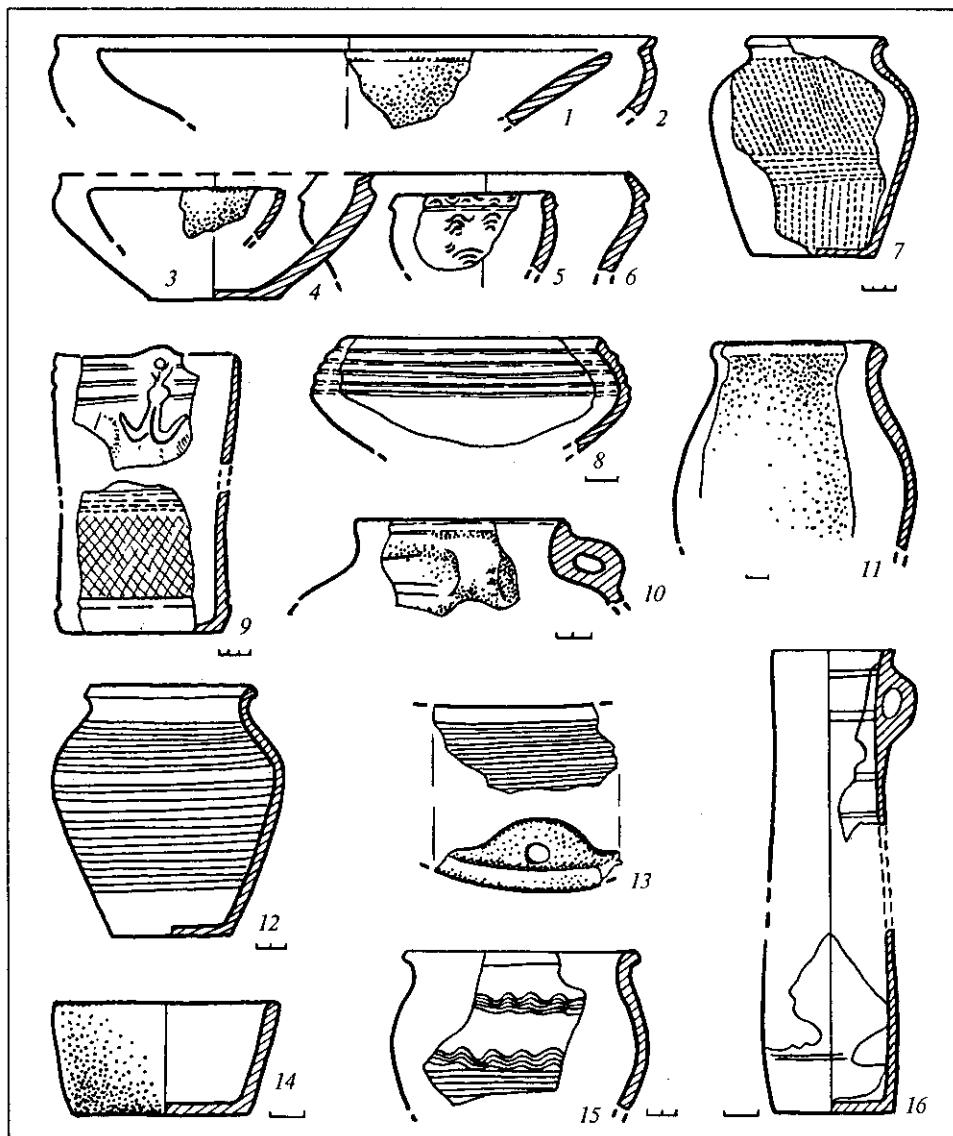

Рис. 9. Поселення поблизу с. Богате. Типи глиняного посуду: миски (1—6, 8), горщики (7, 10—12, 15), відерце (9), вушко глиняного котла (13), ступа (14), маслобійка (16)

Важлива для датування група кухонних горщиків, виготовлених технологічно досконаліше, з вінцями складного профілювання (манжетоподібними і фігурними), не характерна для салтово-маяцької культури. Подібне профілювання починає існувати на слов'янських землях у другій половині IX—X ст. Знахідки цієї групи посуду свідчать, що у той час слов'яни розселяються на поселенні в с. Богате. Можливо, до слов'янського посуду належали й уламки грубих ліпних горщиків, прикрашених багаторядовою хвилею. Горщиків з вінцями складного профілювання ще небагато (блізько 9 % всіх вінець горщиків), вони тільки з'являються і великого поширення ще не одержали.

Серед керамічного матеріалу трапляється господарський посуд рідких форм, зокрема глиняні котли і маслобійки, ступа. Глиняні котли були в ужитку у недавно осілих кочівників. На їх вінцях приліплювались внутрішні вушка для підвішування (рис. 9, 13). Подібні котли відомі в салтово-маяцькій культурі, де виготовлялись з середини IX до початку X ст.³⁰. Рідкою формою були маслобійки, уламки яких знайдено в одному із жител. З уламків частково реставровано дві посудини (рис. 9, 16). Одна посудина сіроглиняна, друга — червоного випалу, дуже видовжені форми. Маслобійки

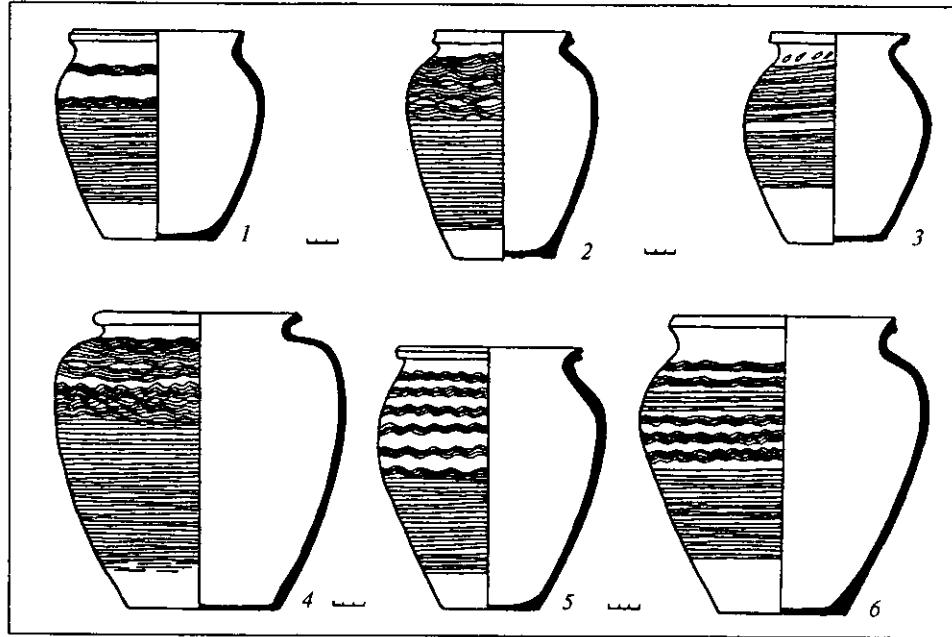

Рис. 10. Кухонні горщики з вінцями складного профілювання другої половини IX — Х ст.: 1 — Са'ани, 2, 6 — Кирган, 3 — Шабо, 4, 5 — Криничне

відомі в салтово-маяцькій культурі, в Дунайській Болгарії і на слов'янському поселенні Попино, де в шарі IX ст. знайдено подібну посудину, виготовлену із амфорного тіста³¹. Із передгірнової ями в с. Богате походить циліндрична посудина, приземкувата, дуже товстостінна, можливо, ступа для подрібнення нетвердих домішок до керамічного тіста (рис. 9, 14). Одинокі знахідки амфорного посуду і червоноглинняного візантійського вказують на нерозвиненість торгівлі з Візантією.

Датування на підставі кераміки підтверджується археомагнітними дослідженнями двох печей із різних жител, проведеними Г. Ф. Загнієм у 1977 р. Обидві печі, а значить, і житла були датовані другою половиною IX ст.

Отже, аналогії для жител і керамічного посуду, а також археомагнітні дослідження свідчать, що в IX — на початку X ст. близько Дунаю існувало значне за розмірами поселення, різноетнічне за складом населення, де мешкали і праболгари, і слов'яни. У мешканців поселення процес інтеграції мав кілька форм: існування окремих кінців з певним населенням, будування різних за типом жител впереміжку, запозичення різних конструктивних деталей. Мешканці користувались у побуті однотипним посудом, вели, мабуть, одні і ті ж види господарства. Про землеробство свідчать відбитки зерен проса, жита, пливчастого ячменя на кусках обмазки жител. Населення займалося скотарством, але кісток тварин знайдено дуже мало. Можна лише стверджувати про розведення великої та дрібної рогатої худоби. Знахідки кісток тварин у топці горна пояснюю їх незначну кількість на поселенні — кістки використовували як паливо. Можна припустити і розвиток рибальства на селищі, розташованому на березі великого озера, багатого рибою. Про ковальське і гончарне ремесла вже згадувалось, як і про мало розвинену зовнішню торгівлю. Але внутрішній обмін уже існував, судячи з розвитку ремесел. Масова продукція горна місцевої керамічної майстерні була призначена насамперед для свого поселення, але, певно, і для сусідніх, які, можливо, існували в цій області у той час — Са'ани та ін.

Серед інших поселень регіону виділяється група поселень третього періоду, дещо пізніших, що існували у X ст. Датує ці поселення середньовічна слов'янська кераміка, про яку вже згадувалось, — з вінцями складного профілювання, манжетоподібними і фігурними (рис. 10). На поселеннях третього періоду вона переважає, що дозволяє датувати їх X ст. Подібна кераміка характерна для давньоруського посуду Південної Русі того часу³². Таким же чином проходила еволюція посуду і в Болгарії. У болгарських вчених середньовічна кераміка здебільшого датується

широко. Проте, і на південь від Дунаю можна встановити час, коли поширились горщики із складним профілюванням вінець. У пам'ятках VIII — початку IX ст. їх ще немає. З'являються вони у другій половині IX ст. і поширяються у X ст., зокрема у місті Преслав, фортеці Сілістра³³.

Такий же час поширення згаданого посуду і на Лівобережжі гирла Дунаю. В той же період у регіоні з'являються на поселеннях печі-кам'янки, не характерні для первого і другого періодів. Називемо ці поселення. П'ять напівземлянок з печами-кам'янками і середньовічною слов'янською керамікою було відкрито на поселенні в м. Болград. Напівземлянки з печами-кам'янками і подібним посудом було досліджено в с. Нагірне II Ренійського р-ну (рис. 2, III, IV), смт Суворове Ізмаїльського р-ну. Печі-кам'янки відомі на поселеннях в с. Криничне Болградського р-ну, с. Етулія VII (погранична смуга Молдови)³⁴.

Особливістю поселень третього періоду є зменшення салтово-маяцьких елементів у керамічному комплексі. Так, на поселенні в м. Болград салтово-маяцька кераміка становила 15 % всього матеріалу, в с. Нагірне — всього 9 %, в селах Кирган II і Комушівка, де за даними розвідки переважав слов'янський середньовічний посуд, — 10 та 12 % відповідно. Болгари, звісно, лишались мешкати в регіоні. Відоме навіть одне поселення, де вони, мабуть, переважали. Так, на поселенні Суворове I, крім напівземлянки з пічно-кам'янкою слов'янського типу, відкрито 5 наземних будівель, споруджених із глини та каменю кочівницького типу. Мешканці поселення користувались слов'янським посудом із складним профілюванням вінець, але і сіроглинням столовим посудом салтово-маяцького типу, який кількісно досягав 40 % всього посуду. Отже, поселення має значний кочівницький елемент і в житлах, і в кераміці. У більшості поселень регіону кочівницький елемент у культурі того часу незначний.

Збільшення слов'янського елементу в культурі поселень було можливим наслідком нової хвилі слов'янського розселення в регіоні у першій половині X ст. Спробуємо визначити напрям цього розселення. Гіпотеза щодо вихідців з правого берега Дунаю була прийнятна для періоду VII—IX ст., коли ця область належала Болгарії. Проте в X ст., як пише Константин Багрянородний, визнаючи місце м. Білгород-Дністровського, Білгород був не на болгарській землі, а в стороні, зверненій до Болгарії. Він зазначає, що флотилії русів, вступивши на землі Болгарії, входять у гирло Дунаю³⁵. Отже, в першій половині X ст. Дністро-Дунайське межиріччя уже не було болгарською землею. Тому малоймовірно, що вихідці з правого берега Дунаю селилися не на своїй землі. Разом з тим є дані, що дозволяють припустити розселення населення з лівого берега Дністра. Мова йде про союз племен уличів, яким довелося змінювати місце свого мешкання.

На думку дослідників, спершу уличі мешкали у Південному Подніпров'ї³⁶. З початком навали печенігів уличі переміщуються північніше і ціле століття, середина IX — середина X ст., ведуть війни з київськими князями — Аскольдом і Діром, Олегом і Ігорем. Після перемоги воєводи князя Ігоря — Свенельда — над уличами і взяття ним їх міста Пересічен, який, ймовірно, був на р. Стугна, уличі, як зазначає літопис, перейшли між річками Буг і Дністер і поселилися там. «Повість минулих літ» повідомляє про це під 945 р., але Новгородський літопис згадує про цю подію під 922—930 рр.³⁷, тобто трохи раніше.

Археологічно це повідомлення підтверджується пам'ятками верхів'я Південного Бугу. В цій області відкрито 50 городищ і низку селищ X—XI ст., які з 1950 р. до останніх років досліджує П. І. Хавлюк, інтерпретуючи їх як пам'ятки уличів на підставі Іпатіївського літопису, що розміщує уличів по Дніпру і Бугу³⁸. Численні селища свідчать про існування в Побужжі тривалої осіlostі під захистом городищ. Багатий речовий матеріал, здобутий на городищах і селищах, типово давньоруський.

Область розташування городищ безпосередньо стикалась із землями печенігів. Розміщені вздовж р. Соб з її притоками та Південного Бугу, городища служили захистом південно-західних кордонів Русі від печенігів. За характером знахідок можна припустити, що деякі з городищ витримали осаду. Так, на городищі в с. Сажки, що було розкопане повністю, знайдено численну зброю і понад 100 людських кістяків. Біля городищ в селах Сажки і Червоне на прилеглих селищах були спалені численні житла і господарські комплекси, зокрема зернові запаси у ямах-сховищах.

Більшість городищ проіснували до другої половини XI ст., коли вони були знищені половцями. Про їх загибель внаслідок ворожого нападу свідчать сліди згарищ майже на всіх городищах.

Згадка літопису про переселення уличів між річками Буг і Дністер свідчить, що ці племена мешкали не лише в басейні Бугу, а й в Подністров'ї, де відомі слов'янські пам'ятки того ж часу. Племена уличів взагалі відзначалися чисельністю: «бе множство ихъ» — читаємо в літопису. Про 318 городищ уличів писав Географ Баварський. А після приходу уличів з Дніпра концентрація населення в Побужжі й Середньому Подністров'ї збільшилась. Ця концентрація населення могла спричинити часткове відселення якоїсь групи уличів з лівого берега Дністра на правий, до пониззя Дунаю, що підтверджується літописами, за якими уличі і тиверці «приседяха къ Дунаеві». Групи тиверців, які мешкали по сусіству в Лісостепу Дністро-Прутського межиріччя, могли також розселятися до Дунаю. Деяким археологічним підтвердженням розселення саме уличів і тиверців є поява в пониззі Дунаю напівземлянкових жител з печами-кам'янками, невідомими в першому і другому періодах. Адже печі-кам'янки були дуже характерні для уличів і тиверців у VIII—X ст.³⁹. Нова хвиля переселенців привела до утворення нових поселень, а також до розселення їх на селищах, що існували у цій області здавна.

Природно, що переселенці зазнавали впливу салтово-маяцької і візантійської культур, що відображені в археологічному матеріалі (обкладення дерев'яних стін деяких з жител кам'яними плитами, рясна поглиблена орнаментація кераміки тощо).

Необхідно торкнутися відносин слов'ян з печенігами. Адже саме у той час розвивається експансія печенігів у Північному Причорномор'ї. Чи не було це перешкодою для просунення слов'ян у степі до Дунаю?

В X ст. землі між Доном і пониззям Дунаю зайняли печеніги. Перший їх натиск у кінці IX — початку X ст., в основному, був спрямований на Подоння і Крим. У Північному Причорномор'ї значна активність печенігів почалась у другій половині X ст., хоч сутинки з ними відбувались і раніше. Перша половина X ст. була відносно спокійна. Київський князь Ігор у 915 р. уклав з печенігами мирний договір, а в 943—944 рр. включив їх у своє військо під час походу на Візантію. Болгарські вчені вважають, що у Болгарії з печенігами склались мирні і союзницькі відносини і в прикордонних областях печенігам надали пасовища взамін обов'язку охорони кордонів Болгарії⁴⁰. Вицезгадані особливості історичної обстановки в пониззі Дунаю в першій половині X ст. не перешкоджали розселенню слов'ян у зазначеному регіоні.

Поселення третього періоду існували протягом усього X ст. і до початку XI ст., що підтверджує характер кухонного посуду, а також наявність у керамічному комплексі сіроглинняного приложеного столового посуду. Подібний посуд доживає на Правобережжі Дунаю до початку XI ст. Це певною мірою датує і лівобережні поселення.

Аналіз археологічних матеріалів поселень усіх трьох періодів дозволяє дійти загального висновку відносно розвитку культури на Лівобережжі гирла Дунаю у VIII — початку XI ст. Ця область постійно притягала до себе групи різноетнічного населення, що осідали на березі важливої водної артерії. Тому інтеграційний процес тут був уповільнений і не завершився створенням єдиної культури. Протягом усього згаданого періоду тут існували пам'ятки з переважанням різних культурних особливостей. Це підтверджує погляд щодо Лівобережжя гирла Дунаю як контактної області.

¹ Чеботаренко Г. Ф. Памятники южных славян в Днестровско-Прутском междуречье // Тез. докл. на IV Междунар. конгр. славянской археологии. — М., 1980. — С. 84—85; Козлов В. И. Население степного междуречья Дуная и Днестра конца VIII — начала XI вв. и. э. (Балкано-Дунайская культура): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Ленинград, 1991. — С. 1—29.

² Чеботаренко Г. Ф. Материалы к археологической карте памятников VIII—X вв. южной части Пруто-Днестровского междуречья // Далекое прошлое Молдавии. — Кишинев, 1969. — С. 211—228; Сміленко А. Т., Козловский А. А. Средневековые поселения в приморской части Днестро-Дунайского междуречья // Днестро-Дунайское междуречье в I — начале III тыс. и. э. — К., 1987. — С. 67—83.

³ Ауліх В. В. Матеріальна культура населення Прикарпаття і Волині у VIII—IX ст. // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первісно-общинного ладу та в давньоруський час. — К., 1976. — С. 119—121.

⁴ Субботин Л. В., Чеботаренко Г. Ф. Земляные валы Днестровско-Прутского междууречья // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тези доп. ХХ Респ. конф. — Одеса; К., 1989. — С. 219—220.

⁵ Починаючи з цього часу, слід датувати вал, що перекрив існуюче раніш поселення. Болгарські вчені вважають, що земляні вали пониззя Дунаю були споруджені праболгарами. До раннього періоду цього будівництва належить Південний Бессарабський або Нижній Траянов вал. Димитров Д. *Праболгари по Северного и Западного Черноморье*. — Варна, 1987. — С. 185—187.

⁶ Чеботаренко Г. Ф. Каменный дом эпохи раннего средневековья на поселении Етулия VI // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: Тез. докл. Юбилейной конф. — К., 1975. — С. 169—171.

⁷ Смиленко А. Т., Козловский А. А. Поселения у сел Шабо и Богатое Одесской области // Днестро-Дунайское междууречье в I — нач. II тыс. н. э. — К., 1987. — С. 98—121.

⁸ Петрашенко В. О. Житла VIII—X ст. на правобережному Подніпров'ї // Археологія. — 1982. — Т. 37. — С. 54—56.

⁹ Плетнєва С. А. От кочевий к городам // МИА. — 1967. — № 142. — С. 52—58.

¹⁰ Гончаров В. К. Лука Райковецкая // МИА. — 1963. — № 108. — С. 283—315, рис. 7, 1.

¹¹ Щапова Ю. Л. Стеклянные бусы древнего Новгорода // МИА. — 1956. — № 55. — С. 166—167.

¹² Палеоботанічні дослідження проведено доктором біологічних наук Г. О. Пашкевич, а остеологічні — кандидатом біологічних наук Н. Г. Білан, за що автори статті їм широко вдачні.

¹³ Сахаров А. Н. Дипломатия Древней Руси, IX — первая половина X в. — М., 1980. — С. 75.

¹⁴ Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1991. — С. 45—51.

¹⁵ Смиленко А. Т., Козловский А. А. Поселения у сел Шабо и Богатое Одесской области. — С. 98—121.

¹⁶ Смиленко А. Т., Юрченко С. П. Восточные славяне в VIII—IX вв. // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990. — С. 266—273.

¹⁷ Юрченко С. П. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII—X ст. // Археологія. — 1984. — № 45. — С. 38—44.

¹⁸ Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI—XIII ст. — К., 1980. — С. 22, 39—41; рис. 3; Эрдель И., Симонова Е. Раскопки поселения IX—XI вв. в окрестностях Вашарошнамен (Северо-Восточная Венгрия) // Тр. V Междунар. конгр. археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 242, рис. 2.

¹⁹ Скрягинская Е. Ч. О склавенах и антах, о Мурсианском озере и городе Новистуне // ВВ. — 1957. — Т. 12. — С. 6—15.

²⁰ Чеботаренко Г. Ф. Калфа — городище VIII—X вв. на Днестре. — Кишинев, 1973. — С. 87.

²¹ Плетнєва С. А. Салтово-маяцкая культура // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 68.

²² Плетнєва С. А. Древние болгары в бассейне Дона и Приазовье // Плиска-Преслав. — София, 1981. — С. 73.

²³ Михеев В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985. — С. 28—83.

²⁴ Платушкин И. И. Карнауховское поселение // МИА. — 1958. — № 62. — С. 288—296; Плетнєва С. А., Титов В. С. Совместные советско-болгаро-венгерские археологические исследования // Вестник АН СССР. — 1982. — № 9. — С. 96—98.

²⁵ Готун І. А., Моця О. П. Соціальний аспект в забудові та хронологічні етапи функціонування давньоруського селища Автунічі // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова. — Чернігів, 1993. — С. 70.

²⁶ Сміленко А. Т. Глодоські скарби. — К., 1965. — С. 10—12.

²⁷ Михеев В. К. Вказ. праця. — С. 28.

²⁸ Плетнєва С. А. От кочевий к городам // МИА. — 1967. — № 142. — С. 118—121; Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата. — М., 1983. — С. 107—121.

²⁹ Димитров Д. Вказ. праця. — С. 243.

³⁰ Плетнєва С. А. От кочевий к городам. — С. 108—110.

³¹ Там же. — С. 122.

³² Толочко П. П. Ремесленное производство. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. — К., 1981. — С. 298—301; Тимошук Б. О. Давньоруська Буковина. — К., 1982. — С. 18, 19.

³³ Станчо Станчев. Домашната керамика от Преслав // Раскопки и проучвания. — София, 1949. — Т. III. — С. 131—137; Stefka Angelova. Sur la caractéristique de la céramique du naufrage provenant de Drastar Silistra // Dobrudza. Etudes ethnico-culturelles. — Sofia, 1987. — P. 95—104. Автори висловлюють глибоку подяку Стефці Ангеловій за надану можливість у 1987 р. в м. Софія ознайомитись з археологічними матеріалами фортеці Селістра.

³⁴ Дані досліджень згаданих поселень див. — Сміленко А. Т., Козловський А. А. Средневековые поселения в приморской части Днестро-Дунайского междуречья // Днестро-Дунайское междуречье в I — начале II тыс н. э. — К., 1987. — С. 67—83. Більшість поселень регіону відомі за даними розвідок і тому поки що не можуть бути точно датовані.

³⁵ Константин Багрянородный. Вказ. праця. — С. 157, 51.

³⁶ Рыбаков Б. А. Улицы // КС ИИМК. — 1951. — Вып. XXXV; Седов В. В. Акты // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. — М., 1987. — С. 20—21.

³⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М.; Л., 1950. — С. 109.

³⁸ Хавлюк П. І. Древньоруські городища на Південному Бузі // Слов'яно-русські старожитності. — К., 1969. — С. 172; Хавлюк П. І. Городище уличів на Немирівщині // Археологічні дослідження в Україні 1991 р. — Луцьк, 1993. — С. 124—126.

³⁹ Сміленко А. Т. К изучению локальных особенностей культуры союзов восточнославянских племен VIII—Х вв. // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 109—110.

⁴⁰ Коледаров П. Политическа география на средневековната Българска държава. Първа част от 681 до 1018 г. — София, 1978. — С. 80.

A. T. Smilenco, A. A. Kozlovskiy

ПЕРИОДИЗАЦІЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ПОСЕЛЕНИЙ ЛЕВОБЕРЕЖЬЯ УСТЬЯ ДУНАЯ

В статье определены три периода в жизни средневековых поселений на Левобережье устья Дуная, исследовавшиеся в 80-х годах и частично ранее. Первый период относится к концу VII—VIII вв. Оседлое население в это время малочисленно. Селища единичны, небольшие и недолговременные. Второй период датируется IX — началом X в. Численность оседлого населения в то время возрастает. Увеличиваются размеры поселений и время их существования. Появляется двухрядовая планировка жилищ. Прослеживаются хозяйственные и культовые комплексы. В регионе расселяются и славяне, и праболгары, часто на одних и тех же поселениях, что приводит к интеграции их культуры, проходящей по-разному на отдельных поселениях. Местом расселения славян становится Днестровский лиман — поселение позднего этапа культуры Луки Райковецкой, Шабо и др. Их появление можно связать с началом развития торговли Руси с Византией и курсированием торговых флотилий между Киевом и Константинополем. Одна из остановок флотилий была в устье Днестра. Большое разноэтническое поселение IX — начала X в. у с. Богатое вблизи одного из рукавов устья Дуная содержит материалы, отражающие культуру региона второго периода. Особенностью поселения является значительная концентрация в культуре праболгарского элемента, как следствие второго прихода к Дунаю праболгар после восстания кабаров в Хазарском каганате в начале IX в.

Среди поселений региона выделяется более поздняя группа памятников третьего периода, существовавших в X — начале XI в. Их особенность — полуземляночные жилища с печами-каменками, неизвестными в первом и втором периодах, а также преобладание в керамическом комплексе славянской средневековой керамики с венчиками сложной профиляровки (поселения Болград, Нагорное II, Суворово I и др.). На большинстве поселений преобладают славянские черты культуры. Авторы предполагают приход в то время групп уличей с левого берега Днестра на правый после того, как они переместились с Днепра между реками Буг и Днестр. Для уличей были характерны печи-каменки в жилищах, что археологически подтверждает это переселение. Общий вывод для всех трех периодов: частый приход к Дунаю групп разноэтнического населения замедлял процесс интеграции их культуры и создание единой однородной культуры. Левобережье устья Дуная оставалось в эти периоды контактной зоной.

A. T. Smilenco, A. O. Kozlovs'kyi

PERIODIZATION OF MEDIEVAL SETTLEMENTS OF THE LEFT BANK OF THE DANUBE ESTUARY

The paper defines three periods in the life of the medieval settlements on the left bank of the Danube estuary, which were studied in the 1980s and partly earlier. The first period is referred to the end of the VII - VIII centuries. The settled population was few at that time. Settlements were unique, small, and short-time. The second period is dated by the IX - the turn of the X century. The number of the settled population, sizes of settlements, and time of their existence grew at that time. The two-row planning of settlements had appeared, and economic and cult complexes are traced. The Slavs and

proto-Bulgarians settled in the region and frequently in the same settlements, which led to the integration of their cultures carried on differently in separate settlements. The Slavs appeared near the Dniester estuary, in particular, at the settlement of the late stage of the Luka Raikovetska culture, at Shabo, etc., which can be related with the beginning of the trade between the Rus and Byzantine Empire and with the plying of trade flotillas between Kyiv and Constantinople. One of the stops of flotillas was at the Dniester estuary. The large polyethnic settlement of the IX — the turn of the X century at the village of Bogatoe near one of the branches of the Danube estuary gave materials reflecting the culture of the region in the second period. Its peculiarity consists in the significant concentration of the proto-Bulgarian element as a consequence of the second arrival of proto-Bulgarians to the Danube after the revolt of the Kabars in the Khazar Chaganate at the beginning of the IX century.

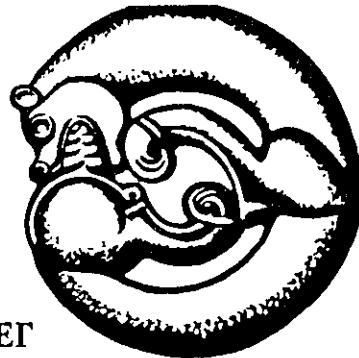
Among the settlements of the region, one may separate a more late group of monuments of the third period, which existed in the X - the turn of the XI century. They are characterized by semi-deepened dwellings with stoves unknown in the first and second periods and the dominance of the Slavic medieval ceramics with rims of a complex profile in the ceramic complex (settlements Bolgrad, Nagornoe II, Suvorovo I, etc.). For most settlements, Slavic features of culture dominated. We suppose that the groups of the Ulichi migrated from the left to right bank of the Dniester following their resettlement from the Dnieper to the region between the Bug and Dniester rivers. The Ulichi constructed stoves in dwellings, which confirms this migration archaeologically. The common conclusion for all three periods: a frequent arrival of polyethnic groups to the Danube slowed down the process of integration of their cultures and the creation of a single uniform culture. In those periods, the left bank of the Danube estuary remained to be a contact zone.

Одержано 01.11.96

Публікації археологічних матеріалів

О. Г. Корвін-Піотровський,
С. О. Гусєв

БАГАТОШАРОВЕ ТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ БЕРЕЗОВА, ур. БЕРЕГ

Публікація висвітлює перші результати археологічних досліджень багатошарової трипільської пам'ятки Березова, ур. Берег в Середньому Подністров'ї.

Багатошарова трипільська пам'ятка, що знаходиться за 2 км від сучасного села Наддністрянське (колишнє с. Березова) Муровано-Куриловецького р-ну Вінницької обл., неодноразово обстежувалася археологічними експедиціями 1960—1980-х років і зафіксована у звітах як пункт Березова, ур. Берег (Березівські хутори). У матеріалах Середньодністровської експедиції 1969 р. зазначено, що кераміка, схожа на ранньотрипільську, тут траплялася на висоті до 20 м над тогочасним урізом ріки¹. Неподалік від ур. Берег дослідники знаходили фрагменти поліхромного трипільського посуду.

В 1995 р. археологічною експедицією «Дністер-3» Інституту археології НАН України та Вінницького педагогічного інституту знову обстежено цю ділянку. Поселення займало довгастий мисоподібний пагорб другої тераси лівого берега Дністровського водосховища. З правого боку мис омивається водами Дністра, лівий схил переходить у пологий яр з пересихаючим у спеку струмком. За останні 2—3 роки водна ерозія суттєво пошкодила лівий берег, що дало змогу точно визначити рештки трьох хронологічних етапів трипільської культури.

Березова, ур. Берег III. Найдавніший культурний шар пов'язаний з поселенням, що, певно, розташовувалося найближче до первісного русла Дністра, а нині його значна частина затоплена. На узбережжі зібрано 163 екз. кераміки, прикрашеної заглибленим орнаментом. За технологічними ознаками посуд поділяється на три групи. Перша група (19 % загальної кількості) представлена кухонною керамікою, що виготовлялася з погано вимішаної глини, до якої додавався крупний шамот, пісок, кварц, вапняк. Після різнякісного випалу переважав коричневий або сірий колір. Серед форм трапляються широкогорлі горщики (рис. 1, 2), зрідка — фрагменти великих та середнього розміру мисок і «зерновиків» з масивними ручками. Понад усе в кухонному посуді наявні вироби без орнаменту. Інколи вінця та плічка прикрашалися довгастими наліпами, защіпами, рядами боріздок, часом заповнених червоною фарбою. Під вінцями великих горщиків робилися й отвори, можливо для ремонту посудини.

Друга частина зібраної кераміки належала до групи столового посуду (80 %). Столова кераміка поселення виготовлялася з відмуленої глини, до якої додано шамот, пісок, каолін. Добрий випал забарвлював черепок у жовтогарячий, світло-жовтий та рожевий колір. У столовій групі переважають широкогорлі випуклобокі горщики, прикрашені заглибленими боріздками, канелюрами та дрібним штампом (рис. 1, 1, 6); грушоподібні посудини із заглибленими закрутами та ямками (рис. 1, 4, 9); амфороподібні посудини з невеликими наліпами-ручками; шоломоподібні покришки; сферичні миски з борізковим, ямковим та штамповим орнаментом (рис. 1, 7). Необхідно підкреслити, що майже половина столової кераміки промальовувалася червоною та білою фарбами між заглибленнями, а також

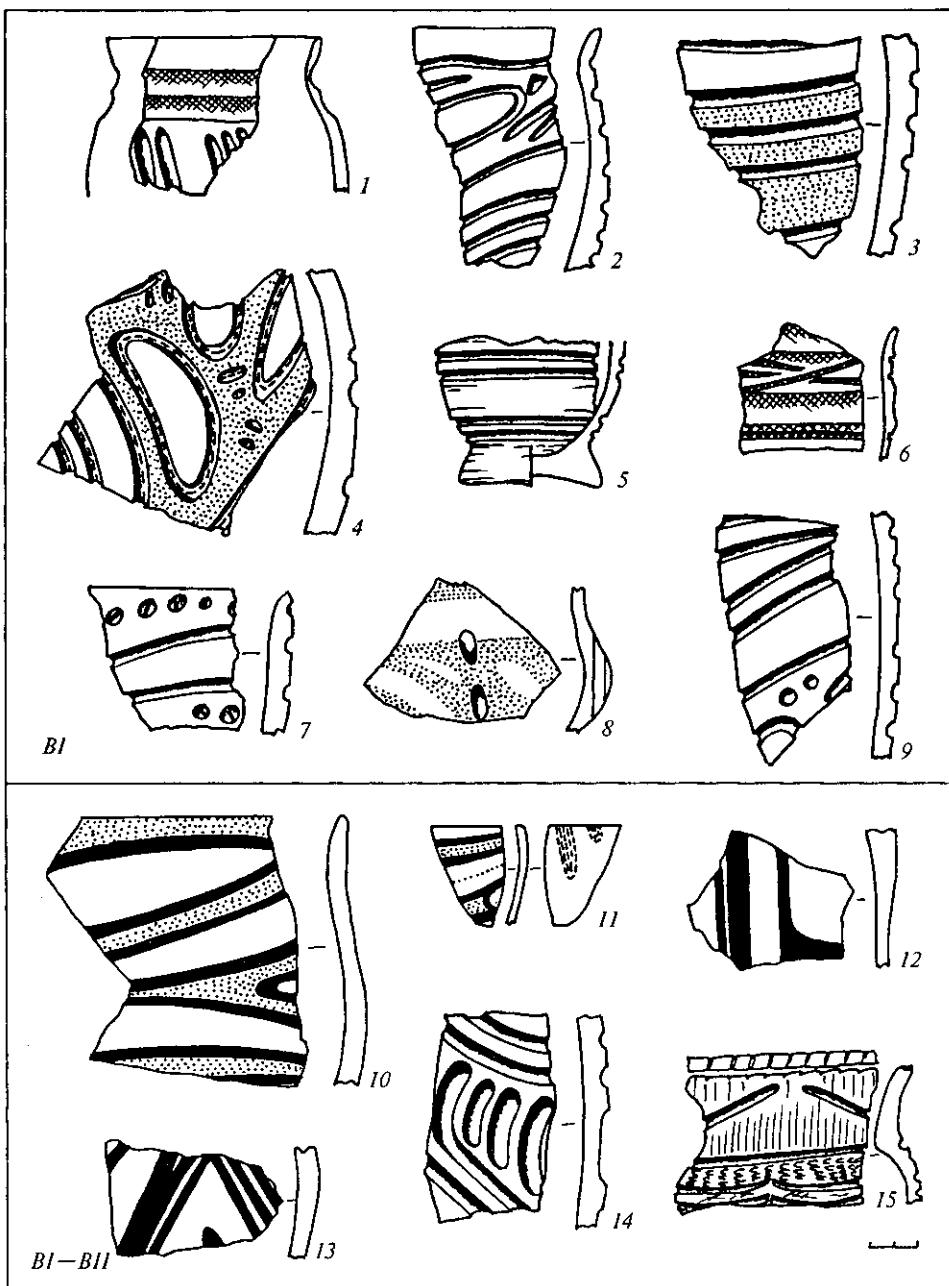

Рис. 1. Кераміка трипільського поселення стапів ВІ Березова, ур. Берег III і ВІ—ВІІ Березова, ур. Берег II

інкрустувалася білою пастою (рис. 1, 3, 4). Знайдено два фрагменти, що належали випуклобокій амфорі, поверхня якої мала ледь помітні канелюри та була розписана після випалу темно-коричневою фарбою (рис. 1, 8).

Третю нечисленну (1 %) керамічну групу складають «парадні» посудини. Вони виготовлялися особливо якісно, до просіяної глини доміщувались пісок і шамот. Міцні черепки мали жовтогарячий або рожевий колір. Серед форм трапляються кубки з розширеною горловиною, довгасті вази на приземкуватих піддонах (рис. 1, 5), «біноклі». Майже уся їх поверхня прикрашалася заглибленими борізdkами та округлими вдавленнями, а також канелюрами. Біноклеподібні посудини додатково промальовувалися червоною вохрою та інкрустувалися білою пастою.

Описаний керамічний матеріал дозволяє віднести трипільське поселення Березова,

ур. Берег III до початку етапу ВІ (Кукутень А₁). Аналогічні трипільські поселення без розписного посуду (Глимбівка, Рудківці, Нижній Олчедаїв та ін.) у Подністров'ї продовжили лінію розвитку місцевого ранньотрипільського населення ², яке залишило по собі пам'ятки типу Луки Врублевецької ³, Берново-Луки ⁴, Ленківців ⁵. Це виразно спостерігається у наслідуванні основних прийомів гончарного виробництва, у способах та стилях заглиблених декорування посуду, у використанні в орнаменті червоної та білої фарби після випалу.

Березова, ур. Берег II. Другий хронологічний шар залишено носіями трипільської культури етапу ВІ—ВІІ. Колекція підйомного матеріалу нараховує 113 виразних фрагментів кераміки, з яких 100 одиниць належали столовому, а 13 — кухонному посуду. Столова кераміка виготовлялася з добре відмуленої глини з додатками піску, шамоту, жорстви. Випал добрий, колір жовтогарячий чи жовтий. Близько 25 % столового посуду розписувалося, 50 — прикрашалося заглибленим орнаментом, 8 % — канелюрами. На решті столових фрагментів декор не зберігся.

Розписний орнамент виконаний червоною і чорною фарбами поверх підсвітленого ангобу випуклобоких кубків (рис. 1, 10), сферичних мисок (рис. 1, 11), біконічних амфор та лише чорною фарбою по жовтогарячому ангобу амфор (рис. 1, 12, 13). Товстостінні грушоподібні посудини зі «зрізаними» вінцями оздоблювалися S-подібними заглибленнями, зигзагами, овальними та кратилеподібними вдавленнями (рис. 1, 14). У схожому стилі прикрашалися великі миски, покришки з грибоподібним верхом і двома сплющеними ручками. Поверхня невеликих випуклобоких кубків суцільно канелювалася. Один фрагмент столової кераміки із заглибленим орнаментом інкрустований білою пастою.

Невелике число фрагментів кухонних широкогорлих горщиців мало коричневий або світло-коричневий колір. Горщики виліплювалися з глини, змішаної з жорствою, піском, шамотом, перепаленою черепашкою. Вінця та плічка густо вкривалися гребінцевим штампом, гірляндами подвійних дуг та насічками по верхньому зрізу вінець (рис. 1, 15).

Обмаль показової розписної кераміки ускладнює точне визначення хронологічної позиції шару етапу ВІ—ВІІ. Втім наявність розписного орнаменту стилю δ³ (за Г. Шмідтом), нанесеного по непідсвітленому ангобу червоним кольором з чорною обводкою, та стилю ε (чорна фарба по звичайному ангобу) вказує на досить пізні фази переходного етапу ВІ—ВІІ середнього Трипілля. Поєднання розписного орнаменту названих стилів із заглибленим та канельованим декором у поселенні аналогічне керамічним колекціям пам'яток солонченської групи (Солончени II ⁶, Перлікани ⁷, Александрені ⁸). Якщо наші попередні висновки з цього приводу вірні, то поселення Березова, ур. Берег II є одним з найвіддаленіших від основного ареалу солонченської групи етапу ВІ—ВІІ Трипілля (Кукутень А—В₁).

Березова, ур. Берег I. Трипільські поселення етапу ВІІ (Кукутень А—В₂) займали найвищу частину мису в ур. Берег і, певно, лише своїми околицями перекривало території двох більш ранніх селищ. Правдоподібно, що культурний шар етапу ВІІ найменше постраждав від водної ерозії водосховища Новодністровської ГАЕС.

Керамічна колекція налічує 241 екз., з яких 230 припадає на столову кераміку і лише 11 фрагментів репрезентують кухонну керамічну групу. Столовий посуд стабільно виготовлявся з добре відмуленої глини з домішками піску і шамоту. Його випал якісний, черепок «дзвінкий». У формах помітна перевага сфероконічних та сферичних мисок (рис. 2, 1, 2), кратерів, бомбоподібних кубків, амфор з лійчастими вінцями (рис. 2, 4, 10), великих грушоподібних посудин з високими циліндричними вінцями (рис. 2, 7), шоломоподібних покришок (рис. 2, 12). Знайдено фрагменти й мініатюрних посудин. Усі перелічені форми прикрашалися чорнофарбовим орнаментом поверх ангобу жовтогарячого кольору. Миски як ззовні, так і зсередини розписувалися рядами дуг, що заходять одна за одну («комети») (рис. 2, 1), системою зімкнутих овалів («8») (рис. 2, 2), S-подібними зигзагами. S-Подібна петля прикрашала й випуклобокі біконічні амфори (рис. 2, 4, 11), зовнішній бік вінць кратерів, тулуби грушоподібних посудин. Лицьовий орнаментальний мотив у горизонтально-му та у дещо незвичному вертикальному виконанні спостерігається на стінках бомбоподібних кубків (рис. 2, 3), невеликих амфор (рис. 2, 8, 10), покришках, на внутрішній поверхні вінць кратерів. Елементи тангенційних схем прикрашали покришки, великі амфори (рис. 2, 9).

Наголосимо, що розписний орнамент виконано лише чорною фарбою по жовтогарячому ангобу. Слідів червоної та білої фарби не спостерігалось. Два

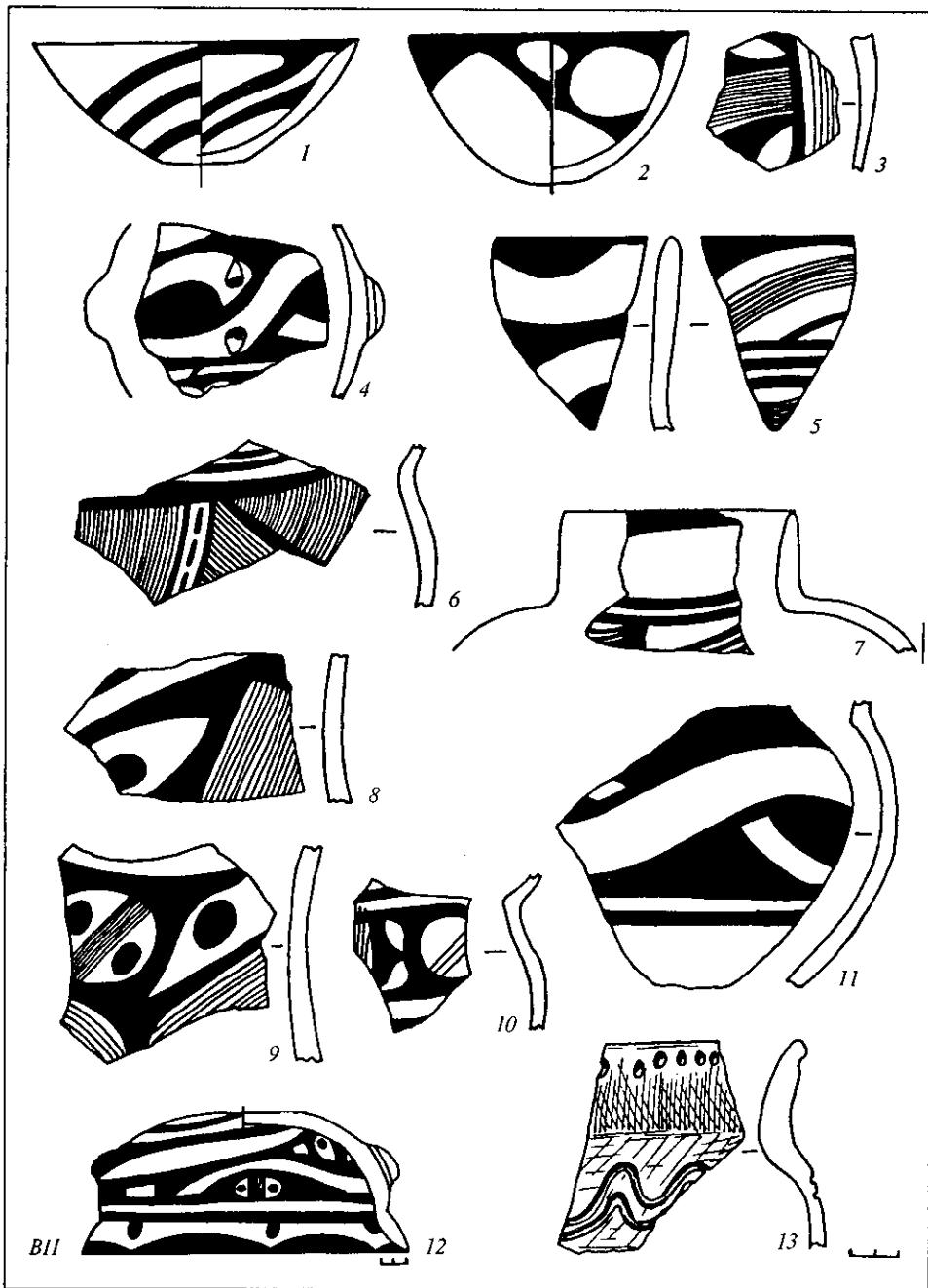

Рис. 2. Кераміка трипільського поселення етапу ВІІ Березова, ур. Берег І

фрагменти столової посудини невизначеної морфології зберегли заглиблені орнаментальні лінії.

Нечисленна група сіро-коричневого кухонного посуду визначається широкогорлими горщицами. Вони виготовлялися з погано просіяної глини з домішками дрібного каміння, потовченої річкової гальки, перепаленої черепашки, піску, каоліну, слюдистих та рослинних компонентів. Вінця і плітка оздоблювалися заглибленнями (гребінцевий штамп, подвійна хвиляста смуга, вертикальні розчоси, овальні та круглі ямки, гірлянди дуг) (рис. 2, 13) й зооморфними наліпами з пальцевими вдавленнями під ними.

Середньотрипільське поселення Березова, ур. Берег І правомірно синхронізувати з подністровськими пам'ятками типу Незвисько (в. г.)⁹, Коновка (Пуцита)¹⁰

тощо. Широке коло аналогій знаходимо й за межами Середнього Подністров'я (Бринзени VIII¹¹ у Попрутті, Ворошилівка, Сосни та Селище¹² на Південному Бузі). Мешканці поселення Березова, ур. Берег I, ймовірно, оселилися тут через певний період після припинення життя на поселенні Березова, ур. Берег II, коли тривало просування трипільсько-кукутенських племен з розписною керамікою стилю δ⁴ та є у східному напрямку, а також вгору по Дністру.

Встановити точніші відносно-хронологічні фази проживання трипільського населення в ур. Берег впродовж усього середнього Трипілля і злагодити пов'язані з ними історичні процеси стане можливим після спеціальних стаціонарних розкопок, здобувши необхідні дані стратиграфічного залягання культурних шарів. Під час попереднього обстеження зрізів берегової лінії виявлено виходи 10 площацок та 2 заглиблених жителів, які у двох випадках перекривалися пізнішими трипільськими горизонтами.

Достовірній хронологізації усіх трьох шарів сприятиме комплексна характеристика не тільки стратиграфії житлових горизонтів та керамічних колекцій, а й вивчення інших категорій археологічних знахідок, що одинично зафіковані в ході досліджень 1995 р.: антропоморфні статуетки, 46 крем'яних інструментів. Поки що через змішаність матеріалу неможливо встановити їх відносно-хронологічну принадлежність, тому у цій, попередній, публікації ми утримуємося від характеристики кременю та пластики.

У першому науковому наближенні до матеріалів трипільської культури з поселення Березова, ур. Берег очевидна неабияка їх цінність для уточнення відносної хронології Трипілля не тільки в середньодністровському регіоні, а й в усьому ареалі культури. На території України багатошарових трипільських поселень досліджено небагато (Поливанів Яр, Солончени, Невисько, Печера та деякі інші). Ще менше пам'яток мають вузькі хронологічні розриви між культурними горизонтами. Поселення Березова, ур. Берег демонструє напрочуд послідовний розвиток трипільської культури середнього періоду, охопивши основні етапи VI, VI—II та VII. Ретельне вивчення особливостей кожного з трьох шарів дозволить простежити важливі еволюційні віхи в історії давнього трипільського населення.

¹ Збенович В. Г. Нові трипільські пам'ятки Середнього Подністров'я // Матеріали 12 конф. ІА АН УРСР. — К., 1972. — С. 104—105; його ж: Ранній етап трипільської культури на території України. — К., 1989. — С. 10, 202.

² Колесников О. Г. Нові поселення середнього Трипілля в Подністров'ї // Археологія. — 1984. — Вип. 49. — С. 50—51.

³ Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Брублевецкая на Днестре // МИА. — 1953. — № 38. — С. 5—408.

⁴ Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА. — 1961. — № 84. — С. 5—203.

⁵ Черниш К. К. Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі. — К., 1959. — 107 с.

⁶ Мовша Т. Г. Многослойное трипольское поселение Солончены II // КСИА АН ССР. — 1965. — Вып. 105. — С. 91—100.

⁷ Кравченко А. А. Археологічні пам'ятки в долинах річок Тростянець і Ягорлик // МАСП. — 1960. — Вип. III. — С. 167—174.

⁸ Виноградова Н. М. Памятники переходного этапа Триполья VI—VII в Поднестровье // СА. — 1972. — № 1. — С. 48—53.

⁹ Черниш Е. К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Поднестровье // МИА. — 1962. — № 102. — С. 5—85.

¹⁰ Шмаглій М. М., Рижов С. М., Дудкін В. П. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї // Археологія. — 1985. — Вип. 52. — С. 42—52.

¹¹ Маркевич В. И. Далекое — близкое (фотоальбом). — Кишинев, 1985. — С. 78.

¹² Гусєв С. О. Пам'ятки розвинутого Трипілля Середнього Побужжя // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 114—127.

O. G. Корвин-Пиотровский, С. А. Гусев

МНОГОСЛОЙНОЕ ТРИПОЛЬСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ БЕРЕЗОВА, ур. БЕРЕГ

Многослойное трипольское поселение Березова, ур. Берег в с. Надднестрянское Муровано-Куриловецкого р-на Винницкой обл. специально исследовалось археологической экспедицией «Днестр-3» в 1995 г. Оно занимает мысообразное возвышение левого берега водохранилища Новоднестровской ГАЭС и в настоящее время существенно размыто. На памятнике зафиксированы остатки трех слоев среднетрипольского времени: Березова, ур. Берег III, датируемый дорасписным этапом ВІ (Кукутень A₁), Березова, ур. Берег II, относящийся к этапу ВІ—ВІІ (Кукутень A—B₁), и Березова, ур. Берег I, соответствующий этапу ВІІ (Кукутень A—B₂). Таким образом, материал многослойного поселения Березова, ур. Берег даёт уникальную возможность проследить развитие трипольской культуры на среднем этапе, а в комплексе с предстоящими стратиграфическими исследованиями обеспечит существенное уточнение относительной хронологии времени от этапа ВІ до этапа ВІІ не только в среднеднестровском регионе, но и во всем трипольско-кукутенском ареале.

O. G. Korvin-Piotrov's'kyi, S. O. Gusev

THE MANY-LAYERED TRYPILLYA SETTLEMENT OF BEREZOVA, THE TRACT OF BEREG

The many-layered Trypillya settlement of Berezova, the tract of Bereg near the Naddnistryans'ke village, Murovano-Kurylivtsi district, Vinnytsia region was specially studied by the archaeological expedition "Dnister-3" in 1995. It occupies a cape-like elevation of the left bank of the water reservoir of the Novodnistrovs'ka HAPP and is significantly washed out at present. On the monument, one fixed the remnants of three layers of the middle Trypillya culture: the tract of Bereg III dated as the stage BI by decorated articles (Kukuten A₁); Berezova, the tract of Bereg II dated as the stage BI-BII (Kukuten A-B₁); and Berezova, the tract of Bereg I dated as the stage BII (Kukuten A-B₂). Thus, the material of the many-layered settlement of Berezova, the tract of Bereg presents a unique possibility to trace the development of the Trypillya culture at the middle stage and will ensure, along with the forthcoming stratigraphic studies, the essential improvement of the relative chronology from the stage BI till BII not only in the middle-Dniester region but on the entire Trypillya-Kukuten area.

Одержано 23.10.97

В. В. Колода

ЖИТЛА РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ У ВЕРХНЬОМУ САЛТОВІ

Розглянуто житлові споруди середньовічного поселення у Верхньому Салтові. Зроблено висновок щодо складу верхньосалтівського населення у ті часи.

Житловий комплекс є конкретним відображенням реалій тих чи інших історичних спільнostей. У ньому втілюються укорінені традиції домобудування, що пов'язані з дією кліматичних, економічних та екологічних факторів, а також різнополітических інновацій. Все це впливає на форму і техніку створення будівлі, планування та влаштування інтер'єру житлового приміщення. У зв'язку з цим дослідження житла салтівської археологічної культури може бути визнано як один із перспективних напрямів у вирішенні складної проблеми етнічної належності населення лісостепових територій Хазарського каганату *.

* Головним критерієм визначення житла серед різноманітних будівель салтівської культури є наявність опалювального пристрою.

Ці питання на матеріалах різних археологічних пам'яток неодноразово ставились в археологічній літературі¹.

Багаторічні дослідження у с. Верхній Салтів на Харківщині також сприяли виявленню ряду стаціонарних жител раннього середньовіччя. На наш час їх відомо вже 18². Така кількість недостатня для вирішення питань типології салтівського домобудування, що має проводитися на більш широкому колі житлових об'єктів, але є придатною для окремих спостережень стосовно технічних засобів будування, планування та інтер'єру житла. Все це дозволяє з певною мірою припущення вести розмову щодо етнічного складу та культурних впливів на ранньосередньовічне населення Верхнього Салтова (середина VIII — середина X ст. н. е.).

Поселення, що складалося із городища з кам'яною фортецею та значного за площею селища-посаду, неодноразово привертало увагу дослідників. Перші два житла були розкопані наприкінці 40-х років ХХ ст. С. А. Семеновим-Зусером³. Ще 11 житлових будівель було досліджено під час роботи експедиції Інституту археології НАН України під керівництвом Д. Т. Березовця в 1959—1961 рр.⁴. У 1996—1998 рр. у Верхньому Салтові працювала Середньовічна експедиція Харківського держпредуніверситету. Під час її робіт на селищі було виявлено залишки ще 5 житлових споруд. На жаль, всі ці розкопки проводилися не за єдиним планом, тому нумерація виявлених жител у різних дослідників проводилася окремо. З означених причин вважаємо за необхідне для полегшення подальшого викладення матеріалу та його аналізу запропонувати наскрізну нумерацію всіх ранньосередньовічних житлових споруд згаданного поселення за порядком їх дослідження (табл. 1).

Деякі з досліджених комплексів вже опубліковані в науковій літературі. До них належить житло № 2⁶. Однак слід зазначити, що між даними дослідника С. А. Семенова-Зусера та публікацією існує певна неугодженість щодо розмірів приміщення та кількості стовпових ямок, яка, на нашу думку, може впливати на реконструкцію та інтерпретацію житла*. Із описом житлових приміщень № 7—13 можна ознайомитися в публікації А. Т. Сміленко⁷. Проте опис останнього з них поданий без креслення. Це ускладнює його аналіз. Описи більшості жител до цього часу не публікувалися та не піддавались аналізу, тому вважаємо за необхідне заповнити ці лакуни і навести їх опис і креслення.

Житло № 1 являло собою прямокутну споруду, заглиблену на 145 см. Його стіни мали вигляд кладки з брил пісковику неправильної форми, що були укладені в перепліт без будь-якого розчину. Верхній край стін знаходився вище від рівня підлоги на 145 см. Автор звіту подає його як наземне, але доказів цього не наводить. На підлозі, біля стіни, знайдені залишки відкритого вогнища⁸. Відомості щодо розмірів у плані, а також креслення відсутні, що зменшує інформативність комплексу та ускладнює його інтерпретацію.

Житло № 3 було наземним і складалося з двох приміщень. Стіни його були створені з каменю. Загальні розміри, наскільки це можна з'ясувати з польового звіту та креслень, дорівнювали 9,0 × 8,0 м, що є найбільшим з усіх відомих на зазначеній пам'ятці. У південно-західному куті південного приміщення виявлено відкрите вогнище, обкладене камінням⁹.

Житло № 4 являло собою заглиблене зрубне приміщення квадратної в плані форми. Його розміри 3,2 × 3,2 м. Рівень заглибленості не повідомляється ні в звітній документації, ні в польових кресленнях. Є відомості про діаметр залишків обпалених колод, який становив 25—26 см. Біля південної стіни було виявлено «відкрите вогнище з кам'яними стінами» (цитата зі звіту). В північно-східному куті було розташоване прямокутне в плані підвищення розміром 0,6 × 0,5 × 0,4 м. Воно було ретельно обмазане глиною. Автор звіту визначає його як вівтар-жертвовник¹⁰. На підставі тексту звіту та креслень, що збереглися, пропонуємо власну реконструкцію плану цього житла (рис. 1, а).

Житло № 5. Під час аналізу можна базуватись на тексті звіту, до якого додано малюнок олівцем та фотокартки (креслення не збереглися). Житло можна уявити як заглиблену в ґрунт прямокутну споруду із закругленими кутами, її розміри в плані

* Зазначимо, що при аналізі ми схиляємося до інформації Б. А. Шрамка, який брав участь у розкопках і в публікації наводить креслення. У звіті С. А. Семенова-Зусера креслення відсутні.

$3,0 \times 2,5$ м, заглибленість у материк становить 25—40 см. Біля західної стіни знайдені залишки відкритого vogнища, що було обкладене дрібним камінням. Вздовж східної та західної стін виявлені ямки від стовпів діаметром 12—14 см при заглиблений близько 20 см від рівня материкової підлоги. У південно-східному куті розташувались 2 вапнякових журна. На підставі тексту та наявних матеріалів пропонуємо реконструкцію плану житлового приміщення (рис. 1, б).

Житло № 6 являло собою заглиблений будівлю розмірами $4,0 \times 3,0$ м. Кути котловану були трохи закругленими. У північно-східному куті загальна форма прямокутника була дещо порушена материковим виступом, що трохи зменшувало корисну площину житла. Загальна глибина залягання підлоги 90—100 см. Посередині житла на глибині 85 см від денної поверхні знайдено залишки відкритого vogнища. Воно являло собою материковий останець майже трикутної форми (80×85 см), поверхня якого була обмазана глиною. Вздовж стінок котловану було виявлено б стовпових ямок. Три з них знайдені вздовж західної стіни, і ще по одній — посередині інших стін. Їх діаметр 15—20 см, відомості щодо їх глибини відсутні¹². На підставі тексту звіту, фототаблиць та креслень профілю споруди пропонуємо реконструкцію плану зазначеного житла (рис. 1, б).

Таблиця 1. Каталог ранньосередньовічних жител Верхнього Салтова

№	Місце розташування	Дослідник, рік дослідження	Назва житла за звітною документацією	Звіт (ІА НАН України)
1	Західна частина городища	С. А. Семенов-Зусер, 1947	—	Ветштейн Р. И. Отчет о раскопках... — С. 25—26
2	Селище «Б»	С. А. Семенов-Зусер, 1948	—	Семенов-Зусер С. А. Отчет о раскопках... — С. 10—13
3	На городищі, біля південної стінки	Д. Т. Березовець, 1959—1961	«Друга будівля»	Ветштейн Р. И. Отчет о раскопках... — С. 24—25
4	На городищі, біля східної башти	Д. Т. Березовець, 1959—1961	«Налівземлянка з дерев'яними стінами»	Там же. — С. 28—30
5	Східна частина городища	Д. Т. Березовець, 1961	«Налівземлянка із журнами»	Там же. — С. 33—36
6	Східна частина городища	Д. Т. Березовець, 1961	«Налівземлянка із vogнищем»	Там же. — С. 36—38
7	Селище «А»	Д. Т. Березовець, 1959—1961	Землянка № 2	Брайчевская А. Т. Отчет о раскопках... — С. 13—15
8	Селище «А»	Д. Т. Березовець, 1959—1961	Землянка № 3	Там же. — С. 16—18
9	Селище «А»	Д. Т. Березовець, 1959—1961	Землянка № 4	Там же. — С. 19—21
10	Селище «А»	Д. Т. Березовець, 1959—1961	Землянка № 5	Там же. — С. 21—24
11	Селище «А»	Д. Т. Березовець, 1959—1961	Землянка № 6	Там же. — С. 24—25
12	Селище «А»	Д. Т. Березовець,	Землянка № 7	Там же. — С. 47—50
13	Селище «А»	Д. Т. Березовець, 1959—1961	Землянка № 8	Там же. — С. 50—53
14	Селище	В. В. Колода, 1977	Яма № 8	Колода В. В. Отчет об исследованиях... в 1997 г. — С. 11—12
15	Селище	В. В. Колода, 1997	Яма № 9	Там же. — С. 12—13
16	Селище	В. В. Колода, 1997	Яма № 15	Там же. — С. 13—14
17	Селище	В. В. Колода, 1998	Яма № 35	Там же. — С. 19—20
18	Селище	В. В. Колода, 1998	Яма № 42	Там же. — С. 21—23

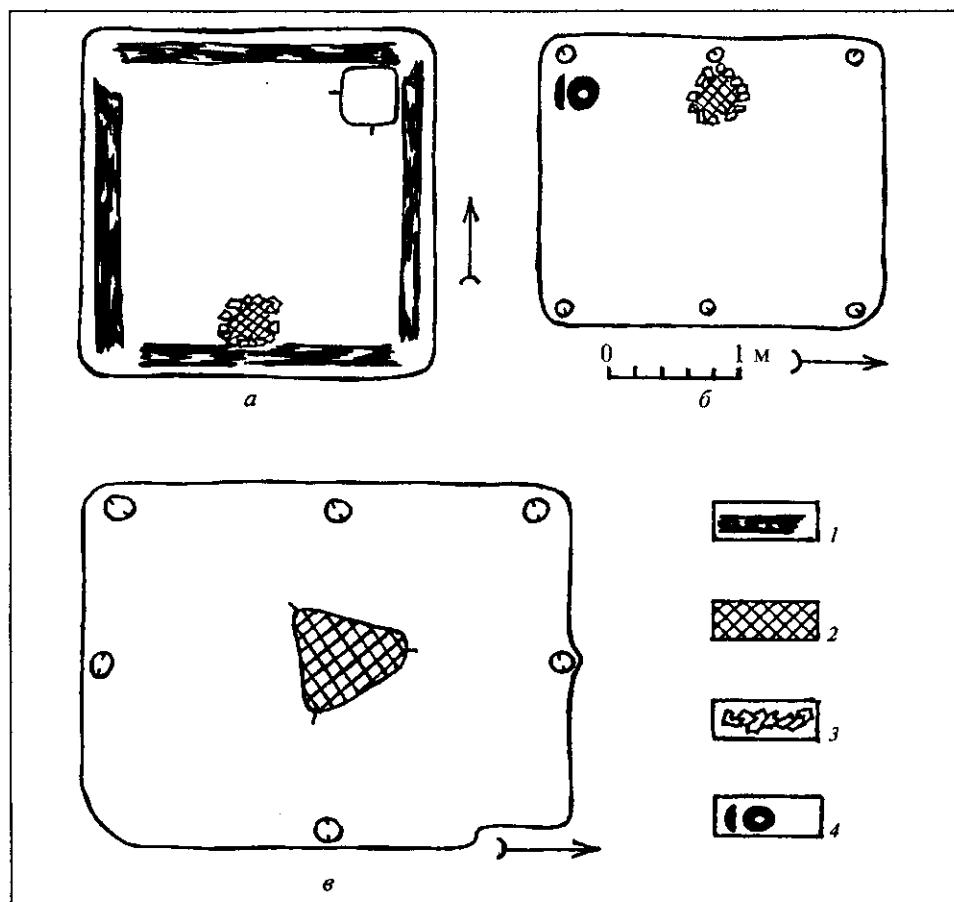

Рис. 1. Верхньосалтівські ранньосередньовічні житла: а — житло № 4; б — житло № 5; в — житло № 6. Умовні позначення: 1 — дерево; 2 — обпалена глина; 3 — каміння; 4 — жорна.

Житло № 13 було досліджено неповністю, його виявлено довжина дорівнювала 4,9 м. Ширина північної частини 2,8, південної — 3,5 м. Загальна заглибленість будівлі у ґрунт 110 см. У плані житло було прямокутним. Вхід простежувався в південній частині західної стіни, його ширина 110 см. Вздовж довгих стін виявлено ряд ямок від стовпів дерев'яної конструкції; їх діаметр становив 18—22 см при загальній глибині 119—150 см. Вздовж всієї східної стіни, в північній частині західної та в східній частині північної стін простежувалися довгі витягнуті канавки завширшки 6—10 см при заглибленні на 6—11 см від рівня підлоги. Посередині південної частини житла виявлено залишки відкритого вогнища. Воно являло собою обпалене вимощення з білої глини товщиною 7 см. У плані це вимощення мало неправильну форму розміром 55 × 40 см. Посередині приміщення з півдня на північ виявлено три заглиблення неправильної овальної форми, глибина яких не перевищувала 26 см від рівня підлоги, а горизонтальні розміри становили (120—140) × (70—80) см¹³.

У першій публікації згадана будівля, як і приміщення № 12 (табл. 1), визначається за господарче приміщення¹⁴. На нашу думку, в обох випадках будівлі були житловими спорудами. Про це свідчить наявність обігрівальних пристройів: відкритого вогнища на штучно зробленому вимощенні в приміщенні № 13 та відкритого заглибленого вогнища в приміщенні № 12. На житловий характер цих будівель вказують залишки ретельно створеної конструкції стін, про що мова буде йти далі. А зараз звертаємо увагу на креслення залишків житлової споруди № 13 (рис. 2, а).

Житло № 14 мало в плані ромбічну форму з розмірами діагоналей 5,8 × 4,3 м. Своїми стінами будівля була орієнтована за сторонами світу. Південно-західний кут приміщення був зруйнований фундаментом житла XVIII ст. У зв'язку з розташуван-

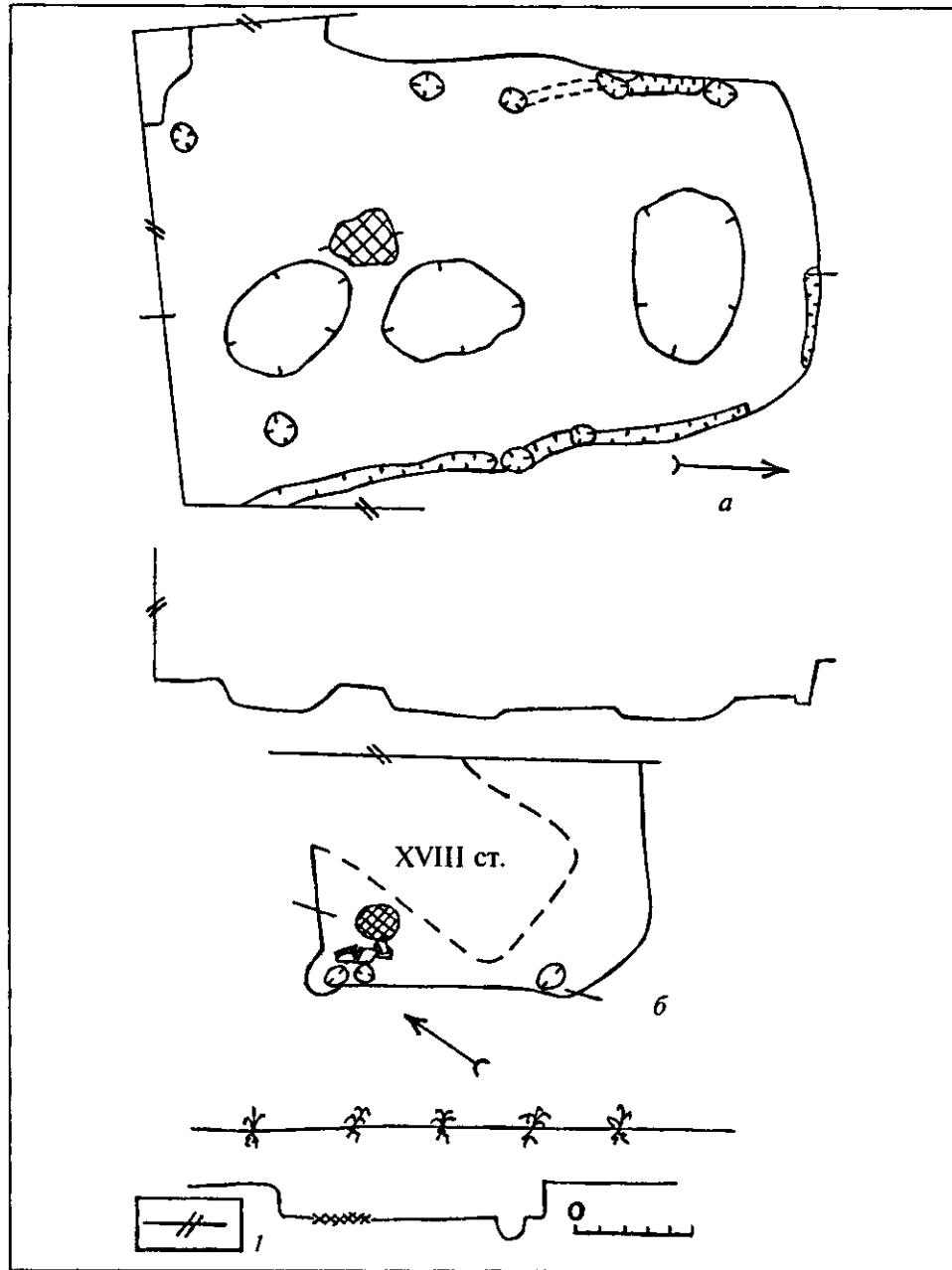

Рис. 2. Верхньосалтівські ранньосередньовічні житла: а — житло № 13; б — житло № 17. Умовні позначення: 1 — межа розкопок

ням на схилі його долівка була заглиблена неоднаково у різних своїх кутах. Її максимальна глибина спостерігалася в північно-східному та південно-східному кутах — 150 см. Північно-західний кут мав заглиблення 140, а південно-західний — 130 см. У першому з кутів виявлена господарча яма напівовальної форми 110×100 см із заглибленням до 170 см.

У північно-західному куті була розташована піч. Її нижня частина була вирізана в глиняному материкову, а верх виготовлений із пісково-глиняної суміші. Піч була підковоподібною в плані та склепінчастою у вертикальному розрізі. Верхня її частина не збереглася. Залишки зруйнованого склепіння у вигляді шматків обпаленої глиняної обмазки та каміння виявлені у заповненні над черенем печі, що частково зберігся. Його товщина становила 2—3 см, а горизонтальні розміри дорівнювали 75×60 см.

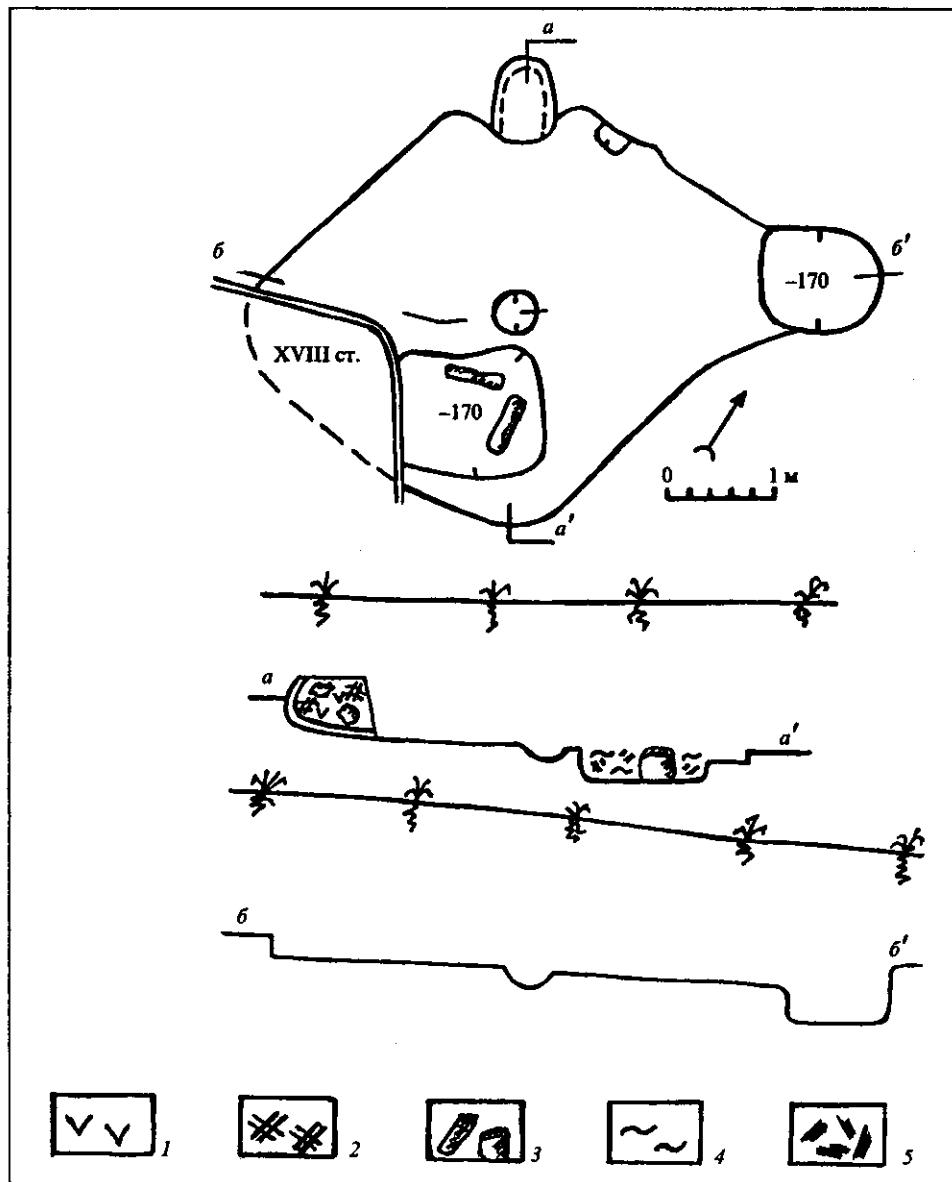

Рис. 3. Верхньосалтівське житло № 14: 1 — гумус; 2 — обпалена глина; 3 — каміння; 4 — попіл; 5 — деревне вугілля

У південній частині житла знаходилась прямокутна яма, її загальна глибина 170 см, розміри у плані — 130 × 110 см. В ямі знайдені 3 брили залізистого пісковику. Одна з них, що стояла біля північно-східного краю, мала розміри 50 × 35 × 10 см. Дві інші були меншими. В ямі знайдено багато шматків від пічного склепіння та череня, а також дрібні фракції деревного вугілля та попіл. Окрім того, тут знаходилися уламки глиняної жаровні, яка, мабуть, була виготовлена разом із самою піччю та являла собою її верхню частину. По центру приміщення виявлена ямка від опорного стовпа, діаметр якої дорівнював 40 см, а загальна глибина — 160 см. Впритул до північної стіни, посередині, знайдено ще одну стовпову ямку прямокутної в плані форми, її розміри 30 × 20 см, глибина 160—170 см, з невеличким уступом (рис. 3).

Житло № 15 досліджено неповністю. Його східний кут був перерізаний залишками невеликого приміщення кінця XVIII — початку XIX ст. та господарчою ямою більш пізнього часу (рис. 4, а). Салтівське приміщення мало у плані форму прямокутника з округлими кутами, орієнтованими за сторонами світу. Розміри

будівлі $4,2 \times 3,6$ м. Загальну глибину визначити не вдалося, оскільки починаючи з 150 см внизу залягала дуже липка та зволожена суміш чорнозему з крихтами материкової глини. Такі обставини пояснюються дуже близьким розташуванням ґрунтових вод (об'єкт знаходився у 2—3 м від лінії берегу сучасного водоймища). Припускаємо, що до дна залишалося 10—20 см, тобто загальна глибина споруди сягала 160—170 см. Незважаючи на те, що тут не простежено опалювального пристрою, ми відносимо цю споруду до розряду житлових приміщень. На наявність якого-небудь відкритого вогнища вказують численні знахідки фракцій деревного вугілля та присутність попелу у ґрунті заповнення комплексу. Тут також знайдені 2 пари цілих жорен із кварциту та значна кількість уламків салтівської кераміки. Конструкцію стін з'ясувати неможливо. Слід зазначити, що під час вивчення цього житла у західній частині котловану вдалося прослідкувати значну за площею «лінзу» материкової глини потужністю до 40 см. Ймовірно, котлован цього приміщення після закінчення його використання для житла був засипаний материковим ґрунтом, який утворився під час спорудження нової будівлі. Це, скоріш за все, було житло № 14, що знаходилося в 2—3 м на південь від житла № 15¹⁵. Зауважимо також, що під цією «лінзою» виявлений прошарок чорнозему з поодинокими знахідками салтівської кераміки.

Житло № 16 було досліджено неповністю. Його північно-східна стінка була зруйнована весняними водами водоймища (рис. 4, б). У плані воно було прямокутним із округлим південним кутом; площа частини приміщення, що збереглася, дорівнювала $3,25 \times 2,7$ м при глибині котловану 130 см біля південно-західної стіни. Своїми кутами будівля була орієнтована за сторонами світу. Вздовж північно-східного краю виявлено 3 великі брили рваного пісковику без слідів обробки. Посередині цієї ж стіни виявлені пляма обпаленої материкової долівки (55×40 см) та невелика кількість деревного вугілля, що можна інтерпретувати як залишки відкритого вогнища. В чорноземному заповненні житла знайдено уламки салтівського посуду, кістки домашніх тварин, деревне вугілля, попіл. Зазначимо, що у північному куті житла на глибині 80 см знайдено чверть кварцитового жорна.

Житло № 17 мало прямокутну в плані форму та було орієнтовано кутами за сторонами світу. Споруда зазнала значних втрат внаслідок її руїнації пізніше будівлею. Вдалося простежити південно-східну, південно-західну і, частково, північно-західну стіни (рис. 2, б). Загальні розміри, що вдалося дослідити, дорівнювали в плані $2,9 \times 2,0$ м при глибині залягання долівки 130 см. Південний кут цього житла був значно скруглений, а західний мав виступ за межі приміщення. Останнє пояснюється наявністю тут двох стовпових ямок із залишками деревного тліну. Їх діаметр становив 15—20 см, а загальна глибина сягала 150—160 см. Ще одна аналогічна ямка знайдена у південному куті. Вона мала овальну форму 30×20 см і загальну глибину 145 см. Під час зачистки у західному куті будинку виявлено прогалена ділянка материкової глинняної долівки. Залишки відкритого вогнища були позначені овальною плямою жовтогарячого коліору 40×35 см. Між стовповими ямками західного кута та вогнищем виявлено кілька великих каменів із слідами дії вогню. Однобічна обпаленість та місце їх розташування свідчать, що вони використовувалися як захист дерев'яної конструкції від впливу температури відкритого вогнища.

Житло № 18 було майже прямокутною будівлею зі значно округлими кутами. Своїми стінами приміщення орієнтовано за сторонами світу з незначним зміщенням. Розміри котловану $4,5 \times 4,1$ м. Материкова глинняна підлога виявлена на рівні 220—225 см. Вздовж східної стіни знайдено 2 стовпові ями, 3 — біля південної стіни, і ще одна — посередині західної стіни; їх глибина від 240 до 300 см, а діаметр — 25—45 см. Поблизу південної стінки виявлено скupчення 4 ямок діаметром 20—35 см, глибиною 245—260 см. У західній частині приміщення теж знаходилося кілька з'єднаних ям складної конфігурації. Їх глибина 240—270 см, діаметр 30—75 см. Кілька стовпових ямок було знайдено по центру підлоги, їх діаметр 20—30 см, а глибина — 240—260 см (рис. 5). Біля північної стіни, по центру, виявлено залишки опалювального пристрою, заглибленого до рівня 260 см. Він мав у плані форму асиметричного овалу розмірами 120×80 см. Поблизу самої стіни траплялись залишки глинняного череня овальної форми розміром 30×55 см і товщиною 3—5 см. Така ж сама обмазка простежується по краях ями з вогнищем, її дно, окрім наявності обмазки, мало сліди пропеченості. У заповненні ями з вогнищем спостерігалось багато попелу та деревного вугілля; вияв-

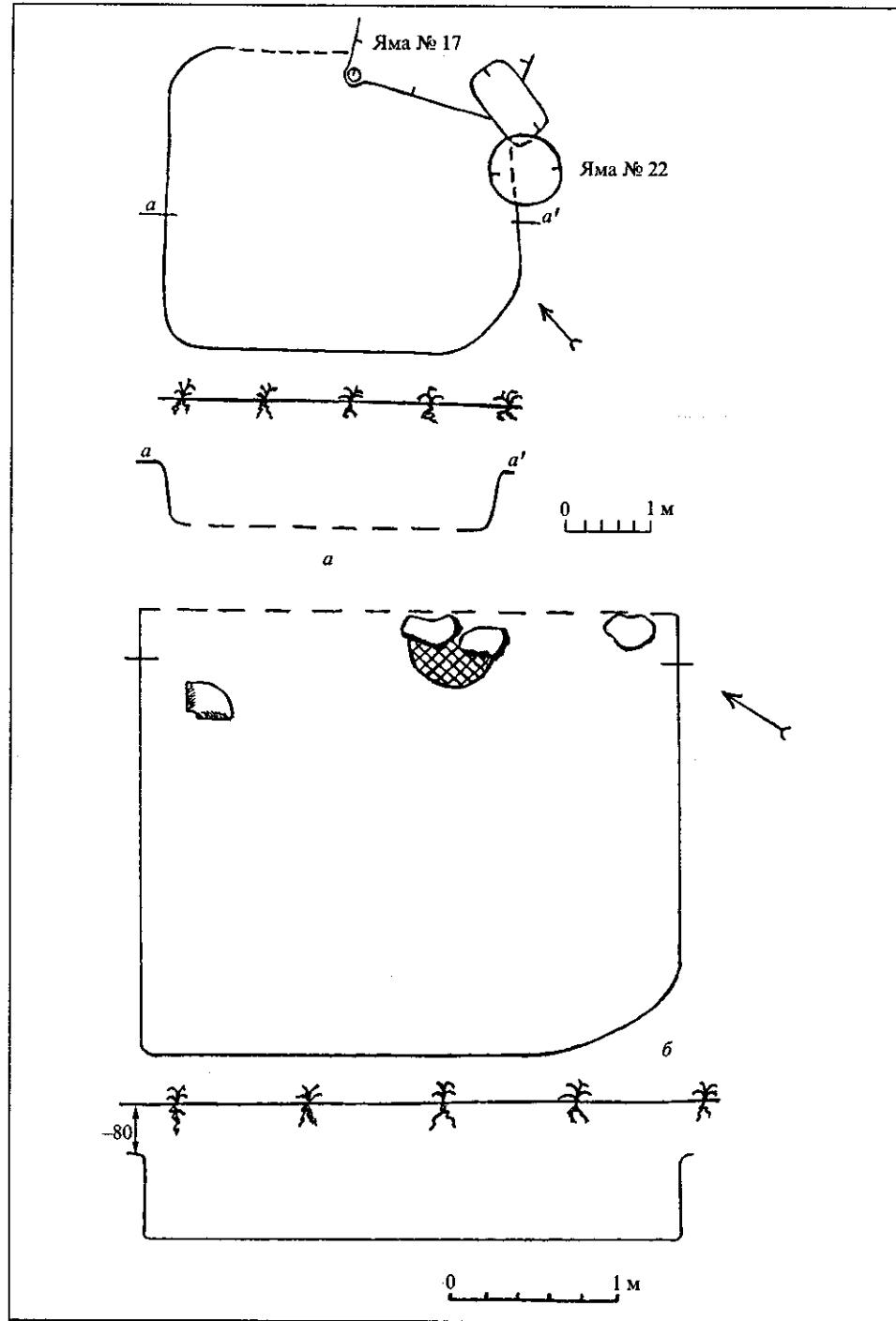

Рис. 4. Ранньосередньовічні житла Верхнього Салтова: а — житло № 15; б — житло № 16

лено також каміння та шматки перепаленої печини, що розташувалися над черенем. Отже, опалювальний пристрій являв собою заглиблене в яму вогнище з обмазаними стінками. Можливо, з часом було добудовано верхнє склепіння (глина з камінням), що перетворило вогнище на піч, яка розміщувалась в ямі.

За етнографічною літературою виділяється 10 критеріїв, за якими розглядаються житлові споруди; їх комбінація є підставою для виділення окремих типів домобудівель¹⁶. До них належать: стаціонарність, розташування підлоги відносно поверхні ґрунту, форма споруди, її основна конструкція, основна конструкція даху, його фор-

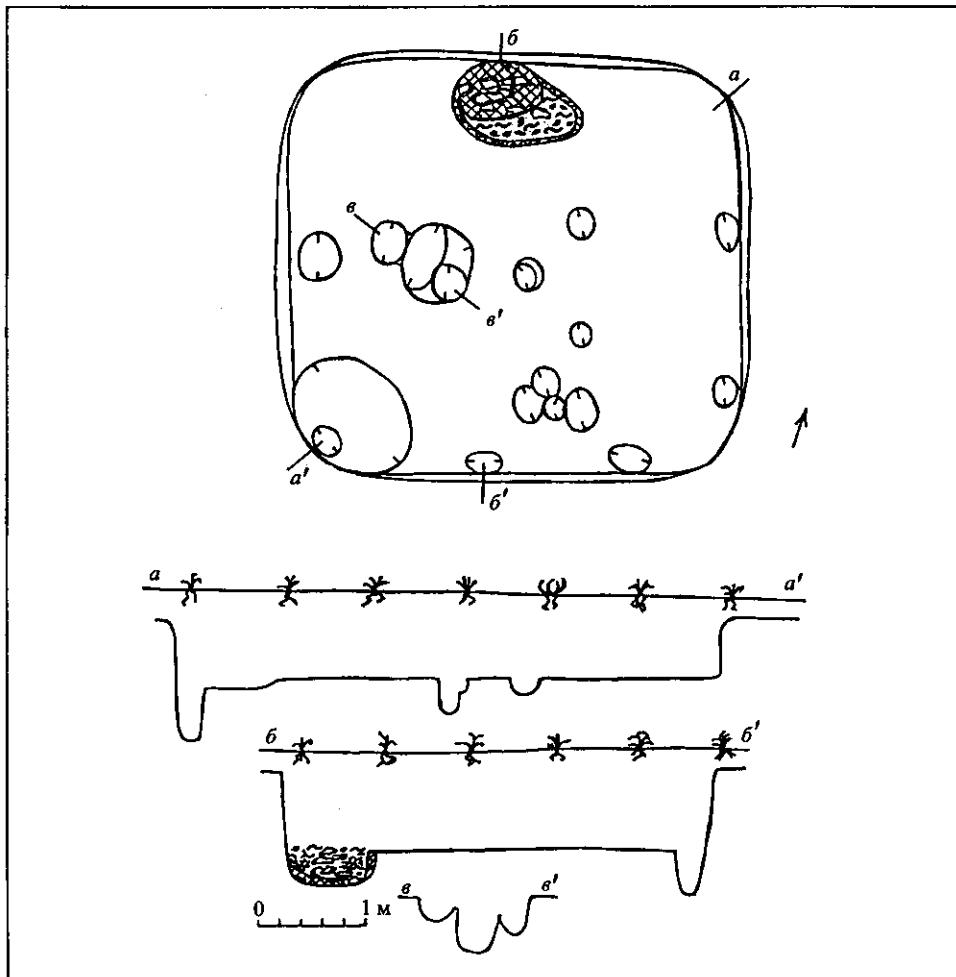

Рис. 5. Ранньосередньовічне житло № 18 у Верхньому Салтові

ма, будівельний матеріал, планування житла. З останнім критерієм пов'язані ще два — розташування вогнища та його устрій. Спробуємо розглянути крізь призму визначених критеріїв ранньосередньовічні житла Верхнього Салтова.

Всі вони були стаціонарними. Лише одне з них було наземним та двокімнатним (№ 3). Інші будівлі мали тільки одне житлове приміщення і були опущені у ґрунт на глибину до 225 см (табл. 2). Слід зауважити, що житло № 4 у звіті було охарактеризовано як «напівземлянка», але конкретних даних стосовно рівня залягання підлоги не повідомляється¹⁷. Сучасний показник глибини котловану салтівських будівель не може бути визначений як абсолютний, тому що територія поселення кілька разів підлягала нівелюванню, від часів заселення Слобожанщини (XVII ст.) до початку 60-х років ХХ ст., коли тут створювалося водоймище. Більш точною є фіксація рівня підлоги житла від верхнього краю материка. Багаторічні польові спостереження автора, а також досвід інших дослідників¹⁸ свідчать про те, що на нашій території рівень стародавньої денної поверхні знаходився на 40 см вище материка. Тому заглиблість житлових приміщень Верхнього Салтова у ранньому середньовіччі була від 80 до 140 см. Цей показник може бути порівняний із середньою заглиблістю на Маяцькому городищі і селищі, а також на Ютанівському городищі — 125, 85 та 65 см відповідно¹⁹.

Форма жител була переважно квадратною із округлими кутами. Таких будівель відомо 12. Прямокутних жител — 5. Кількість комплексів разом дорівнює 94 % усіх наявних житлових споруд. Цей відсоток практично збігається з сумарними даними по трьох вищезгаданих салтівських пам'ятках, де кількість однокамерних жител до-

рівнює 96 % (табл. 2). Зазначимо, що до прямокутних споруд ми відносимо такі, у яких співвідношення коротких і довгих стін дорівнює 1 : 1,3. Загальна площа верхньосалтівських однокамерних жител змінюється від 5,8 (№ 17) до 25 м² (№ 14), що майже збігається з аналогічними показниками на Маяцькому городищі — 10—27 м², на Маяцькому селищі — 4—31 та Ютанівському городищі — 6—21,5 м²²¹. Єдине двокамерне житло (№ 3) мало загальну площу 72 м².

Основна конструкція стін верхньосалтівських жител була кам'яною, каркасно-стовповою або безстовповою (табл. 2). Лише дві споруди мали кам'яні стіни: з «бріл пісковику, що складені у перепліт» (№ 1) та з рваного каміння (№ 3). При їх описі жодного разу не згадувалося про глиняний чи вапняний розчин²², тому можемо припустити суху кладку стін. Це знаходить певні аналогії на південних територіях Хозарського каганату — у Приазов'ї та Криму²³. Походження такої конструкції стін пов'язується дослідниками з Північним Кавказом, де традиції кам'яного домобудування мають глибокі корені²⁴. Частіше за все використовувалася дерев'яна каркасно-стовпова конструкція стін. Лише в одному випадку (№ 13) ми можемо припустити наявність вертикально-закладної техніки, яку ілюструють неглибокі ровики вздовж стін (рис. 2, а). Використання горизонтальної закладки стін простежується у житлах № 2, 5, 6, 8, 9, 10, 12, 17, 18, про що свідчать стовпові ямки, виявлені вздовж стін котловану. Слід зазначити, що у деяких випадках така будова стін доповнювалася використанням елементів фахверкової конструкції. На це вказують матеріали споруд № 8, 9, 17, 18. Тут вздовж окремих стін не було простежено ровиків від вертикального закладу чи стовпових ямок від горизонтального. Можна припустити, що у вищезгаданій будівлі № 13 головна вертикально-закладна конструкція стін була доповнена горизонтальною закладкою у південній частині західної стіни та фахверковою конструкцією в західній частині північної стіни. Тільки в житловому приміщенні № 4 вздовж стін було знайдено обгорілі колоди, які можна інтерпретувати як залиш-

Таблиця 2. Основні дані стосовно ранньосередньовічних жител Верхнього Салтова

№	Розмір, м			2k	Форма		Основна конструкція стін				Форма даху				
	Довжина та ширина	-h	S ²		Одна кімнатна		Кам'яна	Дерев'яна				2c	Ш	?	
					КВ	ПК		KCB	KSG	Зруб.	Фах.				
1	?	1,45	?		+	+							+		
2	3,45×2,9	1,75	10		+								?		
3	9×8	—	72	+									+		
4	3,2×3,2	?	10,2		+								+		
5	3,0×2,5	0,8—0,9	7,5		+								+		
6	4×3	0,9—1,0	12			+							+		
7	3,8×2,6	1,25	9,9			+							?	?	
8	3,7×3,6	1,1—1,3	13,3		+								+		
9	3,5×3,4	1,3—1,8	11,9		+								+		
10	4,6×3,4	0,9—1,3	15,6			+							+		
11	3,6×3,6	0,8—1,2	13		+								?	?	
12	4×4	1,35	16		+								+		
13	4,9×(2,8—3,5)	1,1	15,4			+		+	?				+	+	
14	5,8×4,3	1,3—1,5	25		+								+	+	
15	4,2×3,6	1,6—1,7	15,1		+								?	+	
16	3,25×2,7	1,3	8,8		+								+	+	
17	2,9×2,0	1,3	5,8			+							+		
18	4,5×4,1	2,25	18,5		+								+	+	

П р и м і т к и: КВ — квадрат; ПК — прямокутник; 2k — двокімнатне; КСВ — каркасно-стовпова вертикальна конструкція; КСГ — каркасно-стовпова горизонтальна конструкція; Фах. — фахверкова конструкція; 2c — двосхилий дах; Ш — шатровий дах; h — глибина; S² — площа.

ки зрубної безстовпової конструкції (рис. 1, а). Основою стін житлової будівлі № 7 була фахверкова конструкція, а дві стовпові ямки, знайдені в південній частині котловану, пов'язані, скоріш за все, з опорами даху²⁵. Аналогічно могла бути конструкція стін і в житлі № 16, де під час дослідження не було виявлено ніяких залишків опорних стовпів (рис. 4, б). Невеликі розміри приміщення, бідність знахідок та відсутність хоча б якихось елементів інтер'єру не дають змоги припустити тут наявність дерев'яної зрубної конструкції. Зрубне житло було складнішим за виконанням та дорожчим за матеріалом. Його могли собі дозволити лише представники верхівки населення²⁶. Але даних щодо цього під час дослідження житла № 16 не виявлено. Житлове приміщення № 14, ймовірно, теж мало фахверкову конструкцію стін (рис. 3).

У деяких випадках говорити про конструкцію стін вкрай важко. Житло № 11 було виявлено у дуже зруйнованому стані²⁷. Будівля № 15 не була досліджена до рівня підлоги (з означених вище причин), тому провести реконструкцію будови стін неможливо (рис. 4, а).

Вивчення конструкції основи даху на археологічному матеріалі має ще більші складності, ніж дослідження конструкції стін (табл. 2). Тільки в одному випадку можна здогадати про використання шатрового даху — це житло № 2²⁸. У шести випадках дах був двосхилим. Така конструкція передбачає використання вертикальних стовпів-розсох біля протилежних стін житла та вкладання на них перекладної лати, яка поряд із стінами несе навантаження даху. Припускаємо, що така конструкція засвідчується наявністю стовпових ямок біля протилежних стін у житлах № 5, 6, 8, 12, 14, 18. Ще в одному випадку можна говорити про використання напіврозсохи (№ 7). Але у більшості випадків реконструкція верхньої частини житла є проблематичною.

Будівельний матеріал, що застосовувався для будування ранньосередньовічних жител Верхнього Салтова, був зазвичай традиційним. Найчастіше використовувалося дерево, якого в цій місцевості завжди було багато. Про це свідчать залишки стовпових ямок від стін каркасно-стовпової конструкції. Для створення фахверкового щита використовували молодий паростковий ліс, а також могли застосовувати прутяне плетіння. Слід зауважити, що немає підстав говорити про обмазування каркасно-стовпової, плетеної чи фахверкової конструкції стін глинняним розчином. У двох випадках стіни було створено з каменю (№ 1, 3). Жодного разу не було знайдено залишків сирцевої чи обпаленої штучної цегли. Матеріал для створення даху теж був традиційним для зазначеної місцевості: дерев'яна основа доповнювалася, скоріш за все, очеретом, який використовується тут і донині.

Опалювальні пристрої верхньосалтівських жител були різноманітними, що значно відрізняє цю пам'ятку від усіх інших поселень салтівської археологічної культури (табл. 3). Лише у п'яти випадках вони розташовувалися по центру житлового приміщення та мали характер наземного чи заглиблених відкритого вогнища, що є ха-

Таблиця 3. Опалювальні пристрої ранньосередньовічних жител Верхнього Салтова

Опис пристрою	Номер					
	1	2	3	4	5	6
Місце розташування основного пристрою						
По центру						+
Біля стіни		+			+	+
У куті			+	+		
Піч						
Кам'яна на останці						+
Глинняна сводчаста						
Вогнище						
Відкрите на підлозі			+			
Відкрите на останці (+ см)						10
Обкладене камінням		+	+	+	+	
Заглиблене (-см)						
Наявність жаровні						

* Обмазане глиною. ** Штучно зроблене з глини. *** Є дані стосовно можливого перетворення

рактерною рисою кочівницького домобудування²⁹. В семи випадках місцезнаходження основного опалювального пристрою було виявлено біля стіни, а в чотирьох — у куті. Більшість всіх опалювальних пристрій належала до типу відкритого вогнища, серед яких можна виділити 4 варіанти: вогнище на підлозі; вогнище на останці (підвищенні); вогнище, обкладене камінням; заглиблене вогнище. У 7 житлах відкриті вогнища визначаються як основні (споруди № 1, 6, 7, 10, 11, 16, 17). Двічі такого значення набувають відкриті вогнища на материкових останцях (№ 6, 7). У 2 житлах основними опалювальними пристроями були відкриті вогнища, розташовані на штучно зроблених глиняних підвищеннях товщиною 10 та 7 см (№ 11 та 13). Чотири рази єдиними пристроями для опалювання були відкриті вогнища, обкладені камінням (№ 2—5). Тричі вогнища були заглиблені у підлогу (№ 9, 12, 18). В останньому приміщенні краї ями мали глиняну обмазку.

У 3 приміщеннях були знайдені печі. Одна з них розміщувалася на глинняному останці біля південно-східного краю стіни житла (№ 10). Вона була складена із гранітних та пісковикових брил, що скріплювалися глинняним розчином. Піч мала прямокутну форму. Черінь її був глиняний, товщиною 2—3 см. окрім того, на глиняй долівці (товщиною 3 см) по центру житла виявлено залишки двох додаткових відкритих вогнищ у вигляді перепалених плям³⁰. У 2 приміщеннях єдиними опалювальними пристроями були глиняні печі, верх яких являв собою склепіння, створене на прутяному каркасі. У житлі № 8 піч розташовувалася на материковому глинняному останці біля стіни, а у приміщенні № 14 вона була врізана в кут. Описані вище матеріали щодо опалювального пристрою в будівлі № 18 дають можливість припустити, що його відкрите вогнище в ямі з часом було перетворене на склепінчасту піч із глини та каменю.

Як додатковий засіб опалення застосовувалися переносні жаровні, залишки яких траплялись під час дослідження жител № 9 та 11 (табл. 3).

Стосовно внутрішнього устрою верхньосалтівських ранньосередньовічних жител слід зазначити, що в деяких з них можна бачити господарчі ями, які знаходилися в самому приміщенні (№ 7, 9, 10, 14). В останньому з них їх було дві. Три невеликих заглиблення в будівлі № 13 (рис. 2, а) не можна беззаперечно визначити як господарські, їх значення для нас залишається поки що нез'ясованим. В інтер'єрі житла № 2 ще однією ознакою було заглиблення північного кута відносно загального рівня підлоги на 40 см, що створювало певну «робочу зону» навколо вогнища³¹. Подібне спостерігається і в житлі № 10, де додатковою ознакою відокремлення печі від загальної площини приміщення був ряд невеликих стовпових ямок навколо передпічного простору³². Таким чином, наведені дані свідчать про різноманітність планування та значні конструктивні розбіжності як самих жител, так і їх опалювальних пристроїв, що призводить до неможливості на цьому етапі дослідження створити типологію житлових ранньосередньовічних споруд Верхнього Салтова.

На відміну від матеріалів означеного поселення, найближчий синхронний населений пункт, що знаходиться на протилежному березі водоймища в с. Нетайлів-

жигла	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
				+		+		+		+		+
?	+		+						+		+	+
			+						+		+	
				+					+			
					2				?		+	+
10*				10*			7**					
						8						
				10								30***
	+				+							

цього вогнища на сводчасту піч.

ка (який деякі дослідники включають до Верхньосалтівського археологічного комплексу³³), дає іншу картину. Тут житла відрізняються певною стандартністю форми та основної конструкції стін. В усіх нетайлівських житлах зафіковано єдиний опалювальний пристрій — піч-кам'янку в одному з кутів³⁴. У цьому ми бачимо певні особливості домобудування Нетайлівського селища.

Відсутність певних загальних традицій — «стандартів» — свідчить про несталість верхньосалтівського домобудування та різноетнічність його мешканців. Північно-кавказький компонент простежується у наявності жителів із кам'яними стінами (№ 1, 3). Вплив кочових традицій фіксується у наявності відкритих та заглиблених вогнищ, розташованих посередині житлового приміщення, що має широкі аналогії серед степового салтівського населення³⁵, а також в існуванні пересувних глинняних жаровень, характерних для кочовиків Середньої Азії та західної частини евразійського степу³⁶. Відкриті вогнища на підлозі, що були обкладені камінням, значно більшою мірою належать до традиції народів Кавказу, ніж степового населення³⁷. Вогнища з камінням відомі у той час і в Криму³⁸. Трапляються залишки каміння, що відігравало роль своєрідного екрану вогнища, і на Маяцькому селищі³⁹.

На поселенні істотно проявляються слов'янські елементи житлобудівництва, що пов'язано не тільки з наявністю заглиблених споруд квадратно-прямокутної форми як такої, скільки з іншими, конкретнішими ознаками. До них ми відносимо насамперед каркасно-стовпові та зрубні конструкції стін, що набули значного розповсюдження саме у слов'янських племен⁴⁰. Слов'янською ознакою є також глиняні склепінчасті печі, низ яких вирізаний в материкову чи в материковому останці⁴¹. Такі печі, що знайдені в житлах № 8 та 4, були характерною рисою сіверян, що межували з територією Хазарського каганату⁴². Трапляються вони і на території боршевської культури⁴³. Впливом слов'ян можна вважати і відкриті вогнища, що створювалися на глиняних останцях чи на штучно зроблених глиняних вимощеннях, які зафіковано в житлових приміщеннях № 6, 7, 10, 13. У кавказькому чи степовому європейському середовищі ми не знаємо прикладів цього. В такому «попіднятому» вогнищі слід бачити певний крок на шляху від традиційного кочівницького відкритого чи заглибленого опалювального пристрою на підлозі до нового, слов'янізованого, що створювало новий інтер'єр житла.

Ще однією слов'янською ознакою можна вважати двосхилий дах, який спирається на лату. Доказом саме такої конструкції верхньої частини будівлі можна вважати стовпові ямки, що займали місце посередині протилежних стін жителі № 5, 6, 8, 12, 13, 14, 18 (рис. 1, а, б). У трьох останніх випадках додатковим доказом є наявність стовпових ямок посередині приміщення на підлозі, розташованих на єдиній осі з боковими ямками (рис. 2, а; 3; 5).

Таким чином, згідно з результатами наших досліджень житлових споруд ранньосередньовічного Верхнього Салтова, склад його населення був багатоетнічним. Це засвідчують і результати аналогічних досліджень інших поселень салтівської культури, особливо в її контактних зонах⁴⁴. Незважаючи на значну розбіжність в домобудуванні, слід виокремити деякі житла, в яких простежується кілька збіжних чи різноетнічних показників. Це житло № 3, яке за своїми ознаками (наземність, кам'яні стіни, обкладене камінням відкрите вогнище на підлозі) було втіленням аланських північнокавказьких домобудівних традицій. Житло № 14 має кілька слов'янських рис: двосхилий дах, врізана в кут склепінчаста піч, яма-ніша, що входила в загальну площину будівлі⁴⁵. Цей комплекс має найбільшу кількість слов'янських ознак серед усіх інших на Верхньому Салтові. Це спостереження доповнюється деякою мірою і матеріалами заповнення житла⁴⁶. Існувало на поселенні ще кілька житлових споруд, в яких були присутні дві слов'янські ознаки домобудування (конструкції даху та опалювального пристроя) — № 6—8, 18. У приміщенні № 10 простежуються слов'янські та кочові традиції інтер'єру: піч-кам'янка на глиняному останці поряд із залишками двох відкритих вогнищ на підлозі. Слов'яно-кочівницькі риси можна бачити в житлі № 11, де разом із обмазаним глиною «попіднятим» вогнищем на останці виявлені залишки глиняної жаровні.

Ми усвідомлюємо, що проблеми етнічного визначення слід вирішувати за допомогою комплексного підходу з урахуванням максимально широкого кола археологічних джерел, але навіть на підставі аналізу даних домобудування можна стверджувати, що до складу верхньосалтівського населення входили представники слов'ян (сіверян), вихідці з Кавказу (алани) та з степового середовища (турки, булгари).

¹ *Ляпушкин И. И.* Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона // МИА. — 1958. — № 62. — С. 98—142; *Плетнева С. А.* О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами в VIII—IX вв. // СА. — 1962. — № 1. — С. 90—91; *Плетнева С. А.* От кочевий к городам // МИА. — 1967. — № 142. — С. 51—63; *Плетнева С. А.* На славяно-хазарском пограничье. — М., 1989. — С. 27—42; *Нечаева Л. Г.* О жилище кочевников юга Восточной Европы в железном веке (I тыс. до н. э. — первая половина II тыс. н. э.) // Древнее жилище народов Восточной Европы. — М., 1975. — С. 23—32; *Винников А. З.* Жилые и хозяйственные постройки Маяцкого селища // Маяцкое городище. — М., 1984. — С. 95—135; *Красильников К. И.* Население Среднедонечья в VIII — начале X века. Салтово-маяцкая культура на Среднем Донце: Автoref. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1980. — С. 8—10; *Афанасьев Г. Е.* Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII—X вв. // АОН. — 1987. — Вып. № 2. — С. 38—75; *Винников А. З.*, *Плетнева С. А.* На северных рубежах Хазарского каганата. — Воронеж, 1998. — С. 158—167.

² *Колода В. В.* Раннесредневековые жилища Верхнего Салтова // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. конф. — Харьков, 1999. — С. 70—71.

³ *Семенов-Зусер С. А.* Отчет о раскопках на территории Верхнего Салтова в 1948 году. — Архів ІА НАН України. — 1948/6. — С. 10—13; *Ветштейн Р. И.* Отчет о раскопках Салтовского городища в 1959—1961 гг. — Архів ІА НАН України. — 1959—1961/6г. — С. 25—26.

⁴ *Ветштейн Р. И.* Указ соч. — С. 24—38; *Брайчевская А. Т.* Отчет о раскопках на посаде Салтовского городища. — Архів ІА НАН України. — 1959. — 61/6в. — С. 13—53.

⁵ *Колода В. В.* Отчет об археологических исследованиях Верхнесалтовского селища Средневековой экспедицией Харьковского госпедуниверситета в 1997 г. — Харьков, 1998. — Архів ІА НАН України; *Колода В. В.* Отчет об археологических исследованиях... в 1998 г. — Харьков, 1999. — Архів ІА НАН України; *Колода В. В.* Исследования 1977 г. в Верхнем СалтOVE // АВУ 1997—1998 pp. — К., 1998. — С. 22—23; *Колода В. В.* Дослідження 1998 р. у с. Верхній Салтів на Харківщині // АВУ 1997—1998 pp. — К., 1998. — С. 81—82; *Колода В. В.* Слов'янське житло на Верхньому Салтові // Наук. вісник ХДПУ. Істор. науки. — 1999. — Вип. 2. — С. 15—20.

⁶ *Шрамко Б. А.* Древности Северского Донца. — Харьков, 1962. — С. 269. — Рис. 104.

⁷ *Сміленко А. Т.* Дослідження посаду городища Верхній Салтів // Середні віки на Україні. — К., 1971. — С. 148—156.

⁸ *Ветштейн Р. И.* Указ. соч. — С. 25—31.

⁹ Там же. — С. 24—25. — Чертеж № 5.

¹⁰ Там же. — С. 28—30. — Чертеж № 39, 40, 42.

¹¹ Там же. — С. 36—38. — Табл. IX, X. — Чертеж № 34.

¹² Там же. — С. 36—38. — Табл. IX, X. — Чертеж № 34.

¹³ *Брайчевская А. Т.* Указ. соч. — С. 50—53. — Чертеж № 36—38.

¹⁴ *Сміленко А. Т.* Вказ. праця. — С. 154—156.

¹⁵ *Колода В. В.* Отчет об археологических исследованиях... в 1997 г. — Табл. VI.

¹⁶ *Чебоксаров Н. Н.*, *Чебоксарова И. А.*, *Чеснов Я. В.* Основные принципы типологизации // Типы традиционного сельского жилища народов Юго-Восточной, Восточной и Центральной Азии. — М., 1979. — С. 5—20; *Кочнев В. И.*, *Логашова Б. Р.*, *Чебоксаров Н. Н.* Основные принципы выделения типов жилища // Типы традиционного сельского жилища народов Юго-Западной и Южной Азии. — М., 1981. — С. 4—23.

¹⁷ *Ветштейн Р. И.* Указ. соч. — С. 28—30.

¹⁸ *Афанасьев Г. Е.* Указ. соч. — С. 51.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же. — С. 48.

²¹ Там же. — С. 50.

²² *Ветштейн Р. И.* Указ соч. — С. 24—26.

²³ Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 69; *Баранов И. А.* Таврика в эпоху раннего средневековья. — К., 1990. — С. 45—52.

²⁴ Степи Евразии... — С. 85, 94; *Магомедов М. Г.* Образование Хазарского каганата. — М., 1983. — С. 150—151; *Баранов И. А.* Указ. соч. — С. 45.

²⁵ *Брайчевская А. Т.* Указ. соч. — С. 13—15; *Сміленко А. Т.* Вказ. праця. — С. 149. — Рис. 1, 2.

²⁶ *Афанасьев Г. Е.* Указ соч. — С. 45.

²⁷ *Брайчевская А. Т.* Указ. соч. — С. 24—25, 31.

²⁸ *Шрамко Б. А.* Указ. соч. — С. 269. — Рис. 104.

²⁹ *Плетнева С. А.* На славяно-хазарском пограничье. — М., 1981. — С. 42.

³⁰ *Брайчевская А. Т.* Указ. соч. — С. 21—24. — Чертежи № 17—19.

³¹ *Семенов-Зусер С. А.* Отчет о раскопках... — С. 10—13; *Шрамко Б. А.* Указ соч. — С. 269. — Рис. 104.

³² *Брайчевская Т. А.* Указ. соч. — С. 21—24. — Чертежи № 17—19.

³³ Наприклад: *Березовець Д. Т. Салтівська культура // Археологія Української РСР.* — 1975. — Т. 3. — С. 422—429.

³⁴ Чернигова Н. В. Материалы к характеристике Верхнесалтовского археологического комплекса VIII—Х вв. (селище у с. Нетайловка) // Вісник ХДУ. — Сер. «Історія». — 1998. — № 413, вип. 30. — С. 52—58.

³⁵ Флеров В. С. Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. — М., 1996. — С. 70—75, 78, 79, 81 и др.; Нечаева Л. Г. Указ. соч. — С. 23.

³⁶ Воронина В. Л. Черты раннесредневекового жилища Средней Азии // СЭ. — 1963. — № 6. — С. 99; Афанасьев Г. Е. Указ. соч. — С. 63.

³⁷ Нечаева Л. Г. Указ. соч. — С. 28—29.

³⁸ Баранов И. А. Указ. соч. — Рис. 12, 6; 26.

³⁹ Винников А. З. Жилые и хозяйственные постройки... — Рис. 4, 2; 6; 10, 2; 11; 13.

⁴⁰ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище // Древнее жилище народов Восточной Европы. — М., 1975. — С. 113—119; Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990. — С. 219—226, 266—269.

⁴¹ Раппопорт П. А. Указ. соч. — С. 119—123.

⁴² Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. — К., 1992. — С. 20, 39; Баран В. Д. Давні слов'янини. — К., 1998. — С. 96—97, 100.

⁴³ Винников А. З. Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII — начало XI века). — Воронеж, 1995. — С. 21.

⁴⁴ Афанасьев Г. Е. Указ. соч. — С. 38—75; Козловский А. А., Лимонова Е. Н., Смиленко А. Т. Славяне и осевшие кочевники в устье Дуная в IX—X вв. // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 142—163.

⁴⁵ Такі ями є однією з характерних ознак слов'янських археологічних культур Дніпровського Лісостепового Лівобережжя починаючи з київської до волинцевської. Наприклад, Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III—V вв. — К., 1984. — С. 10—12. — Рис. 4. — Табл. 3, 10, 12, 13, 16, 19; Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья. — К., 1975. — С. 25. — Рис. 7; Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя... — С. 20.

⁴⁶ Колода В. В. Слов'янське житло... — С. 15—20.

B. V. Колода

ЖИЛИЩА РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ В ВЕРХНЕМ САЛТОВЕ

В статье собрана информация о всех известных к настоящему времени жилищах салтовской археологической культуры середины VIII — середины X вв. н. э. на поселении Верхний Салтов Харьковской обл. Согласно устоявшимся критериям анализируются конструкция и форма построек, а также выделяются этнические элементы (признаки) домостроительства. На основе рассмотренных материалов сделан вывод о присутствии на данном памятнике в раннем средневековье различных этнических групп, которые по своему происхождению связаны с Северным Кавказом (аланы), славянами (северяне) и степным населением Евразии (турки, болгары).

V. V. Koloda

DWELLINGS OF THE EARLY MIDDLE AGE AT VERKHNII SALTIV

We present the information about all the dwellings, known up to date, of the Saltiv archaeological culture of the mid. VIII AD — the mid. X AD at the Verkhni Saltiv settlement of the Kharkiv region. According to the stable criteria, we analyze the constructions and forms of buildings and single out ethnic elements (signs) of housebuilding. On the basis of the materials considered, we conclude about the presence of different ethnic groups at this monument in the Early Middle Age, which are related by their origin to the North Caucasian region (the Alans), the Slavs (the Northerners), and the steppe population of Eurasia (the Turki and Bulgarians).

Одержано 25.12.99

СКЛЯНИЙ ПОСУД З ПОХОВАНЬ САЛТІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА ЧЕРВОНА ГУСАРІВКА НА ХАРКІВЩИНІ

У статті описано похованельний інвентар могильника Червона Гусарівка. Припускається час виникнення цього могильника на підставі специфіки знайдених виробів та їх фрагментів.

Скляні вироби в матеріалах поселень та могильників лісостепового варіанта салтівської культури представлені виключно намистинами. Скляний посуд та його фрагменти й досі залишаються доволі рідкою знахідкою, незважаючи на широкомасштабне вивчення салтівських пам'яток цього регіону. Увесь нечисленний скляний посуд або його фрагменти до останнього часу були знайдені тільки в аланських катакомбних похованнях¹. Тому виявлення скляних посудин у похованнях салтівського ґрунтового могильника Червона Гусарівка викликає особливий інтерес.

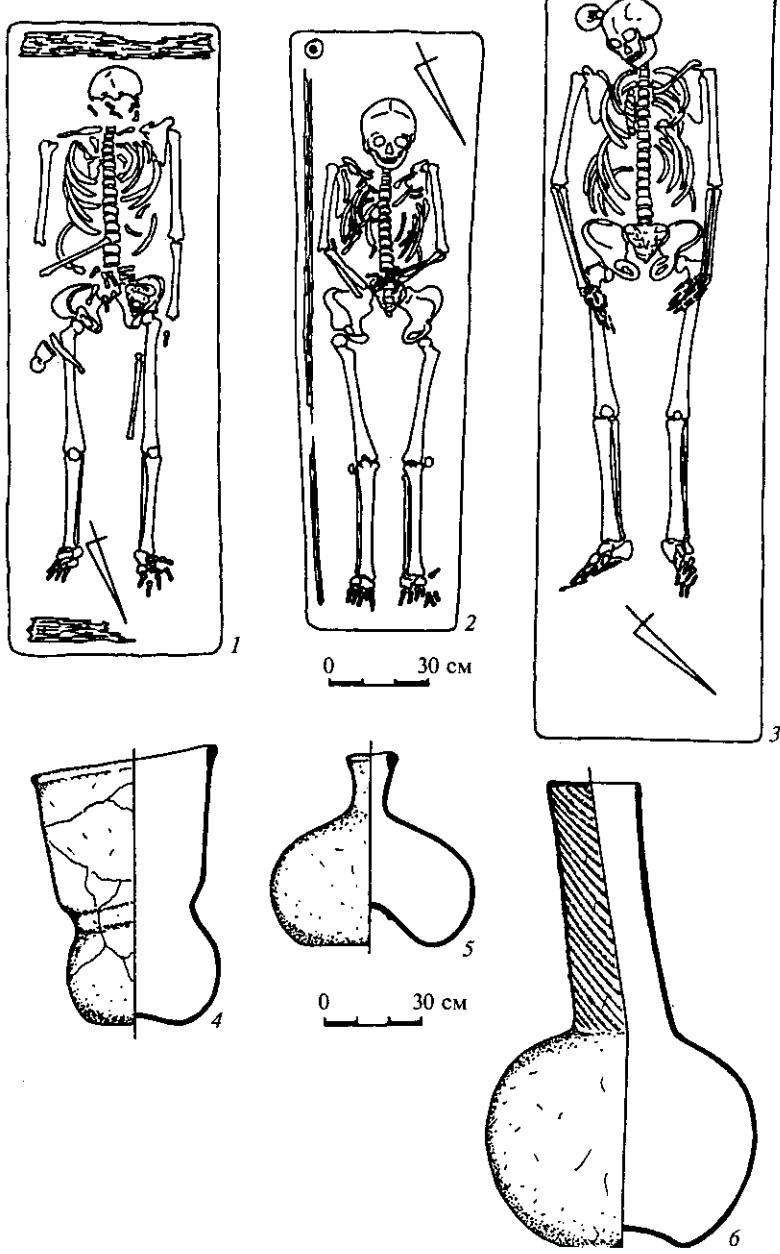
Могильник Червона Гусарівка (Балаклійський р-н Харківської обл.) розташований на високому правому березі р. Сіверський Донець. Дослідження пам'ятки було розпочато у 1993 р. археологічною експедицією Харківського держуніверситету під керівництвом В. К. Міхеєва, і зразу були отримані дуже цікаві результати². Дослідження могильника підтвердили специфічність пам'ятки. Всього досліджено 148 поховань. Для могильника характерні поховання у неглибоких прямокутних, рідше трапецієподібних у плані ямах, розташованих чіткими рядами, що йдуть з північного заходу на південний схід. Поховання здійснені у звичайних ґрунтових ямах, у ямах із заплечиками та перекриттям з дерева, у ямах із заплечиками та дерев'яними трунами-ящіками, які, по суті, були обкладкою могильної ями біля її dna. Поховані були покладені у витягнутому положенні на спині та орієнтовані головою на південний захід, руки зігнуті у ліктях так, що кисті рук знаходяться на кістках тазу або на грудях, ноги прямі. Переяжна більшість поховань супроводжується глиняним посудом, який розташований, як правило, біля черепа.

У трьох похованнях могильника (№ 62, 70, 133) було знайдено скляний посуд, виготовлений, певно, у Криму. В похованні № 62 праворуч від тазу небіжчика лежав скляний келих висотою 8,5 см (рисунок, 1, 4), дещо асиметричної форми, з перехватом у середній частині. Він має циліндрично-конічну верхню та округлу нижню частини. Келих видуто з прозорого скла світло-зеленого кольору з дрібними бульбашками. Особливо багато бульбашок в його верхній частині. Вони мають видовженну форму за лінією вінчик — дно. Дно келиха трохи ввігнуте, сліди понтію відсутні. Товщина стінки 1,3—1,4 мм.

Аналогічні келихи добре представлені у склепах Скалистинського могильника, проте за межами Криму не траплялися жодного разу. Келихи зі Скалистинського могильника по знайденому разом з ними інвентарю датуються VII—IX ст. н. е³. Дрібні фрагменти таких келихів виявлені на багатьох салтівських поселеннях Керченського півострова, у склепах Чуфут-Кале, на поселенні VIII—IX ст. н. е. біля с. Поляна у Південно-Західному Криму⁴.

Невеликий скляний флакон для паходців (рис. 1, 5) був знайдений у південному куті ями поховання № 70 (рисунок, 2). Флакон заввишки 6 см має маленьке лійчастої форми горло з невиразним валикоподібним вінцем та приплющений кулястий туруб. Посудину видуто з прозорого скла світло-зеленого кольору з дрібними бульбашками. У скляній масі простежуються горизонтальні смуги — сліди обергання під час формування тіла посудини. Вінчик флакона створено шляхом загину краю посудини всередину. Дно посудини ввігнуте, зі слідами понтію кільцеподібного типу, діаметр якого 1,2 см. Товщина стінок посудини 1,4—1,5 мм.

Флакони подібного типу знайдені у катакомбах № 26, 108 Дмитрієвського могильника⁵. По знайденому разом з ними інвентарю С. О. Плетньова віднесла їх до VIII—IX ст. н. е. Тим же часом датувала подібний посуд Н. П. Сорокіна⁶. Ледь розширені

Поховання могильника Червона Гусарівка: 1 — поховання № 62; 2 — поховання № 70; 3 — поховання № 133; 4 — келих з поховання № 62; 5 — флакон з поховання № 70; 6 — колба з поховання № 133; 4—6 — скло

догори та короткі циліндричні горловини мають багато посудин з кавказьких некрополів VI—VIII ст. н. е. Подібний посуд представлений в колекціях східного (сасанідського та постсасанідського) скла IV—VIII ст. н. е. багатьох закордонних музеїв⁷. За вінцем флакон з поховання № 70 відрізняється від скляного посуду катакомб Дмитрієвського могильника і посуду з широким валикоподібним вінцем, добре відомих за аланськими пам'ятками України⁸ та Кавказу⁹. В некрополях Кавказу подібні посудини, але з широким валикоподібним вінцем, трапляються досить часто разом з товстостінними, циліндричної форми, кубками¹⁰, час поширення яких визначається

у межах IX—X ст. н. е.¹¹. Відрізняється флакон із могильника Червона Гусарівка від подібних флаконів аланських поховань кольором скла і товщиною стінок. Зазначене дозволяє вважати червоногусарівський флакон більш раннім, ніж аналогічний посуд, що трапляється у похованнях середньовічних аланів.

І. П. Сорокіна вбачає витоки форми щойно розглянутих флаконів у посуді античного часу з високим циліндричним горлом без вінця та кулястим тулубом¹². Ці характеристики майже повністю відповідають колбі, знайдений в похованні № 133 (рисунок, 3, б). Ця колба (висота 14,4 см) має високе, майже циліндричне, горло з майже вертикальними рельєфними хвилями по його стінках та кулястий (діаметр 8,4 см) тулуб. Колба видута з прозорого скла світло-зеленого кольору з дрібними бульбашками. Вінця прямі, загладжені. Дно ледь ввігнуте, сліди понтію відсутні. Товщина стінок 1,4—1,6 мм.

Скляні посудини аналогічного типу відомі на пам'ятках Криму з античного часу до другої половини VI — початку VII ст. н. е¹³. Оформлення горловини колби рельєфними хвилями знаходить аналогії в оформленні верхньої частини келихів із Скалистинського могильника варіантів 1—2, 2—2¹⁴, що, певно, вказує на час, коли цей мотив орнаментації був особливо популярний. Келихи з аналогічним декором у Криму датуються другою половиною VII—IX ст. н. е¹⁵. Ймовірно, що до цього часу слід віднести і колбу з поховання № 133 могильника Червона Гусарівка.

Для Криму — району з глибокими традиціями виготовлення скла — широке датування посудин типу знайдених у похованнях могильника Червона Гусарівка є цілком допустимим. На наш погляд, поодиночність таких знахідок віддалік від місць виготовлення дозволяє визначити час їх вірогідного проникнення до населення Середнього Подоння. Тривалість цього процесу була обмежена в часі. Специфіка поховального інвентарю могильника Червона Гусарівка дає змогу дійти такого висновку. Незначна кількість речей салтівського типу, відносно невелике число власне салтівського посуду (не більше 30 % загальної кількості) при пануванні кримського столового посуду (понад 50 %), достатньо значний відсоток грубої ліпної кераміки кочового типу вказують, що могильник існував в той час, коли елементи салтівської культури тільки починали проникати у середовище населення, яке мало тісні економічні, а можливо, і родинні зв'язки з населенням Криму. Така ситуація більш вірогідна для часу становлення салтівської культури, ніж для її розквіту чи фінальної стадії. Отже, час виникнення могильника Червона Гусарівка, ймовірно, слід окреслити VIII ст. н. е. Таким же часом слід датувати і скляний посуд, розглянутий у цій публікації.

¹ Покровский А. М. Верхне-Салтовский могильник // Тр. XII АС. — Т. I. — СПб., 1905. — Табл. XXII, 105; Семенов-Зусер С. А. Отчет о раскопках Верхнесалтовского могильника в 1948 г. // Архив АМ ХГУ. — Харьков, 1948. — Табл. X, 6, 9, 13; Плетнева С. А. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. — М., 1989. — Рис. 47; Бородулин В. Г. Отчет об охранных раскопках экспедиции Харьковского исторического музея в 1987 г. // Архив ХИМ. — Харьков, 1985; Бородулин В. Г. Отчет о раскопках Верхнесалтовского могильника в 1989 г. // Архив ХИМ. — Харьков, 1989.

² Михеев В. К. Новый грунтовой могильник салтовской культуры в с. Червоная Горка // Древности 1995 г. — Харьков, 1995. — С. 195, 196.

³ Веймар Е. В., Айбабин А. И. Скалистинский могильник. — К., 1993. — С. 194.

⁴ Айбабин А. И. Могильник VIII — начала X вв. в Крыму // МАИЭТ. — Симферополь, 1993. — Т. III. — С. 123.

⁵ Плетнева С. А. Указ. соч. — С. 106.

⁶ Сорокина Н. П. Позднеантичное и раннесредневековое стекло с Таманского городища // Керамика и стекло древней Тмуторакани. — М., 1963. — С. 143.

⁷ Bergman M., Oliver Jr. Ancient Glass in the Carnegie Museum of Natural History, Pittsburgh Collection organized and assembled by Sidney M. Bergman. — Pittsburgh, 1980. — S. 132—231.

⁸ Семенов-Зусер С. А. Указ. соч. — Табл. X, 6, 9, 13; Плетнева С. А. Указ. соч. — Рис. 47.

⁹ Очерки истории СССР III—IX вв. — М., 1958. — С. 529, 629; Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 178, 179. — Рис. 62, 175; Каминский В. Н. Алано-болгарский могильник близ станции Старокорсунской на Кубани // СА. — 1987. — № 4. — С. 198. — Рис. 10, 65.

¹⁰ Катемиров Э. С., Дзатиаты Р. Г. Тарский катакомбный могильник VIII—IX вв. н. э. // Аланика-III / Аланы: история и культура. — Владикавказ, 1995. — С. 262, 311. — Табл. XXXIX, 2, 3; Степи Евразии... — С. 178, 179. — Рис. 62, 137, 138, 149; С. 273. — Рис. 94, 21.

¹¹ Кузнецов В. А. Аланские племена Северного Кавказа // МИА. — 1962. — № 105. — С. 23; Mamaev X. M. Аланский могильник у с. Мартан-Чу в Чечне (материалы 1970—1976 гг.) // Вопросы археологии и этнографии Северной Осетии. — Орджоникидзе, 1984. — С. 84; Bergman M., Oliver Jr. Указ. соч. — S. 144. — № 252, 253; S. 145. — № 254.

¹² Сорокина Н. П. Указ. соч. — С. 143.

¹³ Засецкая И. П. Материалы Боспорского некрополя второй половины IV — первой половины V вв. н. э. // Т. III. — Симферополь, 1993. — Табл. 5, 18.

¹⁴ Верман Е. В., Айбабин А. И. Указ. соч. — С. 194.

¹⁵ Айбабин А. И. Указ. соч. — С. 123. — Рис. 7, 20, 21, 43.

B. С. Аксёнов, В. К. Михеев

СТЕКЛЯННАЯ ПОСУДА ИЗ ПОГРЕБЕНИЯ САЛТОВСКОГО МОГИЛЬНИКА ЧЕРВОНАЯ ГУСАРОВКА НА ХАРЬКОВЩИНЕ

Статья рассматривает одну из категорий погребального инвентаря грунтового могильника Червоная Гусаровка — стеклянную посуду, крайне редко встречающуюся в ямных и катакомбных погребениях салтовской культуры.

В трех погребениях могильника (№№ 62, 70, 133) обнаружены стеклянный бокал, туалетный флакончик и колба, близайшие аналоги которым находятся в материалах Скалистинского могильника (Крым) хронологического диапазона VII—IX вв. н. э.

Небольшое количество вещей салтовского типа, преобладание крымской столовой посуды (более 50 %) над салтовской (30 %) при сохранении достаточного процента грубой лепной керамики наиболее вероятно для периода становления салтовской культуры, чем для периода ее расцвета или финальной стадии, что и позволяет отнести время возникновения могильника Червоная Гусаровка к VIII в. н. э.

V. S. Aks'akov, V. K. Mikheev

GLASS-WARE FROM BURIALS OF THE SALTIV BURIAL GROUND AT THE CHERVONA GUSARIVKA VILLAGE OF THE KHARKIV REGION

The article considers one of the categories of grave goods from the Chervona Gusarivka burial ground, namely, a glass-ware which is very seldom met in pits and catacomb burials of the Saltiv culture.

In three burials of the sepulcher (NN 62, 70, and 133), we found a glass goblet, toilet bottle, and flask whose close analogs are presented in the materials of the Skalystyn's'kyi sepulcher (Crimea) belonging to the chronologic range of the VII-IX centuries AD.

We observe a few amount of things of the Saltiv type and the predominance of a Crimean dinner ware (more than 50%) over the Saltiv one (30%) with a significant percentage of the rough modelled ceramics, which is referred most probably to the period of formation of the Saltiv culture than to that of its prime or the final stage. This allows us to attribute the time of appearance of the Chervona Gusarivka burial ground to the VIII century AD.

Одержано 28.01.97

ПРО ПОСВЯТУ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ *

У статті на засадах узагальнення багатьох літературних джерел подано авторський погляд щодо походження назви первістка кульової архітектури Київської Русі — Десятинної церкви.

Древня Десятинна церква, що започатковує історичну добу монументальної кульової архітектури на Русі, з давніх-давен була овіяна романтичними легендами, в повні яких, на жаль, безповоротно губляться крихти раціональних роздумів. Ще досі, попри чималу фахову літературу, не знайдено несуперечливих відповідей щодо патронімічної посвяти храму, його суспільно-релігійних функцій і зовнішнього вигляду та деяких інших питань. Виходячи з цього, автор пропонує на розсуд спеціалістів і всіх любителів старовини кілька власних спостережень про одну з чи не найбільших загадок стародавньої пам'ятки — її первісне, приховане ім'я.

Вже давно ні в кого не викликає сумніву, що «Десятинна» — то побутова, простонародна, розхожа назва першопрестольної київської церкви. Проте яку ж святкову або власне церковну посвяту мав цей храм? У давньоруських літописах уживано досить нейтральне позначення — «церковь пресвятыя Богородица» або ж просто «святая Богородица»¹. На початку XVII ст. храм, що після монгольської навали існував у вигляді жалюгідної руїни, називався Св. Миколаєм («церковь светого Миколы, названая Десятинною»²).

За дотепною гіпотезою П. Г. Лебедінцева, така посвята пов'язувалася із трагічною пам'яттю збройного здобуття Києва монголо-татарськими ордами, а разом із містом і останнього оплоту його оборони — Десятинного храму — у грудні 1240 р., на свято преп. Миколая (6.XII). «Напевно, кияни із споминами про загибель свого граду бажали поєднати молитву до святителя Христового Миколая про перемогу над супостатами, як «перемогу тезоіменного»³. Таким чином, архайчна традиція, сягаючи досить стародавніх часів, все ще не занурювалася до самих витоків.

Внаслідок могилянської реставрації 1630—1640-х років церква здобула ім'я Різдва Богородиці, яке згадується в тексті грошового кошторису київської скарбниці 1654 р. і «Росписів Києва» 1682 та 1700 рр.⁴. Ця назва вряди-годи приживается серед місцевої людності, раз-пораз виринаючи в краєзнавчій літературі, особливо в деяких путівниках по місту XIX — початку ХХ ст., хоча й на другорядному тлі після узвичасного імені «Десятинна». Цікаво зазначити, що у «Повісті минулих літ» (далі ПМЛ), в репліці літописного тексту про освячення храму, той названий «въ имѧ рожьшая тя матере приснодѣвья Богородица»⁵. Це і могло спонукати пізніших відбудовників церкви до обрання саме такої посвяти. Однак наведені вище рядки навряд чи слід сприймати фігулярно, вони є звичайнісінським дидактичним зворотом.

Розуміючи умовність вживаної патронімічної посвяти, відомі церковні дослідники кінця XIX — початку ХХ ст. та радянської доби вдавалися до найрізноманітніших припущень. Так, Є. Є. Голубінський припускає, що Десятинна церква Богородиці первісно була присвячена св. Софії⁶, що не має достатньо доказового, а то й просто логічного обґрунтування.

Польський дослідник А. Поппе вважає, що храм посвячувався не якомусь конкретному святу, а самій іпостасі Діви Марії⁷, як це прийнято римо-католицькою, зокрема польською, церквою, але не характерно в цілому для православ'я. Схожого по-

* Стаття підготовлена за матеріалами доповіді автора на науковій конференції «Церква Богородиці Десятинна в Києві (до 1000-ліття освячення)» в Національному музеї історії України 13 травня 1996 р.

© Є. П. КАБАНЕЦЬ, 2000

гляду дотримується Н. М. Нікітенко, яка припускає, що Десятинна церква не була пов'язана з жодним богородичним святом і тому не мала варіативної святкової посвяти⁸. Разом з тим дослідниця вказує на те, що назва храму якось співвідносилася із так званим днем оновлення (чи народження) Царгороду (11. V)⁹, що майже збігалося із днем освячення споруди (12. V), відомим за рукописними прологами I-ї половини XIV ст.¹⁰. Цілком можливо, що урочисте відкриття Десятинної церкви справді припадало на одне з найвідоміших візантійських свят, однак цей день не можна вважати рівнозначним даті заснування. Назву церкви обирали завчасно, не при її освяченні, але під час її закладки, тому проблему посвяти Десятинного собору за наведеним вище тлумаченням не можна вважати остаточно вирішеною¹¹.

Слід підкреслити, що більшість фахівців і аматорів об'єдналася навколо «успенської версії» (митр. Євгеній (Болховітінов), Д. В. Айналов, К. В. Шероцький, М. А. Ільїн та інші)¹². Найістотнішим доказом останньої вважається один з уривків ПМЛ, де говорилося, що після висвячення Спасо-Преображенського собору у Василеві і восьмиденної учти з цього приводу київський князь Володимир Святославич «възврачається ко Успению святѣи Богородици»¹³, тобто, мовляв, відвідує однойменну культову споруду у Києві — первісток своєї будівельної діяльності. Вказану синтаксичну конструкцію знаходимо у Радзивільському і Академічному літописах і Літописці Переяславля Суздальського. До того ж літописна стаття, що містить наведені рядки, розпочинається загадкою про завершення будівництва Десятинного храму (996), однак у решті списків ПМЛ читаємо «възвращається Кыеву на Успенье святых Богородица»¹⁴, тобто напередодні (в канун) зазначеного дня. Дійсно, між Успінням Богородиці (15 серпня за старим стилем) і Преображенням (6 серпня) вміщується якраз 8 днів. Таким чином, пропоноване текстологічне тлумачення немає жодного сенсу.

Між тим на користь успенської символіки було висунуто і кілька цінніших міркувань — про аналогії між Десятинною церквою і влахернською базилікою Теотокос (Богородиці) в Константинополі, де зберігалися посмертні (успенські) реліквії Діви Марії, і про охрещення Володимира в корсунському Влахернському храмі, що буцімто теж вплинуло на вибір назви для соборної церкви у Києві¹⁵. Ці спостереження могли скерувати дослідників у річище безсторонніх, неупереджених висновків, але, на жаль, розглядалися в суто традиційному «успенському» контексті.

Успенська топоніміка на Русі уперше з'являється лише в середині XI ст. із заснуванням Києво-Печерського монастиря та будівництвом в ньому однойменного кафедрального собору (1073—1077)¹⁶. Кілька апокрифічних переказів, щоправда, намагаються віддати першість іншим культовим спорудам, але не витримують щонайменшої критики. Легенда про Зименську Успенську церкву, збудовану начебто Володимиром Святим у 1001 р.¹⁷, має пізнє апокрифічне походження. Переказ про «чудну» дубову церкву Успіння в Ростові, що простояла буцімто 165 років до свого поновлення в камені в 1161 р.¹⁸, також належить до міфологічної спадщини. Києво-Печерський патерик відносить будівництво дерев'яного храму до кінця 1070-х років — часу дійсного заснування Ростовської спархії. Саме тоді Володимир Мономах «въземъ мѣру божественныя тоя церкви Печерскыя, всѣми подобиемъ създа церкви въ градѣ Ростовѣ, въ высоту и въ широту и въ долготу...»¹⁹.

Так само навряд чи існувала дерев'яна Успенська церква у Володимирі-Заліському, збудована начебто в 990 чи 992 р. Володимиром Хрестителем — відомо, що саме місто було засновано як князівський замок не раніше межі XI—XII ст.²⁰. Відверто здогадними здаються й міркування Л. Махновця, який вважає Успенським неатрибутованим храмом, згаданий в ПМЛ під 1039 р.²¹. Насправді, мова у літописній статті йде про ту саму Десятинну церкву із традиційним умовним позначенням — «церкви святых Богородиця, южє созда Володимеръ»²².

Отже, бачимо, що Десятинний собор не міг присвячуватися ані Різдву, ні Успінню. Для встановлення його дійсної назви треба застосувати досконаліший, ніж філологічні реконструкції, дослідницький інструмент. У розпорядженні археології такий інструмент є — це азимутальний астрономічний метод. Він полягає у визначенні назви церкви за кутовою орієнтацією її поздовжньої кутової осі відносно горизонту. У Давній Русі підвальнини культових споруд закладали найчастіше вдосвітку дnia патроніму, орієнтуючи їх на тогочасну точку сходження сонця у небі. Один з найавторитетніших знавців давньоруської архітектури П. О. Рапопорт доводить, що саме така

традиція вважалася у східних слов'ян найбільш прийнятною і можливою²³. Дійсно, церкви, як правило, намагалися будувати навесні або влітку, але аж ніяк не наприкінці будівельного сезону чи взимку, коли ґрунт замерзає і зменшується світлова пора доби, через що звичай пристосовувати початок робіт до солярних астрономічних явищ у природі укорінювався повсюдно. Східна, до сонця, орієнтація культових будівель ставала священним, магічним принципом.

Це істотно спрощує роботу сучасних дослідників. Азимут центральної осі храму у поєднанні з географічною широтою місця, де знаходиться об'єкт, визначає кут схилення світила. За останнім показником можна вирахувати дві дати — весняний і осінній дні, коли могла відбутися закладка. Точність вимірювань азимуту, за звичай, коливається у межах від 1 до 2 градусів, що дає різницю приблизно у 3 календарні доби (у літній місяці різниця може доходити до 10 днів). Інколи похиби зростають через відсутність ідеальних умов для визначення геометричного горизонту. Врешті-решт погрішність розрахунків збільшується з наближенням до середини літа (дня літнього сонцестояння), тому досить точно вгадати календарний день початку будівництва споруди буває важко. Звичайно, для цього треба звертатися до побіжних прикмет — писемній і усній традиції місцевих культив, значущості свят і шанованих святих у місяцеслові тощо.

Крім того, слід зважати на ймовірність неточної розбивки плану або недбалої орієнтації церкви ще у давнину. Тут азимутальний метод нічим зарадити не може. Відомі й випадки орієнтації храмів на «зимовий схід» (азимут понад 90 градусів), але вони набагато рідші, як рідко проглядає сонце наприкінці року. Поокремі ж випадки зимової закладки церков пов'язані із завчасними планувальними розмітками, самі ж роботи проводилися, безсумнівно, вже напровесні, після відтавання землі. Певна річ, більшість «косінніх» і «зимових» храмів (Архангела Михаїла, Димитрія Солунського, Воздвиження, Різдва Христова, Богоявлення тощо) не мали точної орієнтації або зорієнтовані на геометричний схід (Поллярну зірку), як, наприклад, Михайлівський собор Видубецького монастиря.

Стосовно ж Десятинної церкви маємо оптимістичні дані, бо її азимут дорівнює 52 градусам, тобто відповідає теплому сезонові року. Київський Десятинний собор, за підрахунками П. О. Рапопорта, було започатковано близько 28 травня чи 4 липня²⁴. Щоправда, інший дослідник О. М. Рапов пропонує відмінну хронологію — 2 березня або 1 серпня (з хибним посиланням на Б. О. Рибакова)²⁵, але при цьому не наводить достеменного математичного обґрунтування своєї версії. До того ж зазначимо, що пропоновані «астрономічні» підрахунки відверто підправлено до заздалегідь змодельованої автором гіпотетичної концепції: О. М. Рапов намагається довести, що закладка Десятинної церкви відбулася у роковини ним же самим запропонованої дати хрещення киян — 1 серпня 990 р.²⁶, коли розпочинався успенський піст. Звідси, мовляв, і сама назва храму була навіяна виключно «успенським» тлом урочистостей²⁷. Однак згаданий день передовсім припадає на свято «Винесення чесних древ Животворного Хреста Господнього» (так званий Перший Спас), що належить до христолітнього, а не богоодичного циклу. Отже, слабка вмотивованість наведеного припущення, що спирається лише на довільний збіг ніяк не споріднених релігійних циклів (спаського і успенського), а також сумнівна цінність пропонованої хронології ставить під сумнів вірогідність всієї наукової версії.

Найбільш імовірним слід вважати, що Десятинний храм присвячувався святу «Покладання чесної ризи Пресвятої Богородиці у Влахерні» (2 липня), що демонструє, наскільки правий виявився у своїх спостереженях Д. В. Айналов. (Щоправда, він розглядав проблему патроніму під іншим кутом зору, не усвідомлюючи, що інфернальна (посмертна) символіка київського кафедрального собору не обов'язково мусить бути лише успенською.) Згадане свято було встановлено на пам'ять знайдених у Палестині в 458 р. посмертних одіянь Богоматері та урочистого перенесення їх у константинопольський Влахернський храм (за назвою передмістя, де він знаходився)²⁸. Згодом там опинилися й інші реліквії Богородиці: її пояс і омофор, які спочатку відігравали підрядну, супроводжувальну роль, виступаючи як своєрідна духовна рефлексія (відблиск) богоодичних поховальних шат. У X ст. Влахернська церква була одною з найшанованіших у візантійській столиці, чим значною мірою завдячувала своїм святиням та їх апотропейчному (охоронному) значенню. За переказами і писемними згадками, Ризи Богоматері буцімто відвернули нашестя на Константинополь персів і аварів у 626 р., арабів у 673 і 716 рр.,

русів у 866 р. (остання подія згадана у ПМЛ²⁹). Отож, поступово реліквія набула значення одного з наймогутніших оберегів Візантійської імперії³⁰.

З кінця XI ст. за династії Комнінів Влахернська церква стає навіть двірцевим храмом візантійських імператорів, оскільки їх резиденцією був розташований поруч одніменний палац³¹. Та ще задовго перед цим згадана церква здобула виняткове суспільно-політичне значення у повсякденному житті столиці, принаймні в добу Аморійської (820—867) та Македонської (867—1056) династій. Щотижня, в заздалегідь визначений день, Влахернський храм богомільно відвідував імператор Феофіл (829—842). Саме тут, а не в Софійському патріаршому соборі, відбулося найперше урочисте богослужіння після відновлення забороненого у попередні роки іконопошанування (11 березня 843 р.). Влахернська церква і її обійття були також місцем важливих світських, державних і громадських, акцій. Під час повстання Фоми Слов'яніна (821—823) і облоги ним Константинополя імператор Михаїл II встановив на покрівлі храму бойове знамено, аби деморалізувати войовничий дух нападників. Крім того, він, за традицією, обносив влахернські ризи Богоматері навколо міста, окреслюючи ними містичний неприступний рубіж. Під час узвичаєних богомільних відвідин Влахернської церкви мав наснагу вирішувати найбільш кричущі соціальні проблеми імператор Феофіл, що, певна річ, підносило її суспільний престиж (іншого часу особа царя була недосяжною). У Влахернському ж храмі відбулося замирення Феофіла з опальним протостратором і стратігом Вірменії Мануїлом³².

Рівноцінну роль відігравав храмово-двірцевий комплекс і в болгарсько-візантійських відносинах. У серпні 913 р. тут стала коронація болгарського царя Симеона; там само 9 листопада 924 р. напередодні вирішальних переговорів ревно молився про порозуміння із войовничим болгарином і потім оповив свої плечі омофором Богоматері імператор Роман I Лакапін, а влітку 927 р. у Влахернах підписав мирний договір і шлюбну угоду болгарський царевич Петро. Перед походом на київського князя Святослава напрів весні 971 р. у Влахернському храмі молився візантійський імператор Іоан Цимісхій. Там же 11 квітня 1034 р. відбулася урочиста церемонія усіновлення і проголошення кесарем (тобто формальна коронація) Михаїла IV Пафлагонця. Восени 1047 р. під час повстання патріаркія Лева Торніка імператор Константин IX Мономах, як свого часу і Михаїл II Травл, демонстративно з'явився перед очима бунтівників, вийшовши на галерею Влахернського палацу³³.

У 1081 р. під час заколоту Олексія Комніна, що привів його до імператорської влади, у Влахернському храмі шукала захисту його теща Марія Болгарська з донькою Анною Дукою (між іншим, тут переховувався в 1078 р. і позбавлений трону цар Михаїл VII Парапінак³⁴). У 1084 р. у Влахернах було скликано собор, на якому вирішувалося питання про повернення Олексієм церковного начиння, реквізованого на потреби війни з норманами, а влітку 1087 р. той самий імператор взяв з собою чудотворний омофор Богородиці як захисний паладіум у похід на печенігів. Відомо також про випадок, коли Олексій затримав початок військової кампанії проти норманів доти, доки не одержав із Влахерн особливого знаку про успішність своїх починань³⁵.

Взагалі район, де були розміщені згадані споруди, мав виняткове воєнно-стратегічне значення. Ще імператор Іраклій (610—641) звелів звести окрему фортечну стіну навколо Влахери, яка мала доповнити оборонну стіну Феодосія. Збудовані мури різко виокремлювали північно-західне передмістя Константинополя, надаючи цьому району вигляд далеко винесеного уперед неприступного бастіону. Поруч з Влахернським палацом знаходився Юстиніанів міст, або міст Калініка, через бухту Золотий Ріг, що збільшувало опорну роль місцевості. Багато хто з нападників намагалися штурмувати місто саме з цього боку, як-от хрестоносці у 1203 р. або турки 1453 р. (ставка султана Мехмеда розміщувалась навпроти Адріанопольських воріт неподалік Влахернського палацу).

За епохи Комнінів Влахерні набувають значення найулюбленнішої офіційної резиденції імператорів. У 1150 р. Мануїл Комнін збудував тут новий палац, що відтоді став місцем постійного мешкання базилевсів. Важливе офіційне становище цього осідку підкреслювало вимурована поруч башта Анеми — державна тюрма для «злочинців» високого рангу. Зрештою, наприкінці XIV ст. під час одного з двірцевих переворотів Влахернський палац було вщент зруйнувано. Суміжня з ним церква згоріла 19 січня 1434 р., і сліди її святині — богочесній ризи — безслідно загубилися. Іспанський мандрівник Перо Тафур, що відвідав Константинополь у 1437 р., описує

Влахернську церкву як майже повністю зруйновану і не придатну для відновлення будівлю. Невдовзі вона була повністю розібрана. Нині неподалік від цього місця розташоване дворище Константинопольської православної патріархії³⁶

Підсумовуючи вищеведене, можна констатувати, що вітанування Влахернської церкви і її реліквій переважувало будь-які інші столичні культу. Показово, що цей храм заземарив славу навіть Фароської церкви — офіційної придворної капели македонської династії при Великому двірцевому комплексі (освячена в 864 р.), — хоча остання символізувала собою авторитет, велич і багатство імператорської влади і в ній зберігалися чи не найбільші святині християнства: священне копіє, святий убрис та святе чрепіє, що стали постійним взірцем для християнського мистецтва та отримали найбільший розголос у християнському світі!³⁷ Така перевага надавалася Влахернському храму, мабуть, з суто прагматичних міркувань — його реліквії були для віруючих не просто предметом обожнювання і поклоніння, а й в прямому розумінні утилітарним знаряддям земного визволення від небезпеки (згадаймо порятунок Царгороду від «нечестивих агарян» та «безбожних русів»).

На початку Х ст. культ посмертних Богородичних одіянь отримує своє нове утілення. 1 жовтня 910 р. під час всенощної у Влахернському храмі відомий константинопольський злідар Андрій Юродивий побачив у рамені вівтаря Богородицю, що тримала над головами парафіян свій омофор³⁸. Звістка про чудесний Покров дала поштовх до перетворення місцевих урочистостей, що мали локальний характер, на грандіозне загальнохристиянське торжество, з якого пізніше розвинулося однайменне свято. Однак найбільш сприйнятливими і охочими до оновленого влахернського культу виявилися не піхаті візантійці, а довколишні православні прозеліти, в тому числі й руси, що добре пам'ятали про свою поразку від Богородичних реліквій у 866 р.

Річ у тому, що в самій Візантії будь-які захисні, благальні чи оборонні мотиви як перспів задавненої теми Оранти-Покровительниці виявилися на той час неактуальними і знеціненими, оскільки імперія якраз знову вступала у смугу піднесення своєї могутності і процвітання (Еладська помісна церква взагалі впровадила свято Покрова лише в 1944 р.). Натомість на Русі, що в Х ст. переживала добу суворих випробувань (становлення державності, пошуки уніфікованої релігійної ідеї, війни з кочовиками, подолання інших несприятливих зовнішньополітичних факторів, спроби етнічної консолідації східнослов'янських племен тощо), ризоположенська традиція з її державоохоронним наповненням і новим покровським тлом знайшла друге життя і самий поживний ґрунт для переймання.

Трансформований влахернський культ, наповнений новим змістом і збагачений універсальними ідеями богообраності і нездоланності народу, скроминуості грізної небезпеки внутрішніх чвар і зовнішніх воєн, нарешті, загальнолюдського вболівання за долю і благополуччя своєї домівки, близьких і Батьківщини, мав унаочнювати для язичницької Русі державоохоронні наслідки хрещення і міць суверенної православної держави. Тривалі торговельні і культурні стосунки двох країн, перебування варяго-руського експедиційного корпусу у візантійській столиці тощо давали київським князям змогу глибоко осягнути символічне наповнення «державно-соборного жанру» (Г. К. Вагнер). За таких умов Володимир Святославич міг уповні засвоїти візантійську політичну концепцію влади, копіюючи ті ж самі сакральні інститути й атрибути, що ними користалися і грецькі базилевси.

Отже, цілком логічно припустити, що назва Десятинного Влахернського храму прибирала для київського сюзерена передовсім суспільно-політичний зміст. Вона нагадувала про вплив і значення, які відігравала в житті візантійської столиці однайменна константинопольська церква; разом з тим претендувала на сакральну охоронну роль останньої для місцевої князівської династії і у розширеному розумінні для її резиденції — Києва, місцевої людності, інституцій офіційної влади та твореної нею Давньоруської держави. Іншими словами, назва київського храму Положення Ризи Богоматері ставала на Русі ідеологічним підґрунтям державотворчої мети християнізації. Крім того, вона декларувала рівноцінність давньоруської політичної і конфесійної організації константинопольським зразкам, уособлюючи собою мініатюрну модель візантійського суспільства. За тією ж самою схемою Ярослав Мудрий перегодом привласнив своїм ктиторським храмам імена грецьких взірців: св. Софія, церкви Георгія та Ірини, Золоті ворота — усе візантійські патроніми і символи.

Насамкінець, залишається пояснити, чому ім'я «Влахернська Богоматір» або «Положення Ризи Богородиці» щодо Десятинної церкви не ствердилося у простомовному обігу і писемній традиції. Можна висловити кілька припущенів.

1. Теологічна семантика назви була вкрай спрощена незрілим розумом перших давньоруських християн-неофітів³⁹.

2. Повна назва табувалася пізнішими хроністами з огляду церковно-політичних протиріч між Руссю і Візантією.

3. Літописець, котрий жив через 100 років після побудови Десятинного храму, звик до його спрощеного, простонародного імені, а тому оминав офіційну титулатуру.

Можливо, що перелічені обставини поодинці чи усі разом, дійсно, відіграли якусь певну роль у замовчуванні повної посвяти собору. Але найголовніша причина все ж таки полягала, мабуть, в іншому. Після того як у 1037—1042 рр. для постійної митрополії було збудовано Софійський кафедральний собор⁴⁰, значення Десятинного храму дуже швидко підупадає, він втрачає свої первісні переваги і доцентрову роль. З епископської кафедри і головної столичної парафії церква поступово перетворюється на просто мавзолей-пантеон перших руських князів і губить свій вплив у церковно-політичних справах. Від останньої третини XI ст. у релігійно-обрядовій символіці Давньої Русі з'являються нові апотропейні (захисні) мотиви, пов'язані вже з образом Успіння, що цілком поглинають попередню ризоположенську тему і приирають її значення.

На специфічну градозахисну тематику успенського культу вже давно звернули увагу фахівці (А. Л. Монгайт, М. М. Воронін, Г. К. Вагнер, Д. С. Ліхачов, Я. М. Щапов та інші)⁴¹. Відомо, що протягом півтораста років (від часу побудови Печерського собору в 1073—1077 рр. і до 1240 р.) більшість епископських кафедр (6 з 10!) і чимало міських кафедральних соборів (понад 10) на Русі було присвячено Успінню на відзнаку богоохоронної і градозахисної сутності цього топоніму. Від початку XII ст. виникає самобутній давньоруський покровський канон, що бере свій початок як літературний і релігійно-обрядовий аксесуар успенського культу з богослужебної практики Печерського монастиря⁴². Споріднена за охоронними мотивами успенська і покровська обрядовість цілком поглинула в XI—XII ст. старі зламки ризоположенської символіки, зробивши останню невиразною і невідчутною. Ця зміна, можливо, і прискорила загадкове забуття величного імені первістка культової архітектури на Русі.

¹ Полное собрание русских летописей (далі ПСРЛ). — М.; Л., 1962. — Т. 1. Лаврентьевская летопись. — Стб. 55, 82, 116, 121, 124; Т. 2. Ипатиевская летопись. — Стб. 44, 69, 101, 106, 109.

² Голубев С. Т. Петр Могила и его сподвижники. — К., 1883. — Т. 1. — Документы. — С. 534.

³ Лебединце в П. Почему Десятинная в Киеве церковь известна в народе под именем Десятинного Николая? // Киевская старина. — 1883, август. — С. 755—757.

⁴ Голубев С. Т. Вказ. праця. — С. 431—432.

⁵ ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 124; Т. 2. — Стб. 109.

⁶ Голубинский Е. Е. История русской церкви. — М., 1904. — Т. 1/2. — С. 100.

⁷ Poppe A. The political background to the baptism of Rus'. Byzantino-russian relations between 988—989// Dumbarton Oak Papers. — 30. — 1976. — P. 197—244 (цит. за: Комеч А. И. Древнерусское зодчество конца X — начала XII в. — М., 1987. — С. 175—176). Пор.: Поппэ А. Русские митрополии Константинопольского патриархата в XI в. // Византийский временник. — Т. 28. — М., 1968. — С. 91 (у цій роботі автор ще не відкидає успенської версії).

⁸ Виступ на ювілейній конференції «Церква Богородиці Десятинна в Києві (до 1000-ліття освячення)» в Національному музеї історії України 13 травня 1996 р. Пор.: Никитенко Н. П. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика. — К., 1999. — С. 126—127.

⁹ Тут мається на увазі одне з найуславленіших свят візантійського богослужбового календаря, що символізувало спадкоємність греко-римської традиції і отримало безліч духовних ремінісценцій як у візантійській історії (зокрема, нове освячення царгородської Софії в 994 р.), так і на Русі (кількаразове освячення Десятинного храму в 996 і 1039 рр. та Софії Київської в 1037 р.). Див.: Ричка В. «День народження» Києва в середньовічній релігійно-церковній традиції // IV міжнар. Конгр. україністів: Доповіді та повідомлення. — Одеса; Київ; Львів, 1999. — Ч. I. — С. 20—23. Між тим фактично Константинополь було закладено 8 листопада 324 р., а 11 травня 330 р. відбулася церемонія його відкриття. Пор.: Сократ Схоластик. Церковная история. — М., 1996. — С. 38—39.

¹⁰ Див. Російський державний архів давніх актів. — Ф. 381 (зібрання Синодальної друкарні). — № 173. — Арк. 89 зв. — 90; № 179. — Арк. 97 («Сказання про освячення Десятинної церкви»).

¹¹ Анжей Поппе вважає 12.V датою другого освячення Десятинної церкви в 1039 р. Пор.: Поппэ А. Русские митрополии Константинопольского патриархата в XI в. // Византийский временник. — Т. 28. — М., 1968. — С. 91. — Прим. 27.

¹² Евгений (Болховитинов). Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии. — К., 1825; Айналов Д. В. Мемории св. Климента и св. Мартина в Херсонесе. — М., 1915. — С. 23—24; Шероцкий К. В. Киев. Путеводитель. — К., 1917. — С. 92—93; Ильин М. А. О наименовании Десятинной церкви // Совет. археология. — 1965. — № 2. — С. 266—268; Пуцько В. Г. Про заснування Десятинної церкви // Український істор. журн. — 1990. — № 9. — С. 93—97. Звернення до успенської топоніміки зумовлене тут скоріше традиційними уявленнями, аніж твердим доказовим підґрунтам. На думку одного з сучасних дослідників, немає достатніх підстав для подібної інтерпретації. «У джерелах церква зветься «Богородицею Десятинною», проте відсутні вказівки на якесь конкретне Богородичне свято, якому вона могла присвячуватись» (Івахін Г. Ю. Літописне повідомлення про Десятинну церкву // Церква Богородиця Десятина в Києві (до 1000-ліття освячення). — К., 1996. — С. 10).

¹³ ПСРЛ. — Т. 38. Радзивилловская летопись. — Л., 1989. — С. 56.

¹⁴ ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 125; Т. 2. — Стб. 110.

¹⁵ Айналов Д. В. История древнерусского искусства. — К.; Пгр., 1915. — Вып. 1 (курс лекций). — С. 217—218; Aynalov D. Geschichte der russischen Monumentalkunst der vormoskovitischen Zeit. — Berlin; Leipzig, 1932. — S. 10—11.

¹⁶ Кабанець Є. П. Походження успенської топоніміки Києво-Печерського монастиря // Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. — К., 1999. — Вип. 1. — С. 55—63.

¹⁷ Теодорович Н. И. Город Владимир Волынской губернии. — Почаев., 1893. — С. 167.

¹⁸ ПСРЛ. — Т. 7. Летопись по Воскресенскому списку. — СПб., 1856. — С. 313—314; Т. 9. Летописный сборник, именуемый Патриаршой или Никоновской летописью. — СПб., 1862. — С. 230; Т. 21. Книга степенная царского родословия. — Ч. 1. — СПб., 1908. — С. 115; Макарий. История русской церкви. — М., 1868. — Т. 1. — С. 56.

¹⁹ Києво-Печерський патерик (далі КПК). — К., 1931. — С. 12. Наведена інформація, з погляду сучасних дослідників, носить суперечливий характер: Володимир Мономах, скоріше за все, був причетний до будівництва дерев'яного храму; однак останній ні конструктивно, ані композиційно не міг відтворювати тип Успенського Печерського собору. Разом з тим не підлягає жодному сумніву, що в 1070-ті рр. у Ростові з'явилася єпископська кафедра, присвячена Успінню Богородиці. Згідно з М. М. Вороніним і Г. К. Вагнером, тут може йтися про штучне церковно-ідеологічне ототожнення двох різночасових споруд, збудованих з різного матеріалу, але об'єднаних спільною назвою і єдиною церковною функцією (епископія) (Воронин Н. Н. Зодчество Северо-Восточной Руси XII—XV вв. — Т. 1. — М., 1962. — С. 37—38; його ж. Политическая легенда в Киево-Печерском патерике // Тр. отдела древнерусской литературы. — Т. XI. — М.; Л., 1955. — С. 78—93; Вагнер Г. К. Белокаменная резьба древнего Суздаля. Рождественский собор. XIII в. — М., 1975. — С. 30).

²⁰ Тихомиров М. Н. Древнерусские города. — М., 1956. — С. 401—403; Воронин Н. Н. Из ранней истории Владимира и его округи // Совет. археология. — 1959. — № 4.

²¹ Літопис Руський. — К., 1989. — С. 92, прим. 1; С. 93. — Рис. 134.

²² ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 158; Т. 2. — Стб. 141; Муръянов М. Ф. О летописных статьях 1039 и 1131 гг. // Летописи и хроники. Сборник статей памяти А. Н. Насонова. — М., 1974. — Вып. 1. — С. 111—114.

²³ Раппопорт П. А. Ориентация древнерусских церквей // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — М., 1974. — Вып. 139. Славяно-русские древности. — С. 43—48.

²⁴ Там же. — С. 47.

²⁵ Рапов О. М. Русская церковь в IX — первой трети XII в. Принятие христианства. — М., 1988. — С. 244 (із посиланням на Рибакова).

²⁶ Так зване свято хрещення Русі відсутнє у давніх церковних місяцесловах і є витвором рафінованої псевдонаукової традиції, що склалася не раніше другої половини XIX ст. (Л. Историческая заметка о крещении Руси // Моск. епархиальные ведомости. — 1871. — №30; його ж. 1-е августа. Историческая заметка о дне крещения Руси // Там же. — 1872. — № 12; його ж. Исторические сведения о дне 1 августа // Литов. епархиальные ведомости. — 1872. — № 12; Шляков Н. В. Почему 1 августа бывает крестный ход на воду // Изв. отд-ния русского языка и словесности имп. АН. — СПб., 1904. — Т. IX. — Кн. 2.

²⁷ Рапов О. М. Вказ. праця. — С. 242—243.

²⁸ Полный православный богословский энциклопедический словарь. — М., 1992. — Ч. 1. — Стб. 1835; Поселянин Е. Богоматерь. Полное иллюстрированное описание ее земной жизни и посвященных ее имени чудотворных икон. — К., 1994. — Ч. 2. — С. 407—409. Про Влахернський храм і топографію прилеглої місцевості див. у роботах: Кондаков Н. П. Византийские церкви и

памятники Константинополя // Тр. VI Археол. съезда в Одессе. — Т. III. — Одесса, 1887. — С. 14—27; *Pappadopoulos*. Les Palais et les églises des Blachernes. — Athènes, 1928; *Janin R.* La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin. Les églises et les monastères. — Paris, 1953. — S. 169—179 (Влахернська церква); S. 147—148 (церква Фекли у Влахернському палаці); його ж. Constantinople byzantine (development urbain et répertoire topographique). — Paris, 1950. — S. 225—227 (пристань у районі Влахерн); S. 249 (фортеця в північній частині Влахерн); S. 124—128, 303—304 (Влахернський палац).

²⁹ ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 21—22; Т. 2. — Стб. 15.

³⁰ *Baunes N. H.* The finding of the Virgin's Robe. Melanges H. Gregoire. — 1949. — P. 87 suiv; *Cameron A.* The Virgin's Robe. An Episode in the History of Early Seventh-century Constantinople // Byzantium. — 1979. — Vol. 49. — P. 42 suiv.

³¹ *Janin R.* Constantinople byzantine... — S. 124—128, 303—304.

³² Продолжатель Феофана. Жизнеописание византийских царей. — СПб., 1992. — С. 29, 41—42, 44, 55, 68.

³³ Вказ. праця. — С. 160, 169, 171; *Лев Диакон*. История. — М., 1988. — С. 68; *Михаил Пселл*. Хронография. — М., 1978. — С. 41, 101—102.

³⁴ Исторические записки Никифора Вриенния (976—1087). — М., 1997. — С. 134.

³⁵ *Анна Комнина*. Алексиада. — СПб., 1996. — С. 102, 179—180, 210—212, 340—341.

³⁶ *Робер де Клари*. Завоевание Константинополя. — М., 1986. — С. 34, 60—61, 137, прим. 145, 146; С. 142, прим. 212, 213; *Ruy Gonçalves de Clavicho*. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403—1406). — М., 1990. — С. 44—45, 171, прим. 166; *Поселянин Е.* Вказ. праця. — С. 410; *Петросян Ю. А.*, *Юсупов А. Р.* Город на двух континентах. — М., 1977. — С. 69, 83—85, 98, 230; *Васильев А. А.* История Византийской империи. От начала Крестовых походов до падения Константинополя. — СПб., 1998. — С. 389.

³⁷ Продолжатель Феофана. Вказ. праця. — С. 178, 320, прим. 65; *Лев Диакон*. Вказ. праця. — С. 40, 186—187, прим. 67; *Робер де Клари*. Вказ. праця. — С. 60, 150, прим. 323, 326; *Лазарев В. Н.* Мозаики Софии Киевской. — М., 1960. — С. 62; *Камеч А. И.* Древнерусское зодчество конца X — начала XII в. — М., 1987. — С. 75—76.

³⁸ Сергий, архиеп. Святый Андрей, Христа ради юродивый и праздник Покрова Пресвятой Богородицы. — СПб., 1898.

³⁹ Перші руські християни ще не були спроможні до асоціативного видобуття з християнської релігії первісних спіритуалістичних елементів, оскільки не розумілися у тонкощах християнської доктрини і філософії. До того ж для русичів-язичників з їх життєстверджуючими уявленнями про навколошній світ і запереченням фаталізму, мабуть, здавалося близнюстрівом визнати християнське вчення про гріховність і марноту життя та добробчинність смерті (Прокопій из Кесаріи. Война с готами. — М., 1950. — С. 297; Введеніе христианства на Руси. — М., 1987. — С. 48; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М., 1987. — С. 384—386).

⁴⁰ Полеміку про будівництво Софійського собору див. у таких працях: *Каргер М. К.* Древний Киев. — Т. 2. — М.; Л., 1961. — С. 98—104; *Толочко П. П.* Исторична топографія стародавнього Києва. — К., 1972. — С. 93—104; *Высоцкий С. А.* Светские фрески Софийского собора в Киеве. — К., 1989. — С. 10—21; *Асеев Ю. С.* Коли побудовано Софію Київську // Пам'ятники України. — 1987. — № 2. — С. 30—32; № 3. — С. 24—28.

⁴¹ *Монгайт А. Л.* Раскопки в Старой Рязани // Краткие сообщ. Института истории материальной культуры АН СССР. — М.; Л., 1951. — Вып. 38. — С. 21; *Воронин Н. Н.* Из истории русско-византийской церковной борьбы XII в. // Визант. временник. — Т. 26. — М., 1966. — С. 193; *Вагнер Г. К.* Белокаменная резьба древнего Суздаля. Рождественский собор. XIII в. — М., 1975. — С. 30; *Лихачев Д. С.* Градозащитная семантика Успенских храмов на Руси // Успенский собор Московского Кремля. — М., 1985. — С. 17—23; *Щапов Я. Н.* Государство и церковь Древней Руси X—XIII вв. — М., 1989. — С. 55.

⁴² Словарь книжников и книжности Древней Руси. XI — первая пол. XIV в. — М., 1987. — С. 421—423; *Александров А.* Об установлении Праздника Покрова Пресвятой Богородицы в Русской Церкви // Журн. Московской Патриархии. — 1983. — № 10. — С. 74—78; № 11. — С. 69—72.

E. П. Кабанец

О ПОСВЯЩЕНИИ ДЕСЯТИННОЙ ЦЕРКВИ

В статье рассмотрен дискуссионный вопрос о полном праздничном названии старейшего каменного храма на Руси — Десятинной церкви. По мнению автора, нет убедительных данных о том, что он посвящался Успению либо Рождеству Богородицы. В то же время на основании астрономических азимутальных расчетов осевой ориентации храма можно установить, что

церковь была заложена в день Положения Ризы Богородицы во Влахернах (2 июля). Указанный праздник установлен в память о перенесении в Константинополь посмертных богородичных реликвий (458), которые обладали чудесной градозащитной силой. Такое же значение влахернская символика приобрела и на Руси, воплотив в себе созидательную и охранительную роль христианизации. Именно поэтому Десятинный храм как самый главный оплот духовной и государственной жизни у восточных славян получил такое же название. Однако после строительства в Киеве нового кафедрального собора Святой Софии в 1037—1042 гг. Десятинная церковь утратила свое былое положение, и ее имя перестало употребляться как в обиходе, так и в письменных источниках.

E. P. Kabanets

ABOUT DEDICATION OF THE DESYATYNNA CHURCH

The paper considers the debatable problem on the complete celebratory title of the eldest stone temple of the ancient Rus, the Desyatynna church. In the author's opinion, there are no convincing data on that it was devoted to the Assumption or the Nativity of Our Lady. At the same time, due to the astronomical azimuth calculations of the axial orientation of the temple, it is possible to determine that the church was laid on the day of the Deposition of the Virgin's Robe at Blachernes (July 2). The indicated holiday was established in the memory of the transference of the posthumous Virgin's relics to Constantinople (458 AD), which had a wonderful protective force. The mentioned Blachernes' symbolics acquired the same significance also in Rus, embodying the creative and saving role of the Christianity by itself. For this reason, the Desyatynna church received the same title as the most important center of spiritual and state life of the East Slavs. However, after the construction of a new cathedral of Sacred Sofia in Kiev in 1037-1042, the Desyatynna church lost its former position and its name ceased to be used both in common use and in written sources.

Одержано 25.12.99

До історії стафодавнього виробництва

Т. Ю. Гошко

ПРО ТЕХНОЛОГІЮ ВИГОТОВЛЕННЯ БРАСЛЕТІВ З ГОРДІЙВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА

У статті подано підсумки технологічного вивчення невеликої серії прикрас із Гордійвського могильника (XIII—XII ст. до н. е.), а саме браслетів. Встановлено спільні технологічні риси всіх браслетів: лиття заготовки та наступне формування кування із високими ступенями обтиску, проведення попереднього високотемпературного відпалу.

Ця стаття присвячена невеликій серії прикрас із курганного могильника бронзової доби біля с. Гордіївка — браслетам. Всього нараховується дев'ять браслетів, вісім з них піддано металографічному аналізу. Сім браслетів спіральні, один з них має два спіральні щитки. Один браслет овальний.

Ан. 10 (КП-46873; А-4941), рис. 1, 1; 2. Виготовлено два шліфи: на перпендикулярному (а) та поздовжньому (б) перерізах. До травління на обох шліфах була помітна невелика кількість евтектоїду та свинцю, що розсіяний дрібними цяточками по всій площині шліфів.

Металографічне дослідження виявило повністю рекристалізовану різновзернисту структуру з великою кількістю двійників у великих і малих зернах. У деяких поліедрах спостерігається ліній зсуви. Величина зерна 0,09—0,1 мм¹. Мікротвердість, кг/мм²: а — 114; б — 116.

Висновок: браслет виготовлено з круглого у перерізі дроту, довжиною 117 см і товщиною 0,3 см, отриманого вільним куванням у гарячому стані. Про це свідчить рівномірність перерізу дроту, крупнозерниста структура та концентрація олова (15 %), при якій можливий тільки незначний обтиск холодного металу — не більше 20 %. І навпаки, мікродомішки роблять неможливим гаряче кування (Pb — 0,3 %; Sb — 0,29; As — 0,43 %). У такій ситуації є тільки один вихід — гомогенізаційний відпал, під час якого перед куванням виріб нагрівався до температури 700 °C і витримувався 1 год. Після цієї операції метал стає пластичним і гаряча деформація проводиться легко, допускаючи обтиск до 80 %.³

Отже, майстер піддав заготовку гомогенізації, але не повній, тому що евтектоїд повністю не розчинився. Потім викував дріт на спеціальному ковадлі з жолобком, про що свідчить його рівномірний переріз. Далі, у нагрітому ж стані був нанесений орнамент і навитий на болван. Коли виріб охолонув, майстер прокував браслет, щоб стиснути пружину.

Ан. 11 (КП-46872; А-4940), рис. 1, 2; 2. Шліф зроблено на поздовжньому перерізі. До травління було видно міжкристалітну корозію, що розрослася по межах поліедрів, та тріщину по діагоналі шліфа. Невелика кількість евтектоїду витягнута ланцюжками вздовж шліфа. Впоперек шліфа є невеликі тріщини.

Металографічне дослідження виявило повністю рекристалізовану структуру (Д 0,09—0,065 мм) з великою кількістю двійників та ліній зсуви. У центрі шліфа трапляються крупні поліедри (Д 0,12 мм). Мікротвердість 155 кг/мм².

Висновок: браслет було виготовлено з круглого у перетині дроту діаметром 0,4 см. Перед куванням заготовка була піддана гомогенізації, яка, проте, не була доведена до кінця (залишки евтектоїду). Далі метал кувався у гарячому стані при температурі 600 °C. Тим, що метал не набув достатньої пластичності, пояснюється поява тріщин. Орнамент наносився на дріт в остигаючому стані, без підігріву

© Т. Ю. Гошко, 2000

виробу надавався остаточний вигляд браслету (тобто навивання дроту на болван, стиснення пружини).

Ан. 12 (КП-46826; А-4894) рис. 1, 3; 2. Виготовлено два шліфи на загостреному кінці дроту — на поперечному (а) та поздовжньому (б) перерізах. До травління на обох шліфах видно міжкристалітну корозію, що розвивається по межах поліедрів. У центрі шліфа а спостерігається велика тріщина. Евтектоїд присутній у невеликій кількості і відповідно до шліфа має круглу (а) або плавно видовжену форму (б).

Після травління виявлено повністю рекристалізовану структуру, що складається з поліедрів та двійників малих розмірів ($D = 0,035$ мм). У деяких формах присутні ліній зсуви. Дендритна ліквідація повністю відсутня. Мікротвердість $140 \text{ кг}/\text{мм}^2$.

Висновок: дріт для браслету отриманий вільним куванням у гарячому стані (рівномірність перерізу, плавні обриси евтектоїду). Сплав, який містить Sn — 13 %, Pb — 0,08 %, можна кувати тільки після високотемпературного відпалу. Як і в попередніх браслетах, гомогенізація була неповною, що й спричинило появу тріщини під час кування. Кінці дроту кувалися вже, коли метал почав остигати (поява ліній зсуву у деяких кристалах). Подальші операції з оформленням виробу в остаточному вигляді проводилися по холодному металу.

Ан. 13 (КП-46829; А-4893), рис. 1, 4; 2. Шліф виготовлено на поздовжньому перерізі. До травління спостерігалися сильна міжкристалітна корозія, що розростається по межах поліедрів, корозійна з'їдина посередині шліфа та сильно витягнутий евтектоїд. Після травління відкрилося поле, заповнене поліедрами з невеликою кількістю двійників. Величина кристалів $0,035$ — $0,045$ мм. Мікротвердість $96,1 \text{ кг}/\text{мм}^2$.

Висновок: браслет виготовлений з круглого у перерізі дроту товщиною 0,3 см, довжиною 117 см, загостреного на кінцях. Відсутність залишків дендритної ліквакції та форма евтектоїду дають можливість припустити, що ступінь обтиску металу дорівнював 80 %. Всі роботи над виробом проводилися при температурі 600°C і за тією самою схемою, як попередньо описані браслети.

Ан. 14 (КП-46869; А-4937), рис. 1, 5; 3. Шліф виготовлено на поперечному перерізі дроту. До травління на ньому було видно дрібні включення евтектоїду $\alpha + \text{Cu}_{31}\text{Sn}_8$. У центрі присутні залишки сідної раковини і сідна тріщина. Після травління відкрилася повністю рекристалізована структура, що складається з дрібних поліедрів ($D = 0,025$ мм) і двійників, що дрібнішають до краю шліфа. Мікротвердість 137 — $232 \text{ кг}/\text{мм}^2$.

Висновок: браслет виготовлений з круглого у перерізі дроту товщиною 0,6 см. Кування проводилося при невеликій температурі, про що свідчить дрібне зерно.

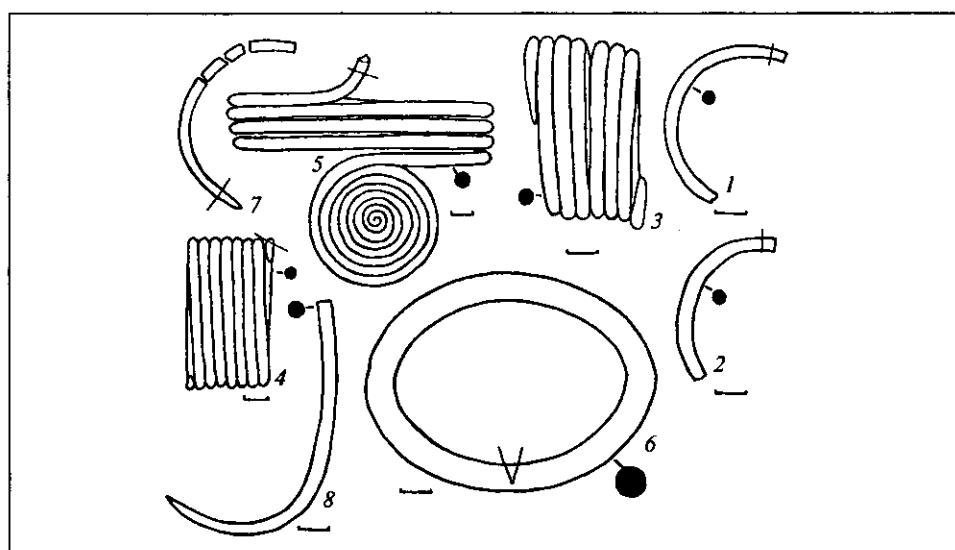

Рис. 1. Розташування шліфів на браслетах: 1 — ан. 10 (КП-46873; А-4941); 2 — ан. 11 (КП-46872; А-4940); 3 — ан. 12 (КП-46826; А-4894); 4 — ан. 13 (КП-46825; А-4893); 5 — ан. 14 (КП-46869; А-4937); 6 — ан. 15 (КП-46839; А-4907); 7 — ан. 50 (КП-46826; А-4894); 8 — ан. 69 (КП-51905; А-5342)

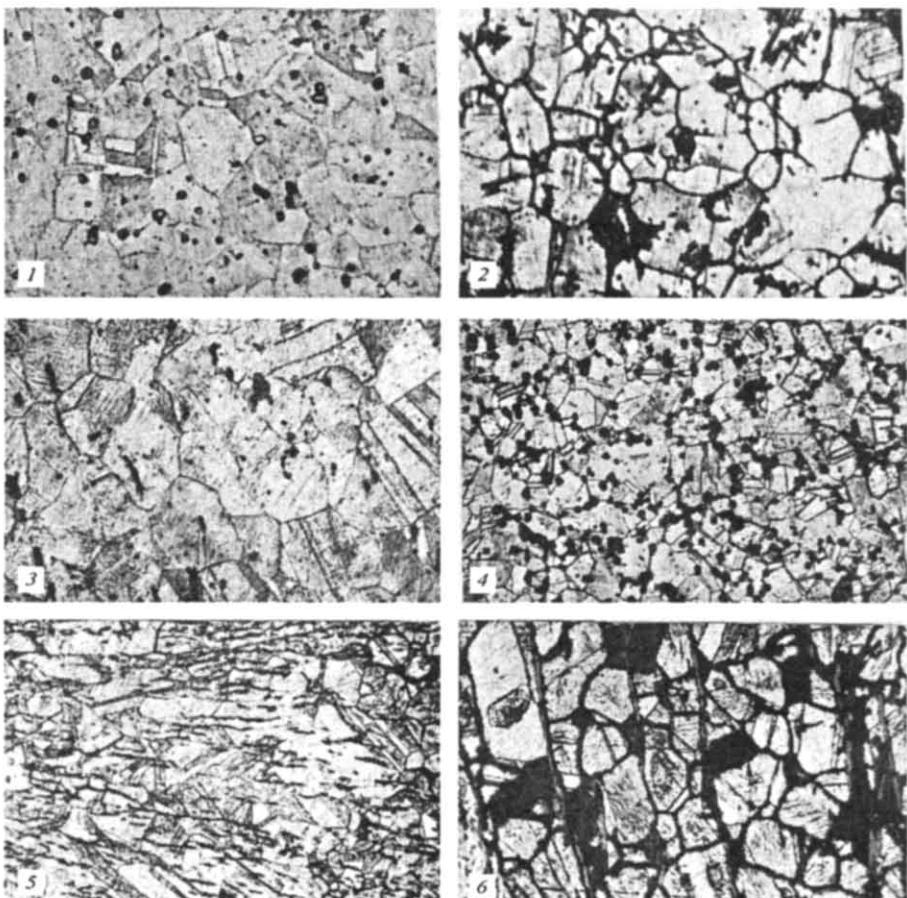

Рис. 2. Мікроструктури: 1 — ан. 10а, зб. 120; 2 — ан. 10б, зб. 120; 3 — ан. 11, зб. 120; 4 — ан. 12а, зб. 120; 5 — ан. 13, зб. 70; 6 — ан. 13, зб. 200

Ступінь деформації 60—80 % (відсутність дендритної ліквакції). Орнамент наносився по остигаючому металу (подрібнення поліедрів до краю виробу). Щитки зроблені накручуванням кінців дроту на конус і потому сплющуванням на ковадлі. Далі середина дроту навивалася на циліндр.

Ан 15 (КП-46839; А-4907), рис. 1, 6; 3. Шліф зроблено на поперечному перерізі браслету. До травління по всьому полю шліфа спостерігались залишки евтектоїду та сідна пористість. Металографічне дослідження відкрило цілком гомогенізовану структуру з крупним зерном ($D=0,09$ мм). Мікротвердість 112,2 кг/мм². На тому боці шліфа, де нанесений орнамент, спостерігається деяка подрібність поліедричної структури та ліній зсуву. Мікротвердість зростає до 128 кг/мм².

Висновок: браслет виливався за восковою моделлю (характерні сліди загладжування воску). Далі його було піддано гомогенізаційному відпалу і, нарешті, по холодному металу нанесено орнамент (характер структури, ліній зсуву).

Ан. 50 (КП-4682; А-4894), рис. 1, 7; 3. Шліф зроблено на поздовжньому перерізі загостреного кінця спірального браслету. До травління було видно плавно витягнутий евтектоїд $\alpha + Cu_3Sn_8$. Після травління відкрилася структура, що має рекристалізований характер і складається з поліедрів та двійників середньої величини ($D=0,045$ мм), покритих лініями зсуву. Залишки дендритної ліквакції відсутні. Мікротвердість 230 кг/мм².

Висновок: браслет був виготовлений з круглого у перерізі дроту, що звужувався до кінців. Лита заготовка кувалася при червоному калінні на спеціальному ковадлі (рівномірність перерізу дроту). Ступінь обтиску 60—80 %. Далі нагрітий дріт навито на циліндричний болван і вже в холодному стані куванням трохи стиснута пружина браслету (ліній зсуву).

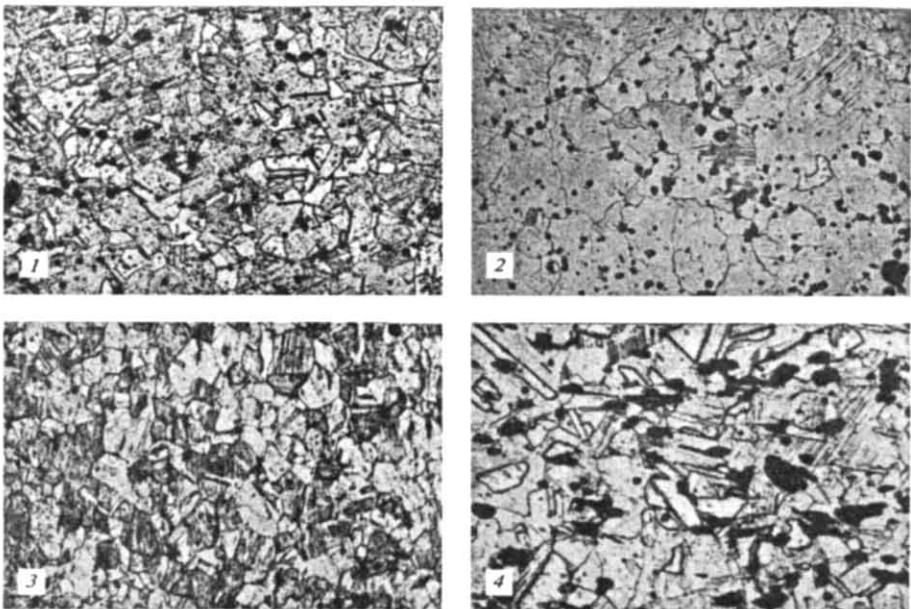

Рис. 3. Мікроструктури: 1 — ан. 14 зб. 120; 2 — ан. 15 зб. 70; 3 — ан. 50 зб. 120; 4 — ан. 69 зб. 120

An. 69 (КП-51905; A-5342), рис. 1, 8; 3. Шліф зроблено на поздовжньому перерізі дроту. Металографічне дослідження виявило рекристалізовану різновозернисту з великою кількістю двійників структуру. Величина поліедрів 0,09—0,065 мм. У середині поліедрів виявлено велику кількість ліній зсуву. Залишки дендритної лівакції відсутні. Мікротвердість 141 кг/мм². На жаль, нам невідомий хімічний склад цього браслету, тому ми не можемо докладніше описати технологію його виготовлення. Візуально вміст олова можна визначити, як 10—15 %⁴.

Висновок: дріт до браслету кувався у гарячому стані на спеціальному ковадлі з жолобом (форма евтектоїду, рівномірність перерізу дроту). Ступінь обтиску 60—80 %.

Металографічне дослідження дає змогу говорити про уніфікацію технології виготовлення браслетів:

- ліття заготовки;
- проведення неповного гомогенізаційного відпалау;
- формувальне кування на спеціальному ковадлі з жолобком, стінки якого перешкоджали поперечній деформації металу при куванні. Загострення кінців дроту. Ступінь обтиску металу становив 60—80 %;
- незначне полірування поверхні дроту перед нанесенням орнаменту;
- нанесення орнаменту;
- формування щитків браслету (ан. 14). Для цього кінець дроту у нагрітому стані накручувався на конусний болван; отримана таким чином конусна спіраль ударами молотка стискувалася у плаский спіральний завиток;
- формування браслету, коли середина дроту навивалася на циліндричний болван, а отримана пружина стискувалася. Браслети, що не мали щитків, навивалися тільки на циліндр. Ці операції проводилися без нагрівання металу.

Один браслет (ан. 15) виливався за восковою моделлю й потім був підданий гомогенізації, щоб не допустити тріщин під час нанесення орнаменту. І, нарешті, по ходіному металу нанесено орнамент.

Підводячи підсумки технологічного дослідження зазначених бронзових браслетів, необхідно наголосити той факт, що для їх виготовлення використовувалася високоолов'янista бронза (11—15 %) з високими концентраціями арсену (0,43—0,32 %), свинцю (0,17—0,05 %) та сурми (0,1—0,29 %), тобто такий сплав, що потребує від майстра високої кваліфікації та знання властивостей подібних бронз. В усіх випадках кування виробу відбувалося по гарячому металу. Цьому передувало високотемпературне нагрівання металу до 600—700 °C і витримування при цій температурі менше 1 год (неповний гомогенізаційний відпал). У результаті такої операції

вирівнювалася концентрація всередині зерен твердого розчину, зменшувалася кількість евтектоїду і металу надавалася більша пластичність.

Треба зазначити, що така термічна обробка, як гомогенізація, поки відома тільки на території Семиріччя в епоху пізньої бронзи (XII—Х ст. до н. е.)⁵.

Проте складається враження, що гордіївськими майстрами техніка гомогенізуючого відпалу ще не була цілком освоєна: ті зміни у літії бронзі, які мають протікати під час термічної обробки (ліквідація дендритної ліквакції та розчинення евтектоїду), не доведені до кінця, тобто на всіх шліфах, крім ан. 15, є залишки евтектоїду. Тому кування металу із ступенем обтиску 60—80 % призводило до появи тріщин (ан. 11, 12, 69).

Отже, можна допустити, що браслети вироблені місцевими майстрами за відомою їм технологією, але із незвичної високоолов'янистої бронзи, гаряча обробка якої потребує спеціальних навичок.

¹ Смирягин А. П. Промышленные металлы и сплавы. — М. : Металлургиздат, 1956. — С. 554—555. — Рис. 458.

² Равич И. Г. Этапоны сикроструктур оловянной бронзы // Художеств. наследие. — 1983. — Вып. 8. — С. 139.

³ Равич И. Г. Вказ. праця. — С. 141.

⁴ Равич И. Г. Там же. — С. 138.

⁵ Дегтярева А. Д. Металлообработка в эпоху поздней бронзы на территории Семиречья // Вестник МГУ. — 1985. — Вып. 3.

T. Ю. Гошко

О ТЕХНОЛОГИИ ИЗГОТОВЛЕНИЯ БРАСЛЕТОВ ИЗ ГОРДИЕВСКОГО МОГИЛЬНИКА

Статья посвящена бронзовым браслетам из курганного могильника эпохи бронзы у с. Гордиевка. На основании изучения металлографических структур девяти браслетов автор отмечает высокий уровень технологических знаний мастеров-ювелиров, который позволял ковать высокооловянную бронзу с большой концентрацией мышьяка, свинца и сурьмы. Отмечается унификация технологии изготовления витых проволочных браслетов.

T. Yu. Hoshko

ON THE TECHNOLOGY OF MANUFACTURE OF BRACELETS FROM THE GORDIEVKA BURIAL GROUND

The paper is devoted to bronze bracelets from the burial mound of the Bronze Age near the village of Gordiivka. On the basis of study of the metallographic structures of 9 bracelets, the author notes the high level of the technology applied by masters-jewelers, which allowed them to forge high-tin bronze with a high concentration of arsenic, lead, and antimony and indicates the unification of the technology of manufacture of spiral wire bracelets.

Одержано 25.10.1999

СТАРОДАВНЄ ЗАЛІЗОДОБУВАННЯ І ГІРНИЧА СПРАВА В СВЕНТОКШИСЬКИХ ГОРАХ (ПІВДЕННА ПОЛЬЩА)

У статті висвітлено основні результати багаторічних досліджень найпотужнішого у Середній Європі центру чорної металургії останньої четверті I тис. до н. е. — першої половини I тис. н. е. Розглянуто питання, пов'язані з історією та методикою вивчення пам'яток стародавнього залізодобування й гірничої справи, технології чорної металургії, організації виробництва і збуту «свентокшиського» заліза.

У північно-східній частині Свентокшиських гір на території між пасмами Лисогірським та Сленьовським і р. Кам'яною, а також (у менший кількості) на орніх ділянках на північ від цієї річки розкидана велика кількість залізного шлаку. Цей шлак звернув до себе увагу дослідників вже у XIX і на початку ХХ ст. У міжвоєнні часи невеличкі статті, присвячені цим залишкам, надруковували геолог Ян Самсонович та металург Мечислав Радван. Вони зазначили, що шлак трапляється на схилах та верхніх частинах окремих узвищ у вигляді циліндричних чушок діаметром близько 45 см і масою 100 кг і більше або їх фрагментів (рис. 1). За результатами хімічного аналізу, шлак містить до 50 % заліза; це надало можливість припустити, що він походить від видобування заліза стародавнім способом.

У 1925—1935 рр. місцеві металургійні заводи та деякі сілезькі оголосили про купівлю залізного шлаку з метою переплавки. Місцеві селяни на той час масово визирали шлак зі своїх ланів і звозили його головним чином до металургійного заводу в Стараховіцях над р. Кам'яною.

У 1955 р. Археологічний музей Krakова разом з відділом техніки Інституту історії науки і техніки ПАН розпочав у Свентокшиських горах систематичні дослідження скupчень залізного шлаку¹.

Мета цих досліджень — встановлення обсягів виробництва заліза та його хронології, визначення і реконструкція металургійного горна і пов'язаної з ним техніки і технології відновлення металу, а також виявлення металодобувних осередків, місць переробки заліза і кузні, організації праці, пов'язаної з залізодобуванням та обробкою чорного металу. Зверталась увага і на джерело палива, без якого неможливий процес відновлення заліза, та на широке коло проблем, що виникають під час вугледобування. Розглядались питання суспільної організації гірників та металургів, їх етнічної приналежності, права власності на результати праці і способу його збуту, зв'язків осередків залізодобування з сусідніми регіонами.

Досліджувалась територія північно-східної частини Свентокшиських гір, яка є плоскогір'ям з невеличкими лесовими узвищами (рис. 2).

Протягом 1955—1990 рр. археологічними розкопками під керівництвом автора у зазначеному регіоні було охоплено 139 пунктів, з яких 114 — це скupчення шлаку, 25 пунктів — поселення, датовані латенським — римським періодами.

Одночасно з археологічними розкопками була розпочата реєстрація усіх скupчень шлаку, що знаходилися на поверхні. За умови великого обсягу знаходжень та різного ступеня заглиблення шлаку до ґрунту було застосовано різні методи їх реєстрації. До досліджень запустили як спостереження з повітря та аерофотозйомку, так і геодезичні й геофізичні методи. Найбільш плідною виявилася співпраця з селянами-землеробами і власниками оранок. Вона дозволила не лише встановити місця скupчення шлаку та стан його заглиблення до ґрунту, а й отримати інформацію про такі скupчення, що вже не існують².

З метою прискорення реєстрації археологічних пам'яток було запроваджене відповідне анкетування-запит до селян «До землеробів Свентокшиських гір». Зав-

Рис. 1. Свентокшиські гори. Характерні чушки і фрагменти залізного шлаку з залізодобувних осередків, що експонуються у Музеї стародавнього свентокшиського залізодобування у Новій Слупі

Рис. 2. Свентокшиські гори. Загальний вид з боку Рудків на тлі Лисої Гори з монастирем Облатув. Зліва західний схил Хелмової гори

дяки цим анкетам було проінформовано селян про те, яке значення для вивчення минулого мають залізні стародавні шлаки, що знаходяться на їх ланах, і було зібрано відповідні свідчення. Отже, протягом 25-річних досліджень у регіоні Свентокшиських гір анкетами було охоплено 131 місцеве селище і загалом зареєстровано понад 2000 археологічних пам'яток.

У 1980—1982 рр. до програми реєстрації була залучена молодь з 12 місцевих шкіл. До архіву Археологічного музею в Кракові надійшло 1138 анкет, які шкільна молодь розповсюдила серед своїх родичів, в яких була інформація про 1978 скупчень шлаку, а також про 82 знахідки на полях уламків глинняних горщиків, урн, у тому числі з попелом.

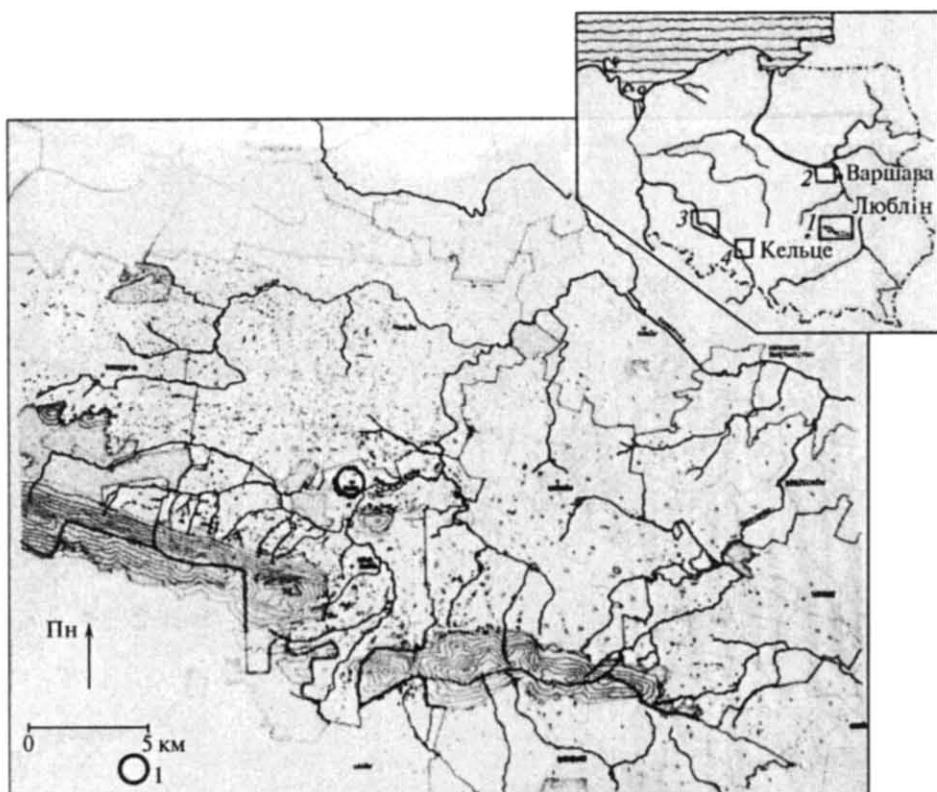

Рис. 3. Головний регіон розповсюдження стародавнього свентокшиського залізодобування (3, 1) між Лисогорами та р. Кам'яною, де зафіксовано понад 5 тис. скupчень шлаку. 1 — копальня залізної руди у Рудках

У 1979 р. була розпочата детальна інвентаризація скupчень шлаку на усій території їх виявлення. На підставі інформації селян для кожного скupчення була складена «Картка стану металургійного осередку»*. Осередки були локалізовані на карті розповсюдження ґрунтів масштабу 1 : 5000, встановлено номер ділянки і зазначено прізвище і адреса господаря та власника поля. Від 1982 р. інвентаризацію було запроваджено і через студентські археологічні загони. До співпраці залучено студентів Інституту історії ВСП в Кельце, що працювали в Студентському науковому гуртку античної культури. У 1982—1986 рр. інвентаризація проводилася і загонами, організованими в Бодзентині, Павлові, Вишньові, Модлібожицях та Штикові у районі основного розповсюдження залізодобувного виробництва між Лисогорами та р. Кам'яною. Тут було відзначено 5042 скupчення шлаку. У 1987—1988 рр. на північ від р. Кам'яної було заінвентаризовано ще 313 металургійних залізодобувних осередків³.

Загалом у період 1955—1989 рр. у регіоні Свентокшиських гір було зафіксовано 5359 залізодобувних осередків. Обсяг реєстрації охопив околиці 142 сіл у складі 22 адміністративних одиниць — гмін. Площа, що була досліджена з метою виявлення археологічних пам'яток і передусім скupчень шлаку, дорівнювала 800 км² (рис. 3).

Спостереження з повітря та аерофотодокументація. У 1960—1967 рр. було реалізовано програму дослідження поверхні зазначеного регіону з повітря з виконанням аерофотозйомки. Під час 19 дослідницьких вильотів автор зробив понад 1500 фотозйомок залишків археологічних пам'яток, передусім пов'язаних з металургією заліза.

* Кожне скupчення шлаку складається з окремих, щільно розташованих шлакових чушок і являє собою залізодобувний осередок — «stanowisko dymarskie» (польською), який визначається як «робочий майданчик» в українській археологічній літературі (прим. С. В Панькова).

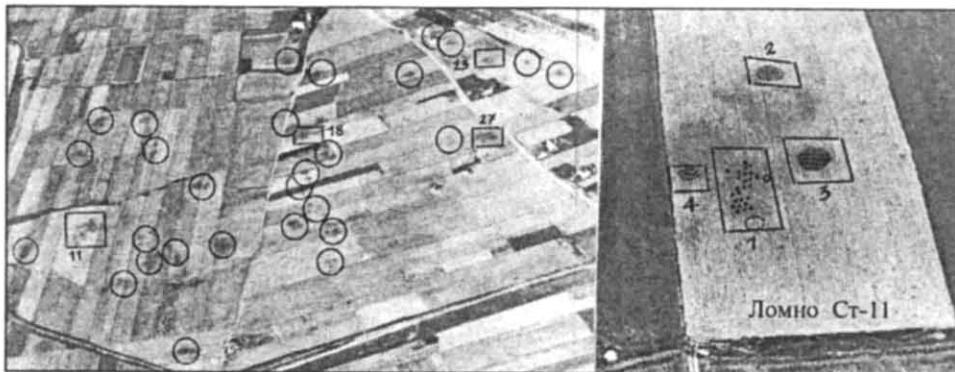

Рис. 4. Свентокшиські гори. Район Ломно. Аерофотозйомка — приклад допомоги в польових дослідженнях для визначення меж розкопів, Ломно 11

Рис. 5. Свентокшиські гори. Пос. Слупя Лази. Геофізичні дослідження за допомогою протонового магнітометру

У спостереженнях з повітря головним критерієм для визначення пам'ятки була нерівномірність забарвлення та висихання ґрунту, тому найефективніші результати отримувалися навесні, коли лани ще не були зорані і після рівномірного їх зволоження взимку поступово висихали (рис. 4). Нерівності поверхні або їх нерівномірне зростання, вистигання чи забарвлення рослин було менш визначальним під час спостереження з повітря.

Геофізичні дослідження і апаратура. У 1961 р. до досліджень було залучено геофізичні методи. Скупчення шлаку спочатку виявлялися за допомогою магнітних ваг, а пізніше протонового магнітометра (рис. 5). Було встановлено, що на загальному фоні магнітного поля (500 нТл) у районі скупчення шлаку виявляються виразні магнітні аномалії (понад 800 нТл). У 1961—1964 рр. було досліджено 23 скупчення, які згодом розкопувалися. Була складена карта магнітних ізоаномал з кроком вимірю 1 м, що дозволило виявити реальні об'єкти, а також мати уявлення щодо типу залізодобувного осередку⁴.

Дослідження стародавньої гірничої справи. У 1956 р. під час гірничих розробок у копальні «Сташич», що в Рудках, була знайдена давня гірница виробка; вона була піддана археологічним дослідженням⁵. На глибині 16—18 м від поверхні у шарі залізних руд копальні «Сташич» було відкрито залишки шахтових уступчастих стволів, ділянки знищених штреків, що зберегли елементи дерев'яної опалубки (рис. 6), — кругляки, стояки, клини; дерев'яних знарядь і освітлюваних голобень, а також саму опалубку розміром 170 × 110 см.

Радіоізотопні аналізи деревини з опалубки старої виробки разом з римськими монетами, знайденими в культурному шарі на поверхні, дозволили датувати копальню I—II ст. н. е.

Лабораторні дослідження. Вже з початком археологічних досліджень було одночасно запроваджено петрографічне, хімічне, металознавче вивчення здобутих матеріалів (вчені-металурги Мечислав Радван, Станіслав Холевінський, Вацлав Ру-

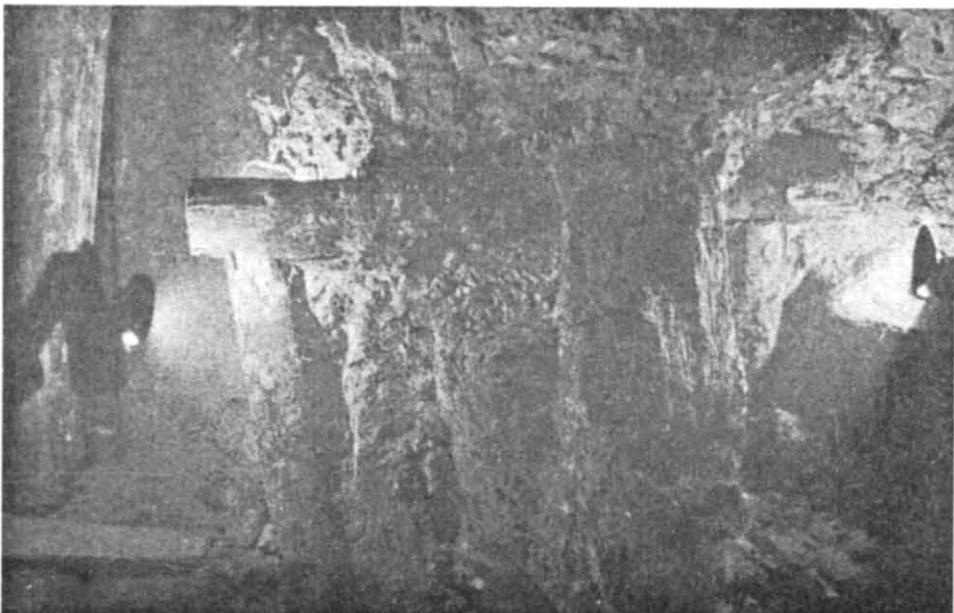

Рис. 6. Рудки — копальня Стасич. Фрагмент дерев'яної опалубки гірничого штреку, що цілком зберігся. Фото К. Біленіна, 1958 р.

жанський, Елжбета Носек, Адам Мазур, Єжи Пясковський), а також експериментальнє відтворення стародавнього металургійного процесу⁶.

Експериментальні дослідження. Ці дослідження, пов'язані з відновленням редукції заліза, розпочав у 1957 р. разом з колегами М. Радван. Перші спроби були здійснені в лабораторних умовах, наступні — на відкритому повітрі у Стараховіцях, Krakowі, а з 1961 р. — у Новій Слупі. Дослідження проводились у співпраці з доцентом Р. Плейнером⁷ (Інститут археології ЧСАН, Прага). До 1967 р. М. Радван проводив експерименти з ямною піччю, що мала надземну шахту заввишки близько 50 см з штучним дуттям за допомогою двох міхів, які працювали одне за одним.

У 1968 р. експериментальні дослідження були розпочаті В. Ружанським, який використовував природне дуття до надземної шахти горна, що мала висоту близько 120 см. Подальші досліди проводили Е. Носек і К. Біленін, а з 1990 р. до них присідався доктор Ш. Оржеховський, який і реалізує їх у наш час. Особлива увага звертається на технологічні питання, пов'язані з проковуванням залізної губки.

Музей стародавньої металургії заліза у Новій Слупі. Над одним з досліджених у 1957 р. осередків залізодобування — скupченням металургійних печей — в Новій Слупі було збудовано охоронний павільйон, в якому у 1960 р. було відкрито Музей під опікою Головної організації технічної у Варшаві. Музей містить виставку та матеріали, що ілюструють висновки, отримані під час дослідження стародавнього залізодобування в Свентокшиських горах. У 1968 р. Музей було присвячено Мечиславу Радвану. В Музеї також зберігається спорядження і розташована база експедицій, що проводять постійні археологічні дослідження в Свентокшиських горах⁸.

Залізні руди, їх видобування. Залізні руди шукали в давнину, напевно, в місцях їх виходу на поверхню в скелях, що утворилися в палеозойську, мезозойську та кайнозойську ери. За походженням ці руди належать до гематитів, сидеритів та лімонітів. До цього часу відомим місцем видобування залізної руди з-під поверхні у минулому є копальня в Рудках, яку відкрито і досліджено під час розробки піриту і залізної руди в кopalні «Стасич».

Гідротермальні поклади піриту, гематиту і сидериту, що наявні в Рудках, розташовані у передпівверхневих шарах, мають потужність понад 20 м. Як показали дослідження, кожен із різновидів залізних руд міг використовуватися стародавніми металургами і видобуватися рудокопачами.

Рис. 7. Свентокшиські гори. Стара Слупя, пос. 6. Вугільні ями під час дослідження

Матеріали дослідженого у 1957—1959 рр. давньої гірничої виробки дозволяють у загальних рисах відновити вигляд стародавньої техніки експлуатації руд у Свентокшиських горах. Відкриті поклади експлуатувалися за допомогою уступчастих шахтових стовбурів і штреків. Для забезпечення їх від завалів улаштовувалася дерев'яна опалубка з кругляків. Стеля підпиралася балкою, що утримувалася двома стояками. Знайдені непошкоджені кругляки мають довжину 130, 165, 185 та 187 см. Як видно, висота опалубки змінювалася залежно від умов і потреб під час експлуатації рудної жили. Застосовувалися також вузькі штреки (рис. 6) завширшки 116 см (за довжиною балки) та заввишки 106—108 см (висота стояків). Коли траплялися менш грубі породи, використовувалися тонкі кругляки (завтовшки близько 10 см), а бічні стінки і стеля викладалися шматками цієї породи.

У процесі експлуатації, коли виробка пересувалася від нижніх горизонтів до верхніх, застосовувалася техніка. Як підсадки, якими викладався вироблений горизонт, використовували шматки гірської породи, мул. Недостатньо щільна підсадка в мультистих і, таким чином, пластичних шарах приводила до переміщування виробок і пов'язаних з ними дерев'яних елементів укріплення, що їх зберігало.

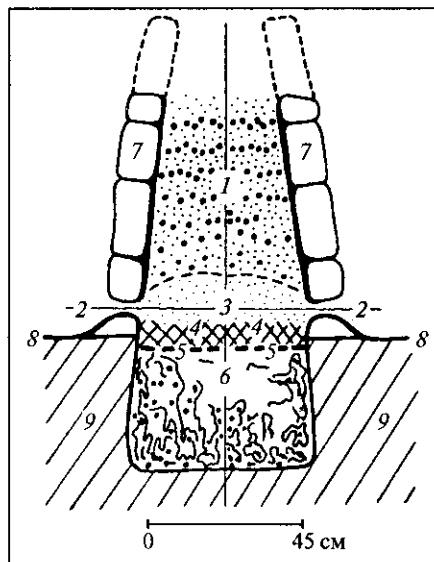
Місце праці освітлювалося лучинами або смолистими сосновими головнями. Видобута руда транспортувалася вручну за допомогою нош або санчат до шахтового уступчастого стовбура, звідки витягалася кошиками, мішками, що приводилися до руху ручними коловоротами. Оскільки шахтових стовбурів було багато, можна вважати, що копальня добре провітрювалася⁹.

Із знарядь праці, знайдених у старій виробці, слід зазначити невеличкі дерев'яні лопати. Порода, у якій містилися руди, не була дуже щільною, і це дозволяло розробляти її саме такими лопатами.

В наш час відомо, що копальня у Рудках відігравала важливу роль у виробництві стародавнього свентокшиського заліза. Навколо Рудків існували й інші, можливо, менші копальні, що діяли у ті часи¹⁰. Так, у долині р. Кам'яної могли розроблятися лімоніти та сидерити, що виходили на поверхню в жилах, які містилися у нижньо- і середньоюрських утвореннях. М. Неш вважає, що окрім руд сировиною для залізодобування могли бути різні вохряні глини, розповсюджені у Свентокшиських горах.

Деревне вугілля — паливо. В регіоні стародавнього свентокшиського залізодобування відкриваються також залишки вугільних ям-пристосувань для звуглеплювання деревини. Виявляються вони на поверхні ґрунту у вигляді темних або чорних плям, які мають площину кілька або кілька десятків метрів і часто розташовані по-

Рис. 8. Свентокшиські гори. Переріз залізодобувного горна поглиблого типу: 1 — надземна частина, шахта горна, заповнена деревним вугіллям та рудою; 2 — повітродувні отвори; 3 — зона редукції; 4 — губка металевого заліза; 5 — поверхня вільно нагромадженого в котловані шлаку; 6 — застигла шлакова чушка; 7 — стінки надземної шахти горна; 8 — поверхня ґрунту; 9 — глина, материк

близу металодобувних осередків. Для отримання деревного вугілля стос деревини укладався до ями, яка до гори розширялася. Верхня частина стосу деревин, що виступала над поверхнею, перекривалася деревом та ґрунтом.

У Свентокшиських горах можна виділити 4 типи вугільних ям, що розрізняються за формою: циліндричні; влаштовані виступами-сходами; як перевернута копиця; напівовальні у перерізі¹¹. Ці ями мали у середньому розмір 150 × 300 см, їх глибина коливалася від 40 до 120 см від поверхні.

Заповнення ям — чорно-сірий перепалений ґрунт, попіл, змішаний з деревним вугіллям та його дрібними шматочками. Стан стінок і долівок ям, їх перепаленість та ущільнення вказують на те, що їх використовували неодноразово, і ями поступово заповнювались сумішшю вуглистої попелу і ґрунту (рис. 7). Дослідження залишків деревного вугілля з вугільних ям, а також заглиблених частин металургійних горен, де збереглося вугілля, дозволило визначити різновиди деревини, що використовувалися для його виробництва. У заповненні ям було виявлено деревне вугілля, що походить як від хвойних порід — сосни і ялини, так і листяних — буку і тополі. В котлованах металургійних горен переважало вугілля, що походило від хвойних порід. З порід листяних дерев зафіковано вугілля від верби, буку, дубу і липи.

Археологічні матеріали до реконструкції металургійного горна, що експлуатувався у Свентокшиських горах, та проведення в ньому процесу відновлення заліза. Підставою до реконструкції металургійного горна, а також процесу відновлення в ньому заліза є наявність залізного шлаку. Властивості шлаку, зовнішні формальні та якісні, залежать від низки чинників, які змінюють його вигляд та стан. Найважливішими з них є вид техніки і технології процесу редукції і, в першу чергу, тип металургійної печі, система дуття, спосіб вилучення шлаку, різновид і якості флюсу, джерело палива. Залежно від наявності та змін кожного з цих чинників відбувається і зміни в структурі та якості шлаків¹².

На залізодобувних металургійних осередках Свентокшиських гір залізний шлак найчастіше має вигляд уламків або цілих циліндричних чушок*. Шлак у вигляді чушки є негативним відбитком поглибленої до ґрунту частини металургійної печі. Отже, на підставі такого шлаку можна реконструювати цю частину горна, а також уявити вигляд його верхньої надземної частини, що не збереглася до наших часів (рис. 8).

Шлак характеризують його колір, вигляд поверхні, зламу. За структурою шлак може бути літим, дірчастим, з відбитками деревного вугілля, сформованим у зоні сопла, шаруватим (розтоплені шлакові маси напливали одна на одну)¹³. В такому шлаку є відбитки газових бульбашок, що мають плоску та овальну форму. Поряд з вищезазначеними різновидами шлаку вирізняється так званий важкий шлак, на відміну від легкого, дірчастого та губчастого, коричнюватого кольору, що походить від глиняної обмазки стінок котлованів горен.

Окрім залізного шлаку, що походить з металургійних горен, у культурному шарі залізодобувних осередків можуть траплятися і шлаки, пов'язані з агломераційними або ковалськими вогнищами.

* В українській археологічній літературі шлакова чушка (польською — Klos zuzla), що залишалася після експлуатації горен типу свентокшиських, визначається ще як «шлаковий конгломерат». Цей термін запровадив В. І. Білдзія (прим. С. В. Панькова).

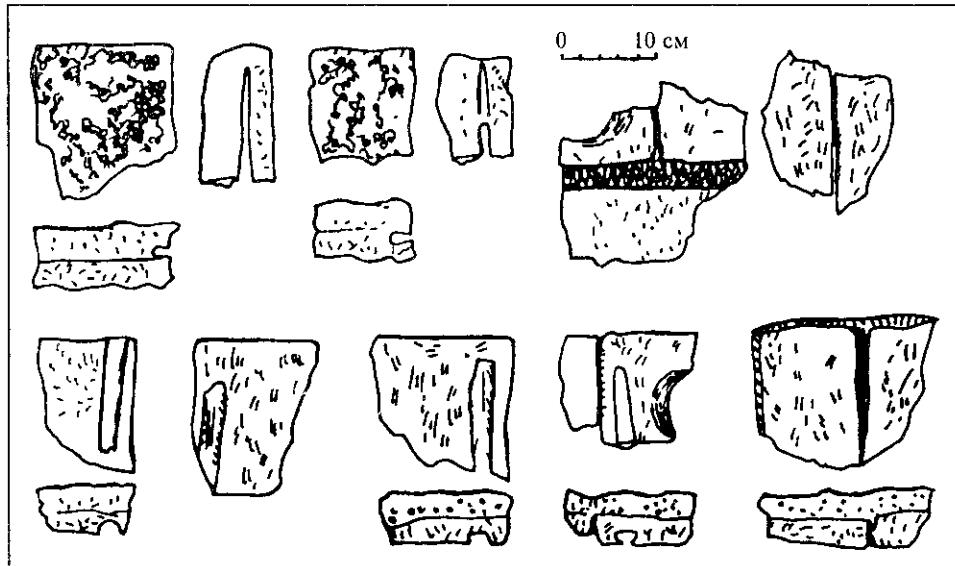

Рис. 9. Свентокшиські гори. Фрагменти «цеглинок», з яких будувалася шахта горна

Хімічний склад свентокшиських шлаків: залізо у вигляді оксиду FeO ; силікати; сума $(\text{FeO} + \text{SiO}_2)$ іноді перевищує 70 %. Інші складники (CaO , Al_2O_3) мають менше значення. Флюси не використовувалися. Температура плавлення шлаків 1150—1220 °C. Вміст металевого заліза 0,31—0,91 %¹⁴. У зв'язку з такою великою кількістю заліза у вигляді FeO шлак з металургійних осередків Свентокшиських гір у міжвоєнний час перетоплювався на місцевих металургійних заводах.

Другим важливим джерелом до реконструкції стародавнього залізодобувного горна є фрагменти його надземної шахти, тобто стінок печі, збудованої над поверхнею. На підставі вивчення цих залишків можна стверджувати, що шахтова частина горен будувалася з сформованих плоских елементів у вигляді цегли з висушеної глини, змішаної з посіченою соломою, травою, полововою. Цегла мала прямокутну форму, її ширина 11—13 см, довжина — 18 см, товщина — близько 9 см (рис. 9).

Характерною ознакою дуття до горен під час редукції заліза є фрагменти цегли отворами (рис. 9). Іншим доказом запровадження дуття до поглибленої частини печі є шматки шлаку або відливки («пальці») на стінках шлакових чушок, що свідчить про існування каналу, який з поверхні пробивався крізь ґрунт до котловану горна.

Погляди на питання щодо улаштування дуття і способу запровадження повітря до свентокшиських горен змінилися. Якщо М. Радван вважав, що дуття було штучним при висоті шахти близько 50 см і при цьому використовувалися два міхи, то В. Ружанський експериментував з природним дуттям до підвищеної до 120 см шахти. Автор статті схиляється до думки про природне дуття через відсутність глиняних со-пел, тобто археологічних залишків, які б могли свідчити на користь штучного дуття, а також розташування металургійних осередків на схилах узвиш.

Свентокшиське залізоробне горно та його типи. Свентокшиське металургійне горно складалося з двох основних частин — поглибленої, так званого котловану, та надземної шахтової. Котлован викопувався у ґрунті до глибини близько 50 см. Його діаметр становив 25—50 см, іноді і дещо більше¹⁵. Цей тип печі належить до ямної з надземною шахтою. Він послуговувався лише для однієї плавки (рис. 8).

У Свентокшиських горах вирізняються два різновиди цього типу горен. Перший, Кунов 1, має невеличкий, діаметром 25—32 см, котлован (рис. 10), що містив шлакову чушку масою 8—12 кг. Горни цього типу складали невеликі металургійні осередки, в яких було від декількох до декількох десятків залізоробних печей, розташованих поміж осель (рис. 11). Хронологічно тип печі Кунов 1 експлуатувався у зазначеному регіоні від пізнього латену до початку середнього римського часу. Піч Кунов 1 можна

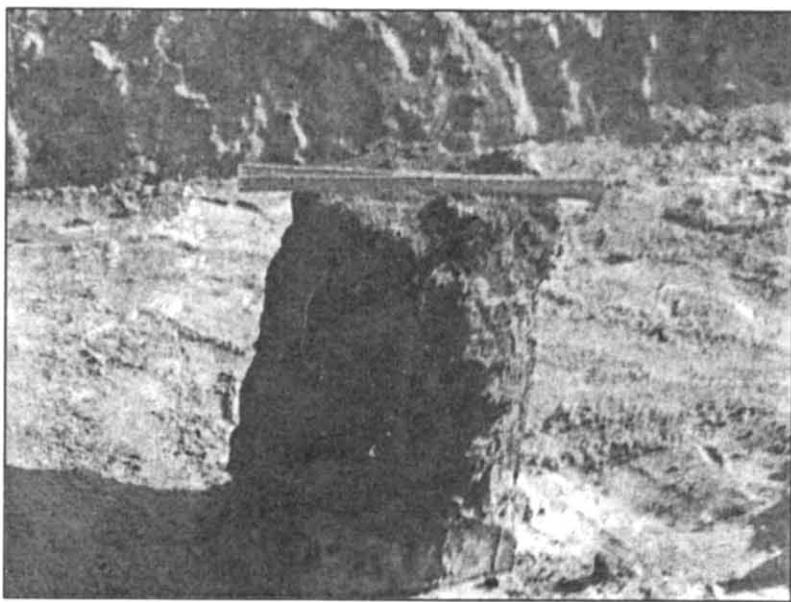

Рис. 10. Свентокшиські гори. Гардзеніце. Заповнений шлаком котлован малого свентокшиського горна, тип Кунов. Діаметр близько 30 см

вважати першою фазою розвитку свентокшиського металургійного горна, який на-прикінці останнього століття до нової ери сформувався у характерний тип, що отримав назву «свентокшиське поглиблене горно» (рис. 8).

Свентокшиське поглиблене горно мало вже стійкий діаметр котловану близько 45 см і глибину до 50 см, хоча в його улаштуванні і проглядаються деякі відмінності, пов'язані зі способом подавання повітря: у деяких горен існував додатковий повітродувний канал, що пробивався в ґрунті.

Котлован горна заповнювала шлакова чушка масою 80—120 кг, іноді більше.

Незважаючи на те, що не усі особливості стародавнього залізодобування нині відомі, все ж можна з великою долею ймовірності реконструювати техніку і перебіг процесу відновлення металу в свентокшиському горні.

У шахтовій частині печі відбувалася редукція заліза (рис. 8) і зона відновлення знаходилася на рівні отворів для дуття. За температури близько 1200 °C утворювався фаяліт (2FeOSiO_2), який разом з іншими складовими, що плавляться, створював рідкий шлак. Відновлені кульки металу збиралися і накопичувалися нижче рівня редукції. Тут вони утворювали тістоподібну шпарувату губку. Залізний шлак у рідкому стані поступово залишав зону редукції і заповнював щілини та проміжки між шматками розпеченої і палаючого деревного вугілля. Після закінчення металургійного процесу для вилучення губки стародавній металург мав розібрati надземну шахтову частину печі. У зв'язку з тим, що котлован був повністю заповнений застиглим шлаком, який сформувався у моноліт-чушку, металург залишав його на місці. Для побудови шахти використовувалася і цегла з попереднього горна¹⁶.

Під час експериментальних плавок М. Радван з руди (гематиту), видобутої з копальні у Рудках, масою близько 200 кг ($\text{Fe} = 50,8\%$, $\text{SiO}_2 = 13,54\%$) одержав шлак масою близько 100 кг та губку сирцевого заліза масою близько 33,5 кг¹⁷. Вилучена з горна губка заліза вимагала проковування, після чого отриманий напівфабрикат-криця мав масу близько 20 кг¹⁸.

На початку 60-х років ХХ ст. розпочалися роботи металознавців з метою вивчення техніки і технологій стародавніх залізних виробів. На цій підставі Є. Пясковський спробував визначити їх походження, спираючись на тезу, що вироби, виготовлені в одному регіоні, повинні мати характерні риси; таким чином можна відрізняти знаряддя з металу, що видобувався у Свентокшиських горах, від тих, що походять з інших регіонів¹⁹. Проте з погляду інших металознавців, ця проблема є важкою для розв'язання за браком беззаперечних доказів²⁰.

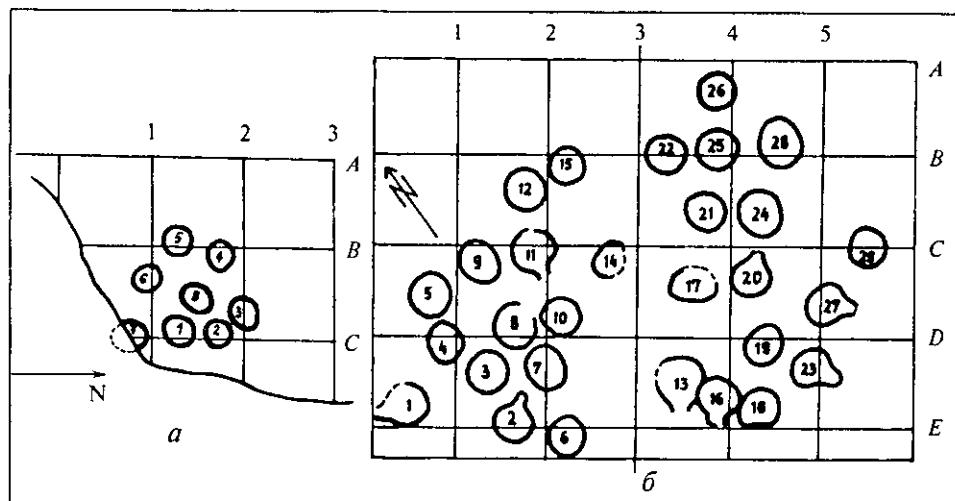

Рис. 11. Свентокшиські гори. Ситуаційний план досліджених невпорядкованих залізодобувних осередків: а — Кунов, пункт 4; б — Кунов, пункт 3

Свентокшиські металургійні осередки. Термін «залізодобувний осередок» визначає залишки стародавніх або ранньосередньовічних майстерень, закладів, де вироблялося ковке залізо. Археологічні пам'ятки подають різні типи металургійних осередків, які різняться залежно від конструкції горен, місцевих умов, часу і традицій, що покладені в основу цього різновиду виробництва. Металургійні осередки, що базувалися на горнах свентокшиського типу, розташовувалися на відстані один від одного і складалися з різної кількості печей, які працювали неодночасно. Металургійні осередки займали місцевість різної площини і характеру. Виробництво заліза здійснювалося в майстернях, які розташовувалися на території поселень (рис. 11) та поза їх межами, біжче до багатих на ліс та поклади руди місцевостей. У першому випадку масштаби виробництва були невеликими, натомість у другому — значими, коли праця організовувалася на колективних засадах у межах її розподілу (рис. 12). До складу останніх осередків окрім горен входили різні допоміжні об'єкти — вогнища або печі для обпалу руди, вугільні ями, місця для проковування залізних губок, складські приміщення та помешкання для металургів.

Металургійні осередки, відкриті на території поселень і поза ними, різняться масштабом виробництва, розташуванням горен та їх устроєм. Цей висновок отриманий на підставі дослідження під керівництвом автора в регіоні Свентокшиських гір 114 металургійних осередків²¹.

Досліджені на цей час осередки під кутом зору їх улаштування можна поділити на два типи: а) невпорядковані (рис. 11); б) впорядковані (рис. 12).

Невпорядковані осередки. Вони характеризуються нерегулярним розташуванням шлакових котлованів. Звичайно це невеликі та середні осередки, що складалися з кількох та декількох десятків, місцями досить більше шлакових котлованів. До цієї групи одночасно належать невеличкі горна з діаметром котловану до 30 см, що визначені як тип Кунов I (рис. 11, а), і горна більших розмірів, котловани яких досягають діаметра свентокшиських (рис. 11, б).

З досліджених на цей час 26 невпорядкованих осередків 15 знаходилося на території поселень, 6 — поза їх межами і 5 — високо на схилах гір.

Серед зазначених осередків можна виділити декілька, що містять близько 40 горен (Нова Слупя 2, Шнядка 1, Воровіце 1). Вони могли б розглядатися як ланка, що пов'язує виробництво металу на невеликих невпорядкованих осередках з появою другого типу залізодобування у Свентокшиських горах — великих двохрядних металургійних осередків, розташованих поза межами поселень.

Впорядковані металургійні осередки. Однією з найхарактерніших рис свентокшиського залізодобування є геометричне розташування шлакових котлованів на площі осередку. До цього часу впорядковані осередки траплялися

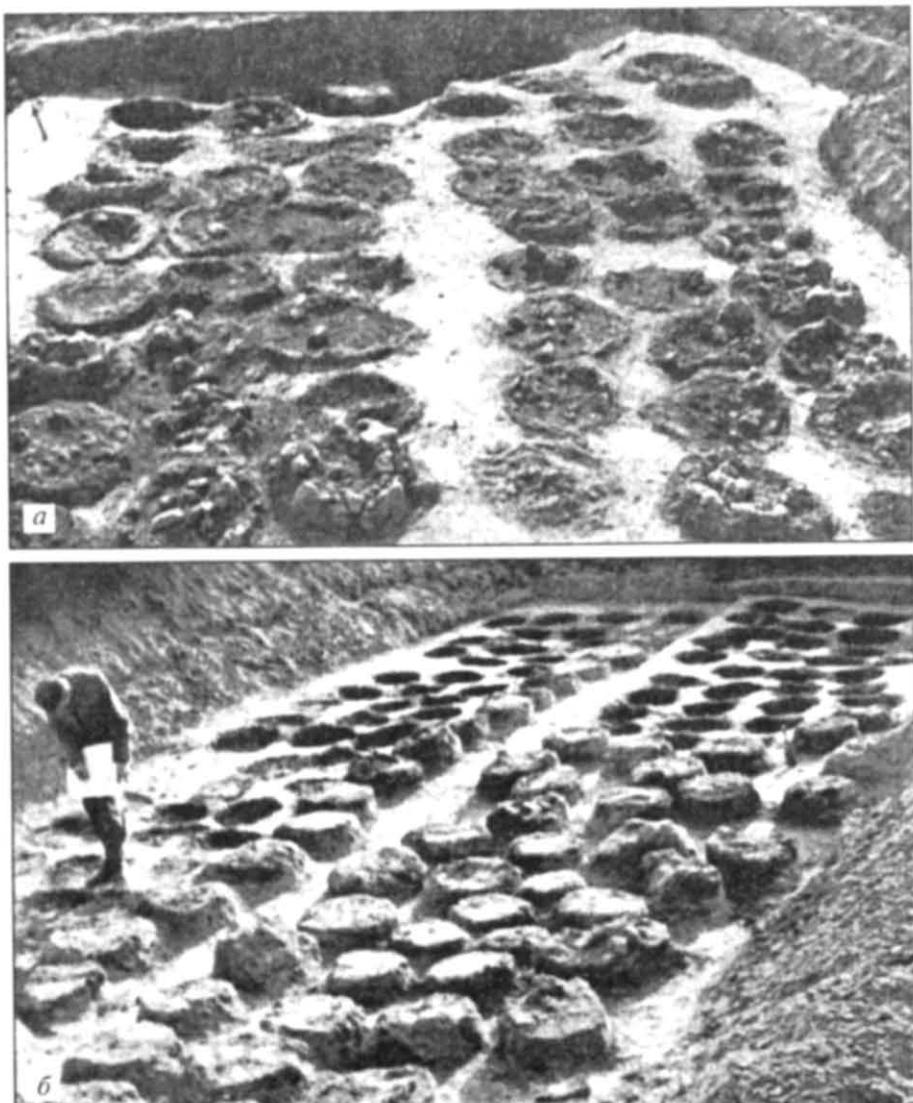

Рис. 12. Свентокшиські гори. Впорядковані залізодобувні осередки: а — Стара Слупя, пункт 1, тип осередку 2×3 ; б — Єленево, пункт 3, тип осередку 2×4

виключно поза межами поселень, хоча пам'ятки у Скалах, Слупі Старій і Підхелмі дозволяють шукати їх походження в металодобуванні, що здійснювалося на території поселень.

На цих осередках звертає увагу дуже велика кількість шлакових котлованів, що займають значну площину. Тут спостерігаються лінії шлакових котлованів, розташованих у рядах з двійок, трійок, четвірок і навіть п'ятірок залишків печей, що утворилися протягом численних плавок. Під час досліджень від 1955 до 1989 р. було відкрито 70 впорядкованих металургійних осередки, з яких 58 розкопано повністю. Це надало можливість виділити певні типи впорядкованих осередків, що різняться кількістю залізодобувних горен. Невеликі осередки з кількістю у середньому 20 горен мають розташування по три горни в ряд, витягнуті в одну лінію. Натомість кількість горен, що розташовані по чотири в ряд і також витягнуті в одну лінію, становить 37 (середня кількість по 3 осередках). Дві лінії рядів з трьох горен, у середньому по 8 осередках, містять 46 залізодобувних горен, а дві лінії рядів з чотирьох горен, у середньому по 35 осередках, — 114 печей. Тип осередку, що складається з двох ліній горен по п'ять у ряд (осередки у Ченсткове і Нечуліцях), у середньому містить залишки 172 печей.

Сучасний стан досліджень не дозволяє поки що прив'язувати певні типи впорядкованих осередків до певних територій. Аналіз їх розповсюдження як у Старій, так і Новій Слупі, Ломні, Шнайдце та ін., свідчить про співіснування цих осередків на одній території, що не виключає їх різну хронологію.

Питання хронології. Знайдені в шарах металургійних осередків уламки кераміки дозволяють встановити їх хронологію, а залишки деревного вугілля — отримати радіоізотопне датування (метод С 14) як самих осередків, так і копальні у Рудках (рис. 13). Завдяки наявним матеріалам можна відокремити культурні шари, пов'язані з металургійною діяльністю на поселеннях, а також датувати і культурно визначити шари впорядкованих осередків, що улаштовувалися поза межами поселень.

Залишки найдавнішого залізодобування в цьому регіоні пов'язані з поселеннями пізньолатенського часу (ІІ—І ст. до н. е.), відкритими в Гардженіцях, Ковальковічах, Вимислові. Тут виявлені малі і середні за кількістю шлакових чушок невпорядковані металургійні осередки з горнами типу Кунов. Близько І ст. н. е. з'являються вже близько 20 поселень, а також поселення металургів у Рудках. Ланкою, що пов'язує дрібномасштабне металургійне виробництво з великомасштабним, можуть бути пам'ятки у Скалах, Кунові, Підхелмі, Пенкославіцах. Організація великих впорядкованих осередків припадає на фазу В2, тобто початок ІІ ст., що узгоджується з часом діяльності підземної копальні у Рудках (рис. 13).

Суспільно-економічні аспекти стародавнього залізодобування у Свентокшиських горах. На підставі археологічних матеріалів стосовно металургійних осередків можна дослідити стародавнє виробництво, пов'язане із залізодобуванням, гірничу справою і видобуванням залізних руд, а також виготовленням деревного вугілля.

Похідним пунктом до аналізу виробництва і організації праці на свентокшиських металургійних осередках є залізний шлак, що заповнював котлован одного горна — свідчення однієї плавки (рис. 14) і пов'язаного з нею одного повного завантаження суміші руди і деревного вугілля (шихти).

Загалом середня маса шлакової чушки, що походить із свентокшиського горна, становить 100 кг. Згідно з результатами досліджень М. Радвана, для її утворення необхідно було переплавити близько 200 кг руди²⁰. Отримана залізна губка важила близько 40 кг, а остаточна маса прокованої залізної криці досягала 20 кг товарного металу.

Колектив металургів, що працював на впорядкованих металургійних осередках, міг налічувати 5—6 осіб, ще 3 робітника були необхідні для виробництва деревного вугілля. Тут ми враховуємо рудокопачів, чия праця в копальні вимагає окремого аналізу, як і тих, що займалися транспортуванням руди з копальні до певних металургійних осередків.

Спираючись на дані, отримані експериментально, можна вважати, що колектив металургів певного залізодобувного осередку витрачав на побудову одного горна і проведення однієї плавки 6—7 діб (побудова горна; його вигрівання та сушиння; праця, пов'язана із збагаченням руди та виготовленням деревного вугілля). Такий час витрачався при наявності заздалегідь підготовленої і висушененої цегли з

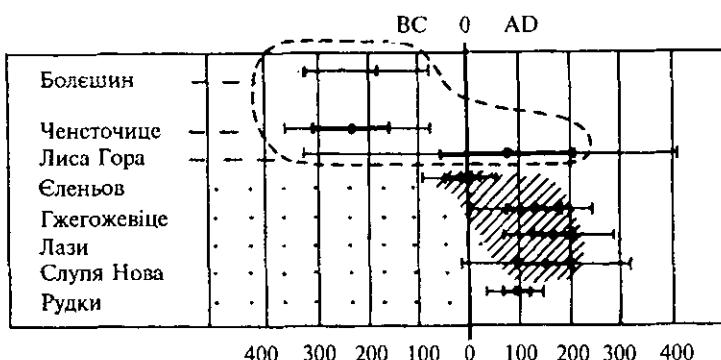

Рис. 13. Свентокшиські гори. Усереднене датування залізодобувних горен з невпорядкованих осередків (Болешин, Ченстошице, Лиса Гора, Слупя Нова, Рудки — підземна копальня)

Рис. 14. Свентокшиські гори. Рудки, пункт 1. Приклад шлакових чушок, що збереглися на ділянках, які поросли деревами

глини, з якої складалася надземна шахта горна, а також вже завезеної на осередок необхідної кількості руди.

Після закінчення плавки і вилучення залишків металурга та його помічника входило оброблення останньої і перетворення її у крицю. Металургійний осередок не був ковалським закладом і реалізовував крицю як напівфабрикат. З огляду на місцеві кліматичні умови можна вважати, що праця на впорядкованих осередках була сезонною і займала час від весни до осені. Тому можна припустити, що бригада металургів на впорядкованому осередку протягом сезону проводила виплавку у 10—60 горнах, залишаючи їх у 5—15 рядах, кожний з яких налічував від 2 до 4 печей. Отже, можливо, що впорядковані осередки діяли залежно від їх розмірів від одного до декількох сезонів.

Продуктивні можливості невпорядкованого осередку з використанням малого типу печі Кунов 1, що складався у середньому з 12 горен, можна оцінити у 24 кг зализа²¹. Для впорядкованого осередку, де використовувався свентокшиський тип горна, при середній кількості 90 печей (вираховано за результатами розкопок 60 повністю досліджених осередків) на одному осередку необхідно було переробити близько 18 т руди та 19 т деревного вугілля. Це надавало можливість отримати близько 1,8 т кричного зализа²².

Загальні обсяги виробництва Свентокшиського центру чорної металургії можливо вирахувати, спираючись на 114 досліджених осередків та 5395 зафіксованих. До цього слід додати, що поза фіксацією залишилися осередки, що розташувалися у лісистих регіонах Лисої Гори та Єлењевських гір, а також у Стараховицьких лісах, що може збільшити їх кількість до 6 тис.

На підставі 114 досліджених пам'яток чорної металургії відношення невпорядкованих осередків до впорядкованих становить 1 : 3. Отже, виходячи із загальної кількості залишків впорядкованих осередків у регіоні Свентокшиських гір, що дорівнює 600, і вищеозначеного відношення, можна вважати, що тут діяло 4500 впорядкованих осередків та 1500 невпорядкованих. У цій ситуації загальна продукція невпорядкованих осередків могла становити близько 400 т зализа, а впорядкованих — до 8100 т металу-напівфабрикату²³. Така велика кількість зализа, що походила із впорядкованих осередків, могла бути отримана лише завдяки чіткій організації праці, використанню цегли для побудови надzemної шахти горна, одночасному функціонуванню цілої «батареї» печей*, нарешті, запровадженню підземного видобутку залишної руди у

* Терміном «батарея» польські археологи визначають залишкові горна на впорядкованих осередках, що розташувалися у кількості від 2 до 5 у ряді і працювали одночасно (прим. С. В. Панькова).

власній копальні. З погляду автора, ця кількість заліза отримана кількома поколіннями металургів у І — на початку III ст. н. е.

Найдавніші залишки виробництва заліза, подані невпорядкованими осередками, з'явилися у Свентокшиських горах за доби пізнього латену. Вони щільно пов'язуються зі східнокельтською залізодобувною технікою, відомою у Середній Європі від I ст. до н. е. Необхідно додати, що на східних кордонах Свентокшиських гір знаходиться велике скупчення пізньолатенських пам'яток, серед яких особливу увагу привертає могильник у Блоні, де поховання містили значну кількість залізних виробів, зброй²⁴.

Впорядковані осередки були новою формою організації виробництва заліза у Свентокшиських горах. Звичайно, на цей час нам достеменно невідомі причини і мотиви, що вплинули на розвиток організації залізодобування та його інтенсифікацію. Проте, якщо прийняти, що 4500 впорядкованих осередків були залишені п'ятьма поколіннями металургів, то їх утворення вимагало 100 років праці. Це дозволяє припустити існування 45 колективів ремісників-металургів, які діяли кожного сезону протягом століття. Все це висуває складні для розв'язання завдання, пов'язані з організацією праці в гірничій справі, виробництві деревного вугілля, транспорти, а також у сільському господарстві, що постачало ремісників, зайнятих у видобуванні залізної руди та відновленні заліза, збіжжям та продукцією скотарства.

Маючи похідні дані, які стосуються утворення і організації праці на впорядкованому осередку²⁵, зазначимо, що діяльність 45 металургів зі своїми помічниками «підмайстрами» кожного сезону протягом 100 років є припущенням, дуже наближеним до реальної історії. З нашого погляду, взимку професіонали-металурги мешкали у навколишніх селищах і з настанням теплої пори року та облаштуванням об'єктів, пов'язаних з металургійним закладом-осередком, його локалізацією, займалися безпосереднім видобуванням заліза. Для вищеозначеніх 45 металургійних колективів копальня мала дати близько 800 т вже збагаченої руди, яка довозилася протягом сезону означенім 45 осередкам понад 4000 віzkами з тяговою силою тварин. Так само виготовлення і транспортування палива вимагали вирубки відповідної кількості дерев, їх оброблення для перетворення у деревне вугілля у 1350 вугільних ямах. Нарешті, під кінець кожного сезону необхідно було вивезти з цих 45 осередків близько 90 т заліза у вигляді прокованих криць-напівфабрикатів. Такі розраунки виправдовують кількість зареєстрованих залізодобувних осередків, що працювали кожного сезону протягом 100 років і буди залишені п'ятьма поколіннями металургів, але зрозуміло, термін у 100 років має умовне значення для наочного уявлення завдань, які вимагають подальших досліджень.

Для аналогії виробництва на впорядкованих осередках можна згадати Новоклиновський центр²⁶ в Українському Закарпатті, де були улаштовані осередки з 2 ліній горен по 4 у ряду. В шарах закарпатських металургійних осередків зафіксовано дако-кельтську кераміку*, що датується III—I ст. до н. е.²⁷.

Виробництво заліза на невпорядкованих осередках (рис. 11) ми пов'язуємо з місцевими потребами у металі, натомість, обсяги видобування на впорядкованих осередках були настільки великими, що не могли бути розраховані лише на місцеві пшеворські племена.

Дволінійні впорядковані осередки (рис. 12) із залишками сотень горен свідчать про скеровану колективну працю, розраховану на швидке і великомасштабне виробництво заліза, для забезпечення якого конче потрібним було улаштування власної підземної копальні (шахти) руди. Завдання цього роду перевищувало можливості дрібного виробника, з чого походить, що організація масштабного залізодобування не була викликана лише внутрішніми місцевими потребами населення, поданого представниками пшеворської культури. Це є свідченням виникнення зовнішніх умов, що і привело до широкого розгортання видобутку заліза у Свентокшиських горах.

Організація виробництва заліза на впорядкованих осередках (рис. 12), що вірізнялося великомасштабністю і вимагало діяльності як багатьох залізодобувних зак-

* Автор дослідження Новоклиновського (Закарпатського) центру чорної металургії В. І. Бідзіля вважав, що ця пам'ятка була залишена закарпатською групою племен латенської культури, яка утворилася на базі місцевих племен кущановицької культури і прийшлих кельто-латенських племен в останній чверті I тис. до н. е. (прим. С. В. Панькова).

ладів, так і власної копальні, була пов'язана з великими матеріальними витратами. З огляду на це, її організатор мав бути заможним, з великими можливостями. За літературними, писемними джерелами, нам відома різного роду інфільтрація на прикордонні і навіть віддалені від Римської імперії варварські території не лише купців, а й різного роду підприємців, що мали змогу створювати торговельні факторії. В їх існуванні була зацікавлена і варварська племінна старшина, а у кожному з варварських племен знаходився прошарок, зацікавлений у контактах з римлянами, що приносило йому матеріальні і політичні здобутки²⁸. Діяльність підземної копальні у Свентокшильських горах вказує на роль якогось організатора з кола відомих за джерелами «negotiantes» — купців, банкірів, підприємців, що займалися торгівлею і постачанням римського війська.

На цей час важко встановити, для кого виробляли залізо впорядковані осередки, хоча їх утворення і пов'язується із зовнішніми факторами. Цими факторами могли бути як германські племена, що мешкали на південні від Карпат²⁹, так і наддунайські римські провінції³⁰.

Стародавнє свентокшильське залізодобування є великою гірничо-металургійною окорою, що розташувалася на достатньо великій відстані від кордонів Римської імперії. Залізодобування являло собою нову і складну наукову проблему. Утворення Свентокшильського центру чорної металургії, елементи організації праці, технічне забезпечення, а також масштаби залізодобування ставлять історикам давнини нові завдання до розв'язання. Існування такої великої округи, населення якої спеціалізувалося на гірничо-металургійному виробництві, може вказувати на більш активні і цільні зв'язки римлян, ніж вважалося до цього часу, з дуже віддаленими від кордонів імперії європейськими варварськими територіями, а також на активнішу господарчу, політичну і військову діяльність варварської Європи відносно Риму з початку його імператорського періоду³¹.

Відкриття пам'яток стародавнього залізодобування у Свентокшильських горах і Мазовії поширює горизонти досліджень, пов'язаних із взаємними стосунками населення варварської Європи з мешканцями Римської імперії, що були сусідами варварів з півдня і заходу, до того ж не завжди доброзичливими.

Поза Свентокшильськими горами можливо вирізнати ще три центри залізодобування, що існували на польських землях у давнину³². Це залишки стародавньої металургії заліза у Мазовії на захід від Варшави (рис. 3, 2), Нижньосілезький (рис. 3, 3) та Опольський (рис. 3, 4) центри. Спільною рисою, що об'єднує ці центри із Свентокшильським, є використання такого ж типу металургійного горна, тобто поглибленої залізодобувної печі з надzemною шахтою, хоча спостерігаються і деякі відмінності (наприклад, Тархаліце у Нижній Сілезії або Добженев Малий в Опольському, де зафіковані печі з передпічною ямою). Мазовецьке залізодобування характеризується розташуванням скучень горен на територіях стародавніх поселень, а також довгими, до 300 м, металургійними осередками поза їх межами. Якщо не приймати вищезначені відмінності від таких Свентокшильської металургії, то ці центри поєднують ще одна спільна риса — відсутність глинняних сопел — ознаки штучного дуття. Проте на відміну від Свентокшильських гір, де існувала підземна копальня і експлуатувалася руда гідротермального походження, інші центри виробляли залізо з болотяних руд, а серед залишків цих центрів зафіковано печі для випалу вапна, яких немає у Свентокшильських горах.

Сучасні дослідження стародавнього виробництва заліза у Свентокшильських горах завершують лише перший етап, метою якого було польове вивчення металургійних осередків, їх класифікація, повна інвентаризація, а також техніко-технологічна інтерпретація.

Наступним етапом є вивчення стародавнього населення цього регіону за пам'ятками осілого побуту, що започатковане дослідженнями Ш. Оржеховського на поселеннях у Мирочицях, Пенкославицях і подовженні у Скалах, Покривниці та могильнику у Чарній Зволі. Достатній виклад цих досліджень буде запропонований читачу в окремій статті.

Разом з відкриттям співробітниками Національної академії наук України наступних за Новоклинівським³³ центрів стародавнього виробництва заліза в районі Умані та Житомира³⁴ ми отримуємо матеріали для порівняння історичних і техніко-техно-

логічних умов функціонування центрів типу Свентокшиського в давнину. Отже, є надія, що співпраця польських та українських археологів допоможе з'ясувати багато проблем, пов'язаних із історією стародавнього залізодобування.

- ¹ Bielenin K. Древняя металлургия железа в Центральной Польше // СА. — 1959. — № 1. — С. 173—180; Bielenin K. Starozytne gornictwo i hutnictwo zelaza w Gorach Świętokrzyskich. — Warszawa; Kraków, 1973. — 278 s.; Bielenin K. Starozytne górnictwo i hutnictwo zelaza w Gorach Świętokrzyskich. — 2-gie wyd. — Kielce, 1992. — 216 s.
- ² Bielenin K. Rola wywiadu ustnego w inwentaryzacji archeologicznej stanowisk dymarskich // Materiały Archeologiczne. — 1986. — XXVI. — S. 283—298.
- ³ Bielenin K. Rola wywiadu ustnego...
- ⁴ Bielenin K., Kowalczyk K. I., Stopka T. Zastosowanie metody magnetycznej w badaniach stanowiska Nowa Stupia 4, pow. Kielce, 1962.
- ⁵ Bielenin K. Starozytne górnictwo i hutnictwo... — S. 97—125; Bielenin K. Starozytne górnictwo i hutnictwo.... 2-gie wyd. — S. 51—55.
- ⁶ Radwan M. Wzloty i upadki polskiego hutnictwa zelaznego // Przegląd Naukowo-Techniczny Akademii Górnictwo-Hutniczej w Krakowie. — 1962. — 4. — S. 7—40.
- ⁷ Pleiner R., Radwan M. Dotychczasowe próby odtworzenia procesu metalurgicznego w dymarkach typu świętokrzyskiego // AP. — 7. — S. 270—280.
- ⁸ Bielenin K. Starozytne górnictwo i hutnictwo zelaza..., — 2-gie wyd. — S. 211.
- ⁹ Bielenin K. Starozytne górnictwo i hutnictwo zelaza..., — 2-gie wyd. — S. 211, 147—150.
- ¹⁰ Bielenin K. Starozytne górnictwo i hutnictwo zelaza..., — 2-gie wyd. — S. 205.
- ¹¹ Bielenin K. Starozytne górnictwo i hutnictwo zelaza.... — S. 127—143; Bielenin K. Starozytne górnictwo i hutnictwo zelaza..., — 2-gie wyd. — S. 153—162.
- ¹² Bielenin K. Dymarski piec szybowy zaglebiony (typu Kotlinkowego 1) w Europie starożytnej // Materiały Archeologiczne. — 1973. — XIV. — S. 5—110.
- ¹³ Bielenin K. Żużel żelazny jako źródło archeologiczne w relacji żużeli. — Typ pieca dymarskiego i odwrotnie // PMMAE — 1978. — 25. — S. 252—282.
- ¹⁴ Holewiński S. Wstępne badania starożytnych zuzli hutniczych skupionych na niektórych terenach Polski // Archiwum Hutnictwa. — 1956. — 1. — S. 252—282.
- ¹⁵ Bielenin K. Dymarski piec szybowy...
- ¹⁶ Bielenin K. Dymarski piec szybowy...; Bielenin K. Starozytne górnictwo i hutnictwo...; Bielenin K. Starozytne górnictwo i hutnictwo..., 2-gie wyd...
- ¹⁷ Radwan M. Wzloty i upadki polskiego hutnictwa... — S. 15; Bielenin K. Dymarski piec szybowy... — S. 26.
- ¹⁸ Bielenin K. Starozytne hutnictwo zelaza... — 2-gie wyd. — S. 183.
- ¹⁹ Piaskowski J. Cechy charakterystyczne wyrobów zelaznych produkowanych przez starożytnych hutników w Gorach Świętokrzyskich w okresie wpływów rzymskich (I—IV w. n. e.) // Studia z Dziejów Górnictwa i Hutnictwa. — 1963. — VI. — S. 7—174.
- ²⁰ Pleiner R. Przyczynek do problemu metalurgii wczesnohistorycznej i tak zwanego metalu Świętokrzyskiego // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. — 1965. — X, 1—2. — S. 19—42; Pleiner R. O metodzie identyfikacji zelaza w znalesiskach archeologicznych, uwagi na temat polemiki Techniki z doc. I. Piaskowskim // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. — 1967. — X. — S. 111—120.
- ²¹ Bielenin K. Starozytne górnictwo i hutnictwo... — S. 185.
- ²² Bielenin K. Tamże.
- ²³ Bielenin K. Tamże.
- ²⁴ Mycielska R., Woźniak Z. Cmentarzysko wielokulturowe w Bloniu // Materiały archeologiczne. — 1988. — XXIV.
- ²⁵ Bielenin K. Starozytne górnictwo i hutnictwo... — S. 196.
- ²⁶ Бідзіля В. І. З історії чорної металургії Карпатського узгір'я рубежу нашої ери // Археологія. — 1970. — 24. — С. 32—48.
- ²⁷ Бідзіля В. І. Там же.
- ²⁸ Wielowiejski I. Przemiany gospodarczo-społeczne u Ludności potudniowej Polski w okresie poznolatenskim i rzymskim // Materiały Starożytne. — 1960. — VI. — S. 425.
- ²⁹ Woyda S. Glos w dyskusji w znaczenie wojen Markomanskich dla Państwa Rzymskiego i polnocnego Barbaricum // Scripta Archaeologica. — II. — S. 112—116.
- ³⁰ Pleiner R. Przyczynek do problemu metalurgii... — S. 19—24.
- ³¹ Bielenin K. Starozytne hutnictwo zelaza w Gorach Świętokrzyskich — kilka uwag bardziej ogólnych w Szkice Prahistoryczne // Zrodła — Metody — Interpretacje. — Toruń, 1999. — S. 197—216.
- ³² Bielenin K. Starozytne górnictwo i hutnictwo zelaza... — 2-gie wyd. — S. 201.
- ³³ Бідзіля В. І. З історії чорної металургії Карпатського узгір'я... — С. 32—48.
- ³⁴ Паньков С. В. Чорна металургія населення Українського лісостепу (перша половина I тис. н. е.). — К., 1993. — 145 с.

K. Биленин

ДРЕВНЯЯ ЖЕЛЕЗОДОБЫЧА И ГОРНОЕ ДЕЛО В СВЕНТОКШИСКИХ ГОРАХ (ЮЖНАЯ ПОЛЬША)

Статья посвящена итогам многолетних полевых и лабораторных исследований широко известного в европейской специальной литературе центра черной металлургии рубежа первой половины I тыс. н. э. в Свентокшиских горах, оставленного племенами позднелатенской и пшеворской культур. Рассмотрены вопросы истории и методики изучения памятника, становления и развития техники и технологии производства железа в указанном регионе, углежжения и рудодобычи. Особое внимание уделено социально-экономическим и культурно-историческим аспектам в развитии железоделательного ремесла. Определено место Свентокшиского центра черной металлургии среди синхронных ему памятников древней европейской железодобычи.

K. Bilenin

ANCIENT IRON-MINING AND MINING INDUSTRY IN THE SWIENTOKRZISKIE MOUNTAINS (THE SOUTH POLAND)

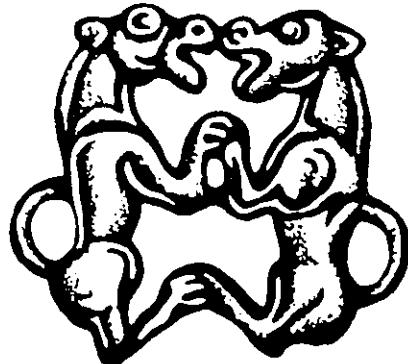
The paper presents the totals of the many-year field and laboratory studies of the center of ferrous metallurgy, which is well known in the European special literature and is related to tribes of the late La Tene and Piszewor cultures, at the boundary of the first half of the I mill. AD in the Swientokrziskie mountains. The questions of the history and the methods of study of the monument, formation and development of the technique and technology of iron-making in the region indicated, charring, and ore mining are considered. A special attention is paid to the social-economic and cultural-historical aspects of development of the iron-making craft, and the place of the Swientokrziski center of ferrous metallurgy among synchronous monuments of the ancient European iron-mining is determined.

Одержано 12.10.99

Дискусії

М. Ю. Відейко

ПИТАННЯ РЕКОНСТРУКЦІЇ ТА ПОХОДЖЕННЯ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ МОГИЛЬНИКІВ СОФІЙВСЬКОГО ТИПУ

Дослідження поховальних пам'яток доби енеоліту — ранньобронзового віку в Центральній Європі дають змогу запропонувати новий підхід до реконструкції поховальних комплексів могильників софійського типу трипільської культури Середнього Подніпров'я та вирішення питання про походження їх поховального обряду.

Могильники софійського типу в Середньому Подніпров'ї, які віднесені до пізнього (С-II) етапу трипільської культури, було відкрито 1947 р. Дослідженню цих матеріалів та пов'язаних з ними питань присвячені три кандидатські дисертації¹ та чимало друкованих наукових праць². У 1991—1995 рр. з'явилися три більш-менш повні публікації матеріалів з некрополів софійського типу, в тому числі дві за кордоном³.

У 1995 р. О. Косько разом з автором зробили спробу відшукати витоки поховального обряду цих могильників. Ми дійшли висновку, що, як і раніше, наразі неможливо підтвердити прямими свідченнями джерело походження цього обряду. З нашого погляду, щодо Трипілля цей обряд є безумовно екзогенным, у широкому сенсі є наслідком ідеологічного сприйняття певних цінностей світу Анатолійських та Близькосхідних цивілізацій⁴.

Є підстави вважати, що останнє слово в інтерпретації софійських поховальних комплексів, як і в питанні їх походження, ще не сказане. Під поняттям «характеристика поховального обряду» ми розуміємо не лише формальний опис розкопаних решток (тілоспалення, наявність або відсутність поховального інвентарю тощо), а й те, що ж насправді слід вважати похованням софійського типу. Загальноприйняттний нині образ цих комплексів було накреслено свого часу Ю. М. Захаруком: «...залишки перепалених кісток покладено в посудини — урни, або окремими купками... Як урнові, так і безурнові поховання супроводжувалися інвентарем — посудом, знаряддями праці з каменю, кременю і метали, прикрасами... Іноді цей інвентар був спалений разом із прахом померлого»⁵.

У первих публікаціях результатів розкопок некрополів біля сіл Софіївка, Чернин, Червоний Хутір та Завалівка описано поховальний обряд, здійснений саме таким чином — кожна посудина з попелом, кожна купка попелу подані як окремі поховання⁶. Аналогічної версії притримувалися В. О. Дергачов та І. В. Манзура, а також Ю. М. Захарук і О. Г. Колесніков⁷. Останній автор, базуючись на «класичній» інтерпретації поховальних комплексів, реконструював суспільну структуру пізньотрипільського населення Середнього Подніпров'я та здійснив низку палеodemографічних реконструкцій⁸.

Проте вже з самого початку археологічних досліджень могильників софійського типу існував інший погляд (про який пізніше чомусь не згадували) на знайдені старожитності, який належав І. Самойловському. Саме він відкрив у 1947 р. епонімну пам'ятку — Софійський некрополь. І. Самойловський виділяв в окремі поховання групу посудин з попелом, наприклад поховання № 3. З його погляду, поховальний комплекс у цьому випадку складався з трьох посудин, у тому числі дві були наповнені попелом⁹. Проте пізніше Ю. М. Захарук подібну західку розділяв на два поховання! В чому ж справа? На наш погляд, на відміні від своїх колег, дослідників

трипільської культури, І. Самойловський мав досвід у вивченні тіlopальних могильників ранньослов'янського часу. Можливо, саме тому йому на думку не спадало відійти поховання так, як це робили трипіллязнатці.

Проведені 1948—1953 рр. розкопки софіївських некрополів дали матеріали, які на той час практично не мали аналогій серед пам'яток мідного та ранньобронзового віків у Південно-Східній Європі. Відповідно не було (і не могло бути) ні досвіду, ні методики виділення окремих поховань комплексів. Розкопи ділилися на квадрати розміром 1 × 1 або 2 × 2 м (рис. 1, 2), посудинам та скученням попелу давалися окремі номери і вони описувалися як окремі поховання¹⁰. Зауважимо, що вже у Ю. М. Захарука свого часу виникали проблеми з віднесенням окремих речей (посуду, сокир, виробів з кременю) до древніх поховань. Може, саме тому у Софіївській колекції стільки речей опинилося поза комплексами¹¹. Так склалося, що остаточний образ софіївського типу був сформований Ю. М. Захаруком і до останнього часу не викликав ні сумнівів, ні заперечень.

Однак під час вивчення публікацій і особливо архівних матеріалів, пов'язаних з дослідженням могильників, постає низка запитань, які не мають відповіді в межах «класичної» інтерпретації софіївського похованального обряду.

По-перше, це проблема відсутності похованальних ям. Обстанина, що всі виявлені могильники були розташовані на піщаних днонах, створила деякі труднощі. З самого початку дослідникам не вдалося простежити жодних слідів ям від поховань. Звідси й висновок, що попіл від трупоспалень зсипали в округлі ямки діаметром 0,2—0,4 м, яким відповідають округлі в плані «безурнові поховання»¹². Однак у такому випадку незрозуміло, яким чином могли утворитися «розсипи кісток», відкриті й описані В. Канівцем у Чернинському могильнику¹³. При першому ж погляді на опубліковані плани могильників видно, що так звані безурнові поховання розташовані на окремих ділянках надзвичайно щільно, в 10—30 см одне від одного (рис. 1), а урнові стоять в оточенні скучень перепалених кісток або просто на них (останнє розглядалося дослідниками, як вияв стратиграфії⁴). Проте при цьому ніхто з них, вірогідно, не замислювався над тим, як можна зробити в піску нове поховання, не пошкодивши сусідні (а вони й не пошкоджені, що добре помітно на численних фотознімках!).

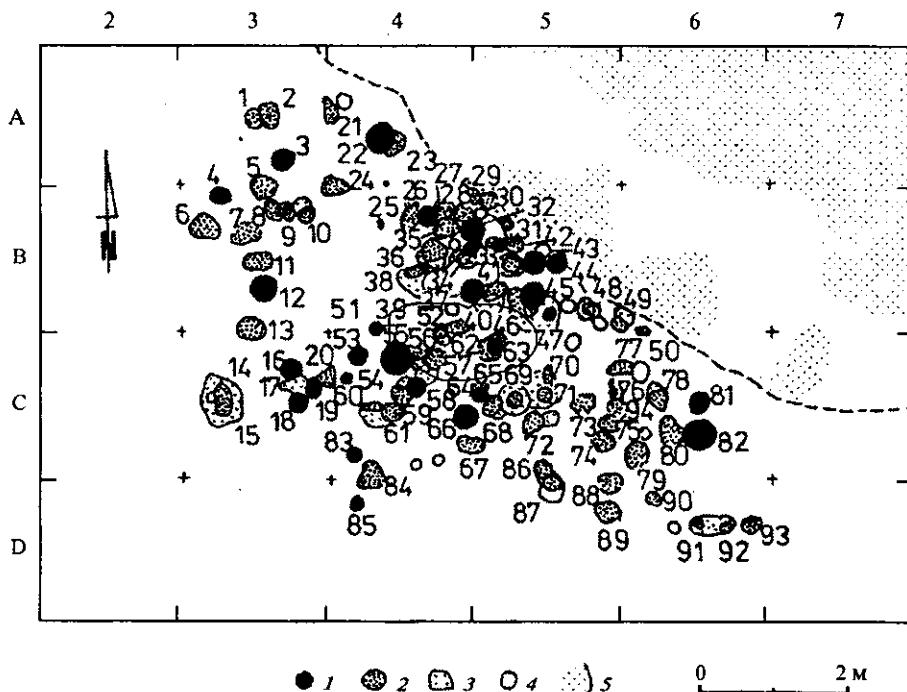

Рис. 1. План Чернинського могильника. Умовні позначення: 1 — урни з попелом; 2 — скучення з попелом; 3 — скучення з попелом; 4 — посудини пусті; 5 — контури розсипу кальцинованих кісток. Обведено місце реконструйованого похованального комплексу

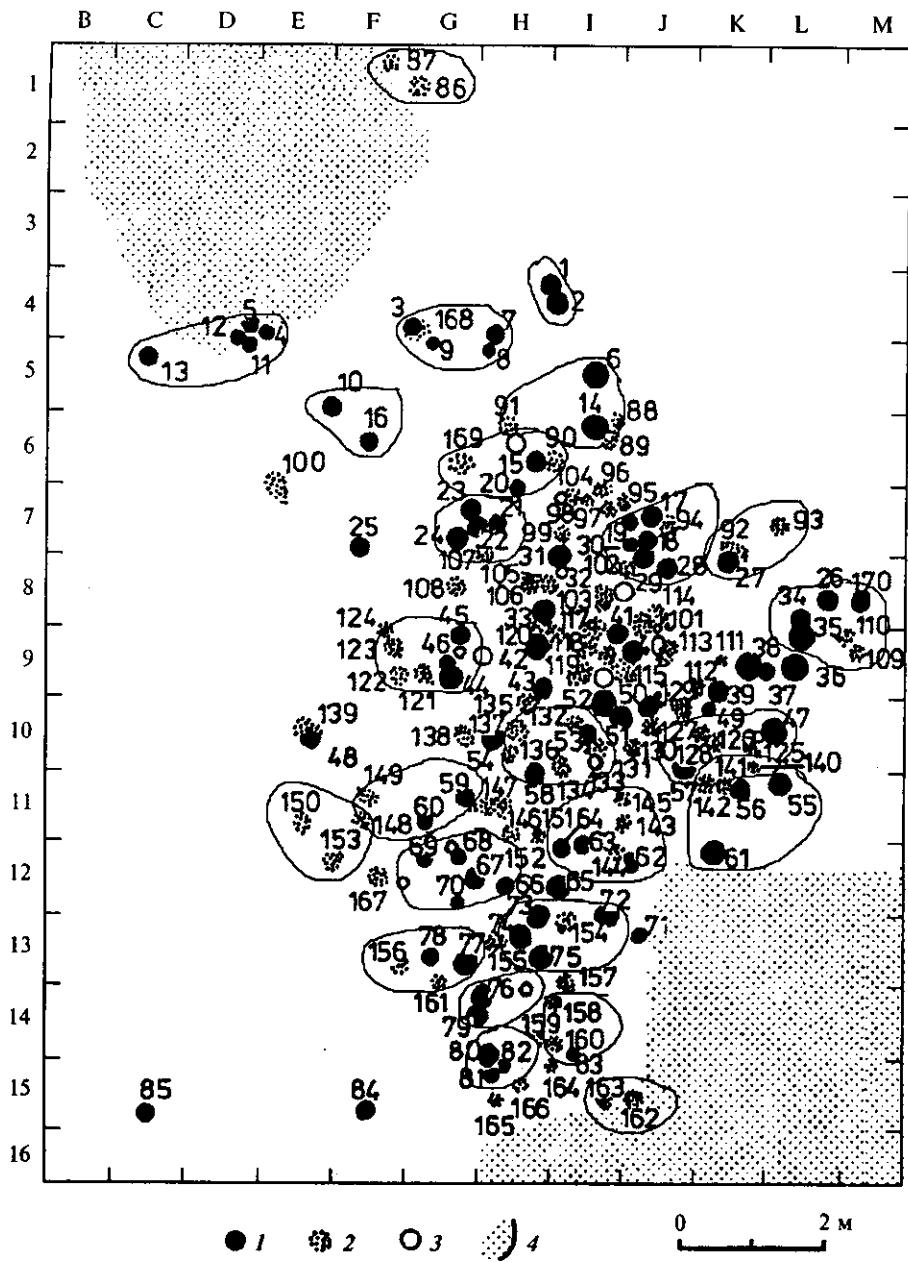

Рис. 2. План Червоноуторського могильника. Умовні позначення ті самі, що і на рис. 1. Обведено контури вірогідних поховань комплексів

Інша проблема — «похованальні урни». Як похованальні урни розглядалися всі без винятку посудини, в яких знайдено попіл. Однак хіба можливо вмістити попіл від спаленого на вогнищі (не в крематорії) небіжчика в посудині заввишки 6—15 см? Відповідь на це питання, яка була запропонована О. Г. Колесніковим, — посудини з попелом — то дитячі поховання, є лише припущенням¹⁵ і не може вважатися цілком задовільною та обґрунтованою, тим більше, що антропологічний аналіз знайдених решток за 50 років, які минули з часу розкопок, так і не було проведено (частина кісток і досі зберігається у наукових фондах Інституту археології НАН України та в археологічному музеї).

Подібні питання нині, можливо, і не виникли, якби повно та добре ілюстровані матеріали розкопок некрополів софіївського типу були б свого часу опубліковані. В

такому випадку наступні покоління дослідників могли б покладатися не лише на авторитет своїх попередників, а й на першоджерела, не минаючи такого важливого етапу досліджень, як наукова критика, починаючи зі стадії польових досліджень.

Стан досліджених решток і особливості розташування софіївських могильників не дозволяють нині вирішити всі проблеми, що виникли, виходячи виключно з результатів археологічних досліджень цих комплексів. Однак нині є можливість звернутися до поховальних пам'яток неоліту — ранньобронзового віку, які були виявлені на суміжних територіях у 60—80-х роках ХХ ст., і подивитися, чи не було подібних знахідок в інших місцях. Є можливість залучити аналогії, близькі за часом, а також у територіальному та культурному відношенні, бажано доброї збереженості, де було б зафіковано якомога більше деталей поховального обряду, що дозволило хоча б частково пояснити те, що лишилося незрозумілим у пізньотрипільських могильниках Подніпров'я.

В уже згадуваному спільному досліженні вдалося встановити, що у дотрипільський час тіlopальні поховання зустрінуто в культурах Вінча та лінійно-стрічкової кераміки, а пізніше цей ритуал отримав поширення у Верхньому Потісі, в середовищі культур Тиса (фаза Полгар III), Бодрогкерестур Баден, групі Лажняни¹⁶.

Найкраче дослідженням є некрополь Тібава (культура Тиса, фаза Полгар III) на території Словаччини. Поховання тут здійснювалися у прямокутних у плані ямах завдовжки 70—160 см і завширшки 50—100 см. По довгій вісі поховальні ями орієнтовані у напрямку схід — захід. Дослідники розрізняють «вогнищеві» («кострові») та «жарові» поховання. Останні найбільше нагадують рештки, виявлені у некрополях софіївського типу. При такому способі поховання кістки небіжчика, взяті з поховального вогнища, вміщувалися в посудині або засипалися купками, при цьому в одній поховальній ямі могло бути по кілька посудин з попелом та скучпень (купок) попелу поруч з ними. Зафіковано випадки використання у поховальному обряді вохри. Супровідний інвентар — посуд (від 2 до 37 різного типу посудин у похованні), вироби з кременю, каменю та міді і золота, в тому числі знаряддя праці, зброя, прикраси. Цей інвентар звичайно лежав на купках попелу, біля короткої сторони ями¹⁷. У дослідників не викликає сумніву культурний зв'язок цієї пам'ятки з пізнішими комплексами типу Лажняни, в яких зростає число «жарових» поховань і які, до речі, хронологічно близькі до пізньотрипільських¹⁸.

Порівнюючи софіївські некрополі з наведеним вище, можна виявити низку спільних рис, які характеризують картину, відкриту під час розкопок цих пам'яток:

- 1) насипання попелу в посудині або купки;
- 2) розміщення поруч посудин і купок попелу;
- 3) групове розміщення посудин;
- 4) розміщення інвентарю на купках попелу;
- 5) використання вохри у поховальному обряді.

Суттєва (і фатальна, у нашему випадку) різниця — відсутність слідів поховальних ям на могильниках Подніпров'я. Разом з тим наведені аналогії, а також досвід І. Самойловського не виключають відмінної від класичної схеми інтерпретації софіївських некрополів.

Нами здійснено таке моделювання. На опубліковані плани софіївських могильників нанесено контури розташованих рядами могильних ям з орієнтацією схід — захід, в їх межах об'єднано групи посудин та купки попелу, які знаходяться поруч, і все це визначено як окремі поховання (рис. 3). Розміри ям узято за середніми показниками для полгарських та лажнянських некрополів. Зрозуміло, що виділення поховальних комплексів таким чином є лише певною моделлю. Однак такою самою моделлю є точка зору Ю. М. Захарука та всіх його послідовників (посудина або купка попелу-поховання). Вона взагалі нічим не обґрунтovanа виходячи з результатів дослідження інших могильників, як з трупоспаленням, так і з трупопокладенням.

У виділених нами у межах софіївських некрополів поховальних комплексах об'єднано від 3 до 10 «поховань» (рис. 2, 3). Могили могли розміщуватися з півночі на південь, рядами. Загальна кількість поховань у всіх могильниках могла становити близько 90, в той час як раніше виділялося до 450 (табл. 1).

Відповідним чином змінився і склад поховальних комплексів, їх інвентар. Наведемо кілька найвірогідніших, з нашої точки зору, моделей.

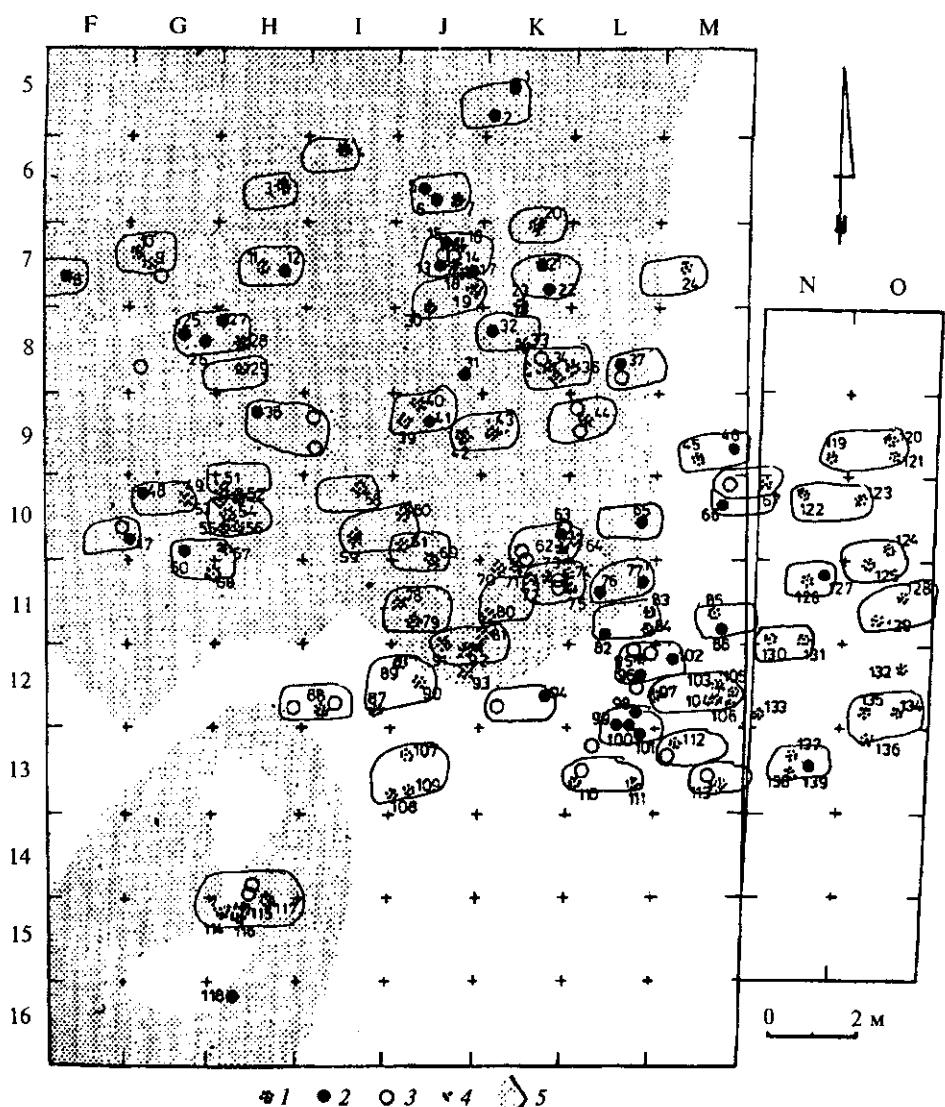

Рис. 3. План Софіївського могильника. Умовні позначення ті самі, що і на рис. 1. Обведено можливі похованальні комплекси

У Чернинському могильнику реконструйовано комплекс, до якого включено 9 «поховань», що були виділені свого часу В. Канівцем (рис. 4). Ми припустили, що розміри могильної ями могли становити $1,5 \times 1$ м з орієнтацією схід — захід довгої осі. Реконструйований таким чином комплекс містить 4 колишніх «урнових» та 5 «безурнових» поховань: № 39, 40, 41, 45, 46, 47, 52, 63¹⁹. Інвентар такого поховання мав включати: 4 наповнені попелом посудини, можливо, ще 2 пустих посудини (представлені вінцями); 12 вістер до стріл з кременю; 20 уламків крем'яних пластин, фрагмент мідного виробу (рис. 4). Додатковим аргументом на користь того, що це інвентар одного, а не дев'яти поховань, є знахідка фрагменту пластини в похованні № 52, інший фрагмент якої знайдено у «безурновому похованні» № 63, тобто скупченні кісток. Я. Будзішевському, який досліджував крем'яний інвентар з софіївських некрополів²⁰, вдалося склеїти обидва фрагменти, які належали до великої ножеподібної пластини. Незрозуміло, як фрагменти однієї (!) пластини могли бути одночасно у двох «похованнях». Пояснення цьому випадку може бути одне — *попіл було взято з одного похованального вогнища*. Інша справа, ерозійні процеси, коли вдалося склеїти фрагменти пластин, знайдені на віддалі від 2 до 5 м один від одного²¹.

Легше виявилося згрупувати в комплекси «поховання» із Завалівського некрополя, де їх досліджено небагато (табл. 2).

Як бачимо, при такому групуванні знахідок практично зникають «безінвентарні поховання», які, за підрахунками О. Г. Колеснікова, становили 42,5 %, а в «інвентарних похованнях» найчастіше нараховували 1—2 артефакти²². Така низька насиченість інвентарем взагалі нетипова для некрополів доби міді — ранньої бронзи і давно мусила б привернути увагу пильних дослідників своєю винятковістю. До речі, частину вістер до стріл із слідами вогню логічніше не включати до «інвентарю», а вважати їх причиною загибелі похованого. На відміну від попередньої картини, інвентар реконструйованих нами комплексів набуває цілком стандартного вигляду і охоплює всі категорії поховальних дарів — знаряддя праці та зброю, прикраси, посуд.

Реконструкція всіх поховальних комплексів з некрополів софіївського типу — тема окремого дослідження. Перед нами постає інше питання: чи правильно переносити на Середнє Подніпров'я модель поховального обряду, який сформувався у Центральній Європі? Чи існують свідчення зв'язків трипільського населення Подніпров'я з цим регіоном, які дали б додаткові підстави для припущення центральноєвропейських витоків тіlopальних поховань у Трипіллі?

Зауважимо таке: а) дослідники трипільської культури дійшли висновків, що витоки цього звичаю в трипільському середовищі пояснити неможливо²³; б) є певні сумніви, що він міг з'явитися в трипільському середовищі з його особливостями господарства та ідеології; в) знахідки В. Хвойки (обпалені кістки серед решток жителі, посудини з попелом) не викликають довіри, оскільки відсутні їх кваліфіковані визначення²⁴.

Достовірні знахідки поховань з трупоспаленням відомі на західних територіях поширення культури Трипілля — Кукутені — з Румунії (Троян) та Подністров'я (Кунисівці, Кошилівці — Обоз, Цвіклівці)²⁵. Однак в усіх цих випадках йдеться про окремі поховання, а не могильники.

Найбільш подібним зовні до софіївських поховань є комплекс, досліджений Т. Г. Мовшею в Цвіклівцях. Яма мала форму вісімки, орієнтованої за довжиною з південного сходу на північний захід з невеликими відхиленнями. Вона поділяється на дві частини: меншу — північно-західну, підковоподібну (розміри 0,9 × 1,2 м) та більшу — південно-східну, овальної форми (розміри 2 × 1,65 м). Поховання складалося, за даними Т. Г. Мовші²⁶, з п'яти (!) скучень перепалених людських кісток. Оскільки

Таблиця 1. Кількість поховань в пізньотрипільських некрополях софіївського типу

Могильник	Кількість поховань		Могильник	Кількість поховань	
	за публікаціями	реконструйована		за публікаціями	реконструйована
Софіївський	145	До 30	Чернин	94	16
Червоний			Завалівка	16	4
Хутір	195	39	Разом	450	89

Таблиця 2. Поховальні комплекси Завалівського могильника

Поховальні комплекси		Інвентар
реконструйовані	розкопані (за В. О. Круцом)	
I	14, 15, 16	Уламок антропоморфної статуетки, 2 крем'яні пластини, відщеп, галька
II	1—5	2 посудини (1 з попелом), 5 наконечників стріл, 2 пластини, 2 янтарних та 5 мідних намистин
III	13	—
IV	6—11	—
V	12	—

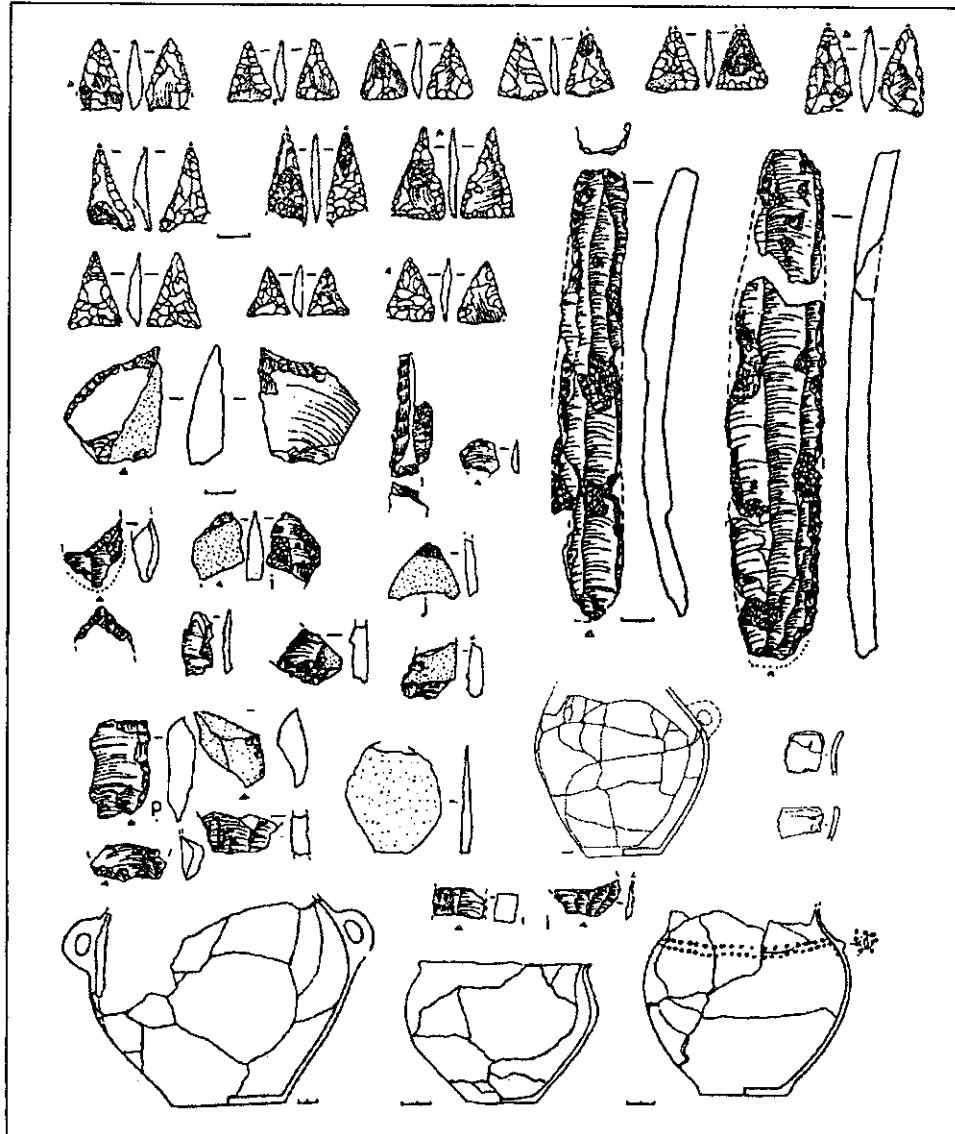

Рис. 4. Чернинський могильник. Реконструкція інвентаря похованого комплексу (включає «поховання» 39, 40, 41, 45—47, 52, 62, 63)

всі вони містилися у межах однієї ями, то у дослідниці, напевне, не виникла думка виділити 5 поховань, як це робили археологи, розкопуючи некрополі софіївського типу. Перепалені кістки розміщувалися в південно-східній частині ями, у шарі попелу, насищеної вугіллям. Уламки фрагментованого черепа (скупчення № 1) лежали біля східної стінки ями. На південь від них виявлено скупчення (№ 4) перепалених трубчастих людських кісток, серед яких В. І. Бібковою визначені також кістки бика, черепашки молюсків іпіо та кілька необпалених кісточок дрібного копитного. Інвентар поховання складався з рогового клевця, пряселець, грузил, зернотерок, посудин різних типів, у тому числі двох мальованих, а також черепашок і кісток тварин.

Походження культури Трипілля — Кукутені нині пов’язують з неолітичними культурами Булкано Карпатського регіону, де домінував звичай інгумації²⁷. Саме ці традиції знайшли продовження у відомих пізньотрипільських могильниках Вихватинці, Данку, підкурганних похованнях усатівського типу²⁸. Звідки ж, у такому випадку, в культурі Трипілля міг з’явитися тіlopальний обряд?

Послання на звичай трипільців спалювати будівлі не зовсім коректне, оскільки така практика виявляється у носіїв інших культур попереднього та цього часу — Боян,

Вінча, Петрешті, де практикувався обряд інгумації²⁹. Зауважимо, що В. О. Круц звернув увагу на той факт, що трупоспалення було поширене у ряді областей Центральної та Східної Європи, однак він не шукав там витоків некрополів софіївського типу³⁰. В. О. Круц та С. М. Рижов розробили оригінальну концепцію зародження і поширення тіlopального обряду в Європі носіями трипільської культури. На думку дослідників, культура Трипілля мала вплив на полгарську та лендельську культури, що виявилось у поширенні на Заході обряду кремації. Все це дало підстави писати про двосторонню інфільтрацію населення внаслідок шлюбних відносин³¹.

На жаль, автори не пояснюють, чому не виявлено власне трипільських тіlopальних некрополів доби співіснування зі згаданими центральноєвропейськими культурами, найпізніші вияви яких синхронні Трипіллю В II. До цього періоду належить дослідженій В. О. Круцом на Дніпрі Чапайвський могильник з трупопокладеннями³². Софіївські ж некрополі датуються на 1000 років пізніше — початком III тис. до н. е.³³. Зрозуміло, що інфільтрація населення могла відбуватися, однак матеріальних свідчень щодо проникнення трипільського населення у Центральну Європу, в середовище культур Лендель та Полгар поки що немає. Однак численні імпорти та наслідування лендельсько-полгарським керамічним виробам, які походять з трипільської території, як на Дністрі, так і на Дніпрі, публікують В. О. Круц та С. М. Рижов³⁴.

Поява на Дніпрі могильників з трупоспаленнями пов'язана з проблемою генези пам'яток софіївського типу. В. О. Круц доводив місцеві витоки цих комплексів, виводячи їх з лукашівських. Пізніше В. О. Дергачов показав важливу роль у цьому процесі населення, що лишило пам'ятки бринзенського типу у Подністров'ї, вплив яких поширювався на схід через тип Троянів на Волині³⁵.

Вивчення ізотопної хронології лукашівських та софіївських комплексів показало, що між ними існує істотний проміжок у часі. Це призводить до сумнівів щодо тверджень безперервного розвитку трипільських пам'яток у Подністров'ї. Якщо тип Лукаші датується першою половиною IV тис. до н. е., то тип Софіївка — 3300—2900 рр. до н. е.³⁶. У такому разі на перше місце виступає висновок щодо провідної ролі західних типів Трипілля — бринзенського та троянівського — у формуванні цього явища.

Дослідники зазначали численні впливи низки центральноєвропейських культур на трипільські пам'ятки Молдови та Подністров'я³⁷. Хоча ці регіони територіально близькі, ні в Молдові, ні на Дністрі не виявлено жодного могильника з трупоспаленнями цього часу, відомі лише окремі поховання, про які вже йшлося раніше. Натомість досліджено могильники Вихватинський, Данку з трупопокладеннями. Отже, неможливо пояснити поширення в софіївському типі такої складової культурного комплексу, як тіlopальний поховальний обряд, виключно впливами культури типу Бринзени або Троянів.

Вірогідно, відповіда на питання, де можна шукати походження цього елементу, криється в аналізі керамічного комплексу пам'яток софіївского типу. Ті форми і типи посуду, які В. О. Дергачов визначив як «загальнопізньотрипільські» (кулясті амфори з вушками на плічках, посудини з високою шийкою, банки з наліпами біля горла — до 50 % всіх форм)³⁸, типологічно та технологічно мають певні аналогії в поширеній у Центральній Європі культурі Баден³⁹. Саме з впливами останньої, з нашого погляду, слід пов'язувати поширення в Трипіллі як певної кераміки, так і поховального обряду, представленого в могильниках софіївського типу. Вивчення впливу культури Баден на Трипілля тільки починається. Проте нині можна сказати, що мав місце процес «баденізації», тобто формування нового культурного типу на основі місцевих виявів Трипілля. Ті явища, які В. О. Дергачов визначив як «загальнотрипільський» горизонт, «консолідацію пізньотрипільських племен» є, на наш погляд, виявом цього процесу. Культура Баден, яка сформувалася на основі кількох центрально- та південноєвропейських культур близько середини IV тис. до н. е., справила такий вплив на оточення, що польські дослідники запропонували назвати цей процес баденізацією⁴⁰. Він різною мірою торкнувся всіх оточуючих культур. Ступінь впливу міг визначатися, на нашу думку, крім інших факторів масштабами безпосередньої інфільтрації іншокультурного населення з Карпатського регіону в трипільське середовище. Наявність на Дніпрі некрополів софіївського типу може бути свідченням того, що в цьому напрямку проникнення населення з баденським культурним комплексом було найбільшим на схід від Карпат.

Яскравим підтвердженням цього є інвентар некрополів. До керамічних виробів слід додати металеві — ножі, пласкі браслети, сокири, аналогії яким відомі з розкопок передбаденських пам'яток — могильника групи Лажняни — Шебастовіце, бодрогкерештурського некрополя Пуштанайванхаза та ін.⁴¹ Кам'яні сокири-молоти з Софіївки та Червоного Хутора, деякі з котрих, як визначив В. Ф. Петрунь, зроблені із закарпатської сировини⁴², мають прототипами провушені металеві сокири культури Бодрогкерестур з розклепаними обушками⁴³.

Певним підтвердженням нашим висновкам можуть бути й інші особливості софіївських некрополів. Це — відносно вузький проміжок часу, в який вони виникли, короткочасність існування, надзвичайна (для Трипілля) насиченість предметами озброєння, особливо сокирами-молотами, велика кількість вбитих під час військових сутичок (обпалені вістря стріл в похованнях). Софіївське населення прожило на Дніпрі короткий проміжок часу, насичений військовими діями. Компактне розташування могильників та їх розміри можуть свідчити, що група населення, яка їх залишила, була відносно нечисленною. Отже, може йти мова про короткочасне перебування у Подніпров'ї компактної групи населення, основу якої складали нащадки вихідців з Карпатського регіону.

Перегляд пізньотрипільських, у тому числі софіївського типу, матеріалів з Среднього Дніпра є актуальним також тому, що нині він активно застосовується дослідниками для вирішення етноісторичних питань. Яскравим прикладом є нова праця Ю. В. Павленка, де він беззастережно приєднується до думки археологів стосовно вирішального впливу пам'яток типу Пивихи (носії якої — «безумовно індоєвропейці») на формування софіївських комплексів, або їх «індоєвропейзацію». Основним етнічним індикатором виступає ... домішка товчених черепашок у масі, з якої зроблено посуд софіївського типу⁴⁴. Не кажучи про те, що такої кераміки тут знайдено небагато⁴⁵, за згаданою ознакою «індоєвропейзацію» Трипілля слід рахувати з ранньотрипільської Луки — Врублівецької, з V, а не з кінця IV тис. до н. е. При цьому поховальний обряд — трупоспалення — не розглядається як етнічний індикатор. І цілком зрозуміло чому — адже він не має витоків у «безумовно індоєвропейських» культурах степової смуги. Подібні сумнівні побудови у цікавій в цілому праці Ю. В. Павленка не поодинокі. Більшість їх — результат некритичного користування працями попередників та археологічними джерелами, які використовуються не в повному обсязі, а лише в тому, який відповідає авторському баченню проблеми. На наш погляд, наукове дослідження яскравих археологічних комплексів софіївського типу не може вважатися остаточно завершеним і має бути продовжене.

¹ Ю. Захарука, В. Круца, О. Колеснікова (Корвіна-Піотровського).

² Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. — Киев, 1977. — 160 с.; Колесников А. Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций. — Киев, 1993. — 152 с.

³ Дергачев В. А., Манзура И. В. Погребальные комплексы Позднего Триполья. — Кишинев, 1991. — 334 с.; Dergachev V. A. Bestattungskomplexe der spaten Tripolie-Kultur // Komission fur Allgemeine AVA-Materialien, B. 45; Videiko M. Yu. The cemeteries of Sofievka-type // BPS. — 1955. — Vol. 3. — P. 15—68.

⁴ Kosko A., Videiko M. The origin of Sofievka-type cremations // BPS. — Vol. 3. — P. 105—117.

⁵ Захарук Ю. М. Пам'ятки софіївського типу // Археологія Української РСР. — К., 1971. — С. 201.

⁶ Захарук Ю. М. Софіївський тіlopальний могильник // АП. — 1952. — Т. IV. — С. 112—120; Даниленко В. М., Макаревич М. Л. Червонохутірський могильник мідного віку з трупоспаленням // АП. — 1956. — Т. VI. — С. 92—98; Канівець В. І. Могильник епохи міді біля с. Чернина на Київщині // АП. — 1956. — Т. VI. — С. 99—110; Круц В. О. Новий могильник софіївського типу біля с. Завалівка на Дніпрі // Археологія. — 1968. — Т. XXI. — С. 203—209.

⁷ Дергачев В. А., Манзура И. В. Погребальные комплексы Позднего Триполья. — Кишинев, 1991. — 334 с.; Захарук Ю. М. Софиевский могильник: Автореф. дис.... канд. ист. наук. — Львов, 1952. — 15 с.; Колесников А. Г. Социальные структуры позднетрипольского населения Среднего Поднепровья: Автореф. дис.... канд. ист. наук. — Киев, 1988. — 16 с.

⁸ Колесников А. Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций. — Киев, 1993. — 152 с.

⁹ Самойловський І. М. Тіlopальний могильник коло Софіївки // АП. — 1952. — Т. IV. — С. 121—123.

- ¹⁰ Дергачев В. А., Манзура И. В. Погребальные комплексы... — С. 143—191. — Рис. 90, 95, 96, 105.
- ¹¹ Захарук Ю. М. Софиевский могильник: Автореф. дис.... канд. ист. наук. — Львов, 1952. — 15 с.
- ¹² Круц В. О. Новый могильник софийского типа біля с. Завалівка на Дніпрі // Археологія. — 1968. — Т. XXI. — С. 203—209.
- ¹³ Канівець В. І. Могильник епохи міді біля с. Чернина на Київщині // АП. — 1956. — Т. VI. — С. 99—110.
- ¹⁴ Захарук Ю. М. Софіївський тілопальний могильник.... — С. 112—120; Даниленко В. М., Макаревич М. Л. Червонохутірський могильник мідного віку... — С. 92—98; Канівець В. І. Могильник епохи міді... — С. 99—110.
- ¹⁵ Колесников А. Г. Трипольское общество... — С. 94.
- ¹⁶ Kosko A., Videiko M. The origin of Sofievka-type cremations... — Р. 116—117.
- ¹⁷ Siska S. Graberfeld der Tiszapolgar-Kultur in Tibava // SA. — 1964. — Vol. XII. — S. 339—340; Siska S. Tiszapolgarska kultura na Slovensku // SA. — 1968. — Vol. XVI; Siska S. Graberfeld der Laznany-Gruppe in der Slovakia // SA. — 1972. — Vol. XX. — N 1. — S. 107—175.
- ¹⁸ Siska S. Graberfeld der Tiszapolgar-Kultur in Tibava... — S. 293—351.
- ¹⁹ Дергачев В. А., Манзура И. В. Погребальные комплексы Позднего Триполья... — С. 149—153. — Рис. 92—94.
- ²⁰ Budziszewski J. Flint materials from cemeteries of the Sofievka type // BPS. — 1955. — Vol. 3. — P. 149.
- ²¹ Ibid. — Р. 149.
- ²² Колесников А. Г. Трипольское общество... — С. 87—88. — Табл. 6—10.
- ²³ Захарук Ю. М. Пам'ятки софіївського типу... — С. 201—205.
- ²⁴ Круц В. А. Позднетрипольские памятники... — С. 137—138.
- ²⁵ Dumitrescu H. O. Descoperire in legatura cu ritul de inmormintare in cuprinsul culturii ceramicii pictate Cucuteni-Tripolie // SCIV. — 1954. — Т. V, N 3—4. — Р. 399—427; Кравец В. П. Изучение позднетрипольских памятников в Верхнем Поднестровье... // КСИА. — 1955. — Вып. 4.
- ²⁶ Мовша Т. Г. Новое позднетрипольское поселение Цвиковцы на Среднем Поднепровье // CA. — 1964. — № 2. — С. 131—145.
- ²⁷ Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. — Киев, 1989. — С. 224; Тодорова Х. Энеолит Болгарии. — София, 1979. — С. 52—56.
- ²⁸ Дергачев В. А., Манзура В. И. Погребальные комплексы... — С. 20—37. — Рис. 9—32.
- ²⁹ Paul I. Culture Petresti. — Bucuresti, 1992. — 204 р.; Comsa E. Istoria comunitatilor Culturii Boian. — Bucuresti, 1974. — 270 р.
- ³⁰ Круц В. О. Позднетрипольские памятники ... — С. 138.
- ³¹ Круц В. О., Рижов С. М. Верхньодністровська локальна група пам'яток трипільської культури та нові дані про з'язки трипільців з населенням полгарської та лендельської культур // Археологія. — 1977. — № 2. — С. 26—29.
- ³² Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. — Киев, 1977. — С. 46.
- ³³ Kovalyuky N., Videiko M, Skripkin V. Chronology of Sofievka type cemeteries: archaeological and isotopic one // Baltie-Pontic Studies. — Poznan, 1995. — Vol. 3. — P. 135—140.
- ³⁴ Круц В. О., Рижов С. М. Верхньодністровська локальна група пам'яток... — С. 28. — Рис. 4.
- ³⁵ Круц В. А. Позднетрипольские памятники... — С. 134; Дергачев В. А. Памятники Позднего Триполья... — С. 142.
- ³⁶ Kovalyuky N., Videiko M, Skripkin V. Chronology of Sofievka type cemeteries... — Р. 140.
- ³⁷ Титов В. С., Маркевич В. И. Новые данные о северных связях Позднего Триполья // CA. — 1974. — № 3. — С. 150—154; Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев, 1981. — С. 177—179. — Рис. 108—109.
- ³⁸ Дергачев В. А. Памятники позднего Триполья... — С. 142.
- ³⁹ Kadrow S., Kosko A., Videiko M. Pottery stylistics of the Sofievka type, genetic-cultural qualification // BPS. — 1995. — Vol. 3. — P. 200—213.
- ⁴⁰ Kruck J., Miliszkaukas S. Chronologia absolutna osadnictwa neolitycznego z Bronocic, woj. Kieleckie // AP. — Т. XXVIII, Z. 2. — S. 257—320.
- ⁴¹ Kloczko V. Copper objects and questions of «sofievka metallurgy» // BPS. — 1995. — Vol. 3. — P. 235—242; Kloczko V., Kosko A. Weapons from Sofievka type cemeteries // Ibid. — P. 228—234.
- ⁴² Petroughe V. F. Petrographical-lithological characteristics of stone materials from Late-Tripolye cemeteries of Sofievka-type // Ibid. — P. 190—199.
- ⁴³ Novotna M. Die Axt und Beile in der Slovakia // Prahistorische Bronzefunde BF IX. — Мюнхен, 1970. — Р. 23—24.
- ⁴⁴ Павленко Ю. В. Праславяне и арии. — Киев, 2000. — С. 129.
- ⁴⁵ Захарук Ю. М. Пам'ятки софіївського типу... — С. 202—204.

M. Ю. Видейко

ВОПРОСЫ РЕКОНСТРУКЦИИ И ПРОИСХОЖДЕНИЯ ПОГРЕБАЛЬНОГО ОБРЯДА МОГИЛЬНИКОВ СОФИЕВСКОГО ТИПА

Изучение материалов, полученных в результате раскопок погребальных комплексов софиевского типа должно быть продолжено. В составе погребений целесообразно объединять такие расположенные рядом объекты, как урны с пеплом, скопление пепла, пустые сосуды.

Погребальный обряд с трупосожжением может свидетельствовать о пребывании (кратковременном) в Поднепровье в начале III тыс. до н. э. компактной группы населения, основу которого составляли потомки выходцев из Карпатского региона, где подобные могильники распространены начиная с V тыс. до н. э.

M. Yu. Videiko

QUESTIONS OF RECONSTRUCTION AND ORIGIN OF THE FUNERAL RITE OF BURIAL GROUNDS OF THE SOFIEVKA TYPE

The study of the materials derived as a result of excavations of burial complexes of the Sofievka type should be continued. In the composition of burials, it is expedient to combine the objects located side by side such as urns with ashes, accumulations of ashes, and empty vessels.

The funeral rite with cremation can testify to the presence (short-term) of a compact group of people in the Dnieper region at the beginning of the III mill. BC, whose basis was composed from the descendants of people arrived from the Carpathian region, where similar burial grounds are expanded since the V mill. BC.

Одержано 13.03.97

Археологія за рубежем

О. Восс, Н. Абрахамсен,
Т. М. Смекалова

МАГНІТНА ЗЙОМКА СТАРОДАВНЬОГО ЗАЛІЗОДОБУВНОГО ЦЕНТРУ В м. СНОРУП (ДАНІЯ)

У статті викладені результати магнітної зйомки стародавнього центру екстенсивного залізодобування у Південній Ютландії (м. Сноруп, Данія). Розглядаються три послідовні стратегії магнітної зйомки: метод вільного пошуку, метод фіксованих профілів, метод фіксованої сітки, а також питання щодо поліпшення роздільної здатності магнітної зйомки за допомогою диференційного методу вимірювання.

Широке розповсюдження на межі I тис. до н. е. — I тис. н. е. залізодобувних центрів екстенсивного типу в Центральній, Північній та Східній Європі (рис. 1, а) обумовило підвищену зацікавленість дослідників до їх вивчення¹.

Археологічні залишки у межах залізодобувних центрів цього типу подані, головним чином, скupченнями (або кластерами) шлакових ям із застиглими шлаковими блоками (рис. 1, б). Шлаки містять значну кількість заліза у вигляді різних оксидів, у тому числі феромагнітних (магнетит, магеміт та ін.), і тому є досить магнітними об'єктами. У давнину ями завглибшки 0,4—0,7 м розташовувалися безпосередньо під поверхневим шаром, але нині шлакові блоки або розміщені під гумусним горизонтом², або перекриті нанесеними шарами ґрунту чи піску³. Отже, подібні залізодобувні центри є компактними групами намагнічених тіл, розташованих на невеликих глибинах. Тому саме магнітна зйомка дуже перспективна для їх виявлення та картографування. Особливо актуальним стає питання щодо проведення магнітної зйомки у разі дослідження великих територій і при відсутності наявних візуальних ознак шлакових ям.

За умови низького рівня магнітних шумів (тобто за відсутності поблизу сучасних залізних конструкцій, металобрухту, високовольтних електромереж, промислових перешкод тощо) магнітна розвідка дозволяє вирішити багато проблем, що виникають під час дослідження залізодобувних центрів. Це, зокрема, виявлення та обмежування робочих майданчиків, визначення їх площин, встановлення окремих кластерів шлакових ям. За сприятливих умов, тобто коли залишки розташовуються на незначній глибині, можна навіть визначити кількість шлакових ям, їх розміщення та розміри.

Необхідно зазначити, що, незважаючи на явну перспективність, магніторозвідка ще не часто використовується під час дослідження центрів екстенсивного типу.

На початку 60-х років за спільним проектом двох датських установ — Інституту доісторичної археології (Олферт Восс) та Геологічного Орхуського університету (Нільс Абрахамсен) — була проведена магнітна зйомка на залізодобувному центрі неподалік від с. Дренгстед у Північно-Західній Ютландії. Вдалося локалізувати групи окремих магнітних аномалій, джерелом яких були 47 шлакових ям, розташованих двома компактними групами, що було підтверджено перевірними розкопками. Була запропонована проста модель шлакової ями у вигляді похило намагніченого зануреного диполя, еквівалентного однорідно намагніченій сфері (або короткому вертикальному циліндуру). Магнітна

аномалія над такою моделлю суттєво відповідає вимірюванні аномалії над типовими незруйнованими шлаковими блоками, які й були згодом розкопані⁵.

Широкомасштабні комплексні археологічно-геофізичні роботи на залишках будувальних центрів були проведені у 60—80 роках у декількох районах Польщі⁶. У басейні річкової системи Береза в районі Лешно (Західна Польща) на площині 20 га за допомогою геофізичної розвідки було виявлено 8 скопів шлакових ям, 5 з яких було розкопано⁷. Використання у «Свентокшиському дослідному проекті» аерофотозйомки та магніторозвідки в Ломжинському воєводстві (Північно-Східна Польща) дозволило виявити близько 26 нових залишків будувальних центрів⁸.

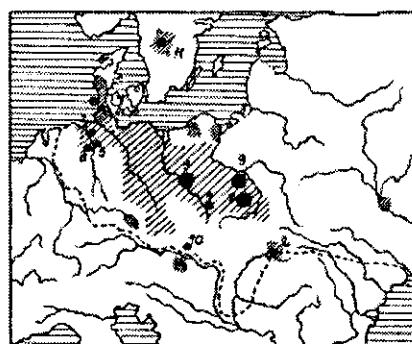
За результатами магнітної зйомки на ділянці у Західній Моравії між селами Судети і Паметиче виявлено 3 залишків будувальних робочих майданчиків. За допомогою протонного магнітометра було визначено, що ці майданчики, які датуються 3—4 ст. н. е., містили 72, 17 та 47 шлакових ям⁹.

Коротка згадка щодо проведення магніторозвідки на залишку будувального центру екстенсивного типу Умань II є у статті С. В. Панькова¹⁰.

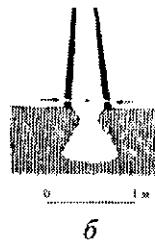
Найперспективнішою комплексною археологічно-геофізичною програмою вивчення пам'яток давнього екстенсивного залишку будування слід визнати проект німецьких вчених. У 1980 р. Геофізичний інститут Університету м. Кіля та Музей давньої історії Шлезвіга і Гольштейна почали проведення магнітної зйомки на території Йолделунда (Північна Німеччина) у місці концентрації залишків чорної металургії. Зазначимо, що цей район знаходиться від дослідженого авторами залишку будувального центру у м. Сноруп на відстані лише 100 км. За допомогою протонного магнітометра була досліджена велика площа (близько 4 га), на якій за магнітними даними, що піддані спеціальній фільтрації, виявлені скопів шлакових ям. Вдалося навіть визначити кількість окремих горен¹⁰. У 1990 р. цей проект у розширеному вигляді було відновлено. Його мета — висвітлити такі питання, як організація виробництва, точне датування пам'яток, значення залишку будувального ремесла для розвитку стародавніх місцевих поселень, його вплив на навколошне середовище. У цій науково-дослідній програмі, яку завершили у 1993 р., брали участь не лише археологи та геофізики, а й географи, ботаніки, металурги. У 1990 р. ділянка площею 1000 м², яку перед тим дослідили за допомогою магнітометра, була розкопана і на ній виявлено 21 шлакову яму, а також залишки поселення, датованого IV—V ст. н. е.¹¹.

Магнітна зйомка на залишку будувального центру у м. Сноруп була здійснена ще у 1967 р., але вона виявилася невдаливою. Пізніше дослідження тут відновились¹². За допомогою протонного магнітометра вдалося отримати карту магнітного поля на ділянці 20 × 45 м і виділити декілька кластерових шлакових ям. На дослідженій площині експедицією Національного музею в Копенгагені під керівництвом О. Восса були проведенні розкопки, які повністю підтвердили результати магніторозвідки.

Фізико-археологічна модель залишку будувального центру. У східній та південній частинах півострова Ютландія відкрито на цей час понад 60 залишків будувальних центрів зі скопів (або кластерами) шлакових ям. Лише тільки в одному районі, на площині 500 × 700 м, на околиці м. Сноруп, у 12 км від м. Варде, відомо 25 кластерів, які містять близько 2000 шлакових ям, 1400 з яких розко-

a

б

Rис. 1. Розповсюдження залишків будувальних центрів зі скопів шлаковими ямами в пізньоантичній Європі (a) і реконструкція горна зі скопів шлаковою ямою, за О. Воссом (б)

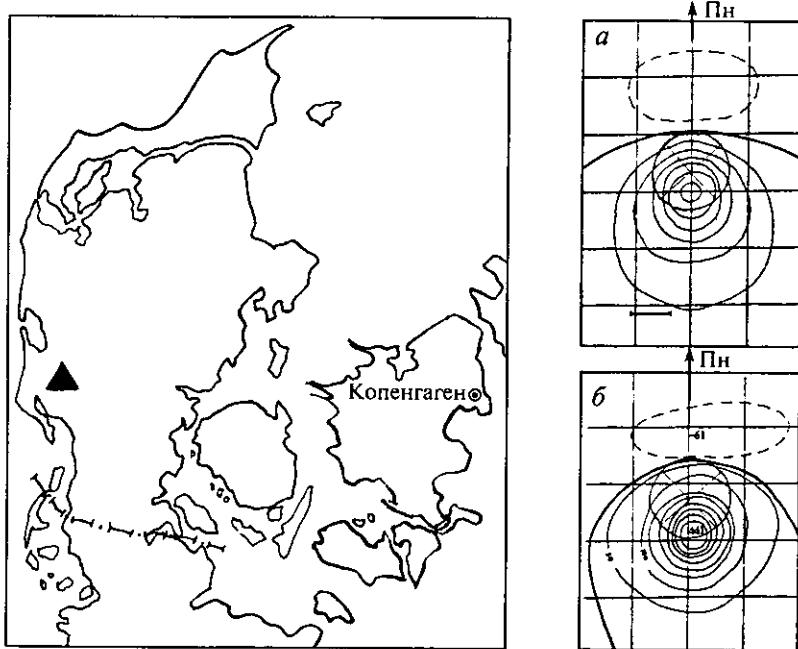

Рис. 2. Залізодобувний центр поблизу м. Сноруп (позначене трикутником)

Рис. 3. Карти ізолій напруженості магнітного поля: а — змодельоване магнітне поле над диполем або сферою; б — магнітне поле над розкопаною шлаковою ямою № 859 у м. Сноруп

пані (рис. 2). Радіовуглецеве датування показало, що залізо видобувалось тут близько 500 років, з початку II до початку VII ст. н. е.¹³ (рис. 2). Залізодобувні горна в Ютландії були, як видно, того ж типу, що й відомі по дослідженнях у Німеччині, Польщі, Чехії та Україні, які віддалені на відстань понад 2000 км від ютландських.

Як відомо, виробництво заліза вимагає наявності залізної, болотної або іншої руди, глини для спорудження горен та здобування деревного вугілля. В районі м. Сноруп у достатку є глина та руда, але запас деревного вугілля був, як видно, обмеженим та витрачався швидко. Відкриті 25 кластерів у м. Сноруп, можливо, відповідають 24 перервам у виробництві заліза тривалістю не менше 20 років кожний, що було пов’язане з природним відновленням дубових гаїв в околицях.

Проведення магнітної зйомки суцільною площею і часткові розкопки можуть допомогти перевірити і цю гіпотезу, яка має важливе значення для розуміння суспільної організації виробництва доби заліза.

Фізико-археологічна модель шлакової ями у вигляді точкового магнітного диполя (або рівномірно намагніченої сфери), розташованого на глибині, що дорівнює відстані від земної поверхні до центру ями, є достатньо наближеною до дійсності. Внаслідок того що звичайно параметр О (відношення залишкової намагніченості до індукованої) набагато менший 1, шлакові блоки мають, головним чином, індуковану намагніченість. Нахил вектора намагніченості збігається з нахилом магнітного поля земної кулі, що для широти м. Сноруп становить: $I = 69^\circ$. На рис. 3 відображені ізолій напруженості над такою моделлю (а) і наведено карту ізолій (б) над одним із розкопаних шлакових блоків (№ 859).

У центральній частині кластера шлакові ями, звичайно, розташовуються майже впритул одна до одної, тому аномалії від сусідніх блоків накладаються одна на одну і кластер можна уявити у вигляді деякого еквівалентного магнітного шару. Форма й інтенсивність цієї аномалії буде залежати від співвідношення висоти зйомки і довжини еквівалентного шару (рис. 4, а, в)¹⁴. Це змодельоване уявлення добре відповідає вимірюваним магнітним полям за профілями, що передігають один із кластерів шлакових ям (рис. 4, б, г).

Отже, нами побудовано фізико-археологічні моделі як для окремої шлакової ями, так і для кластеру таких ям. Першу модель можна використати під час

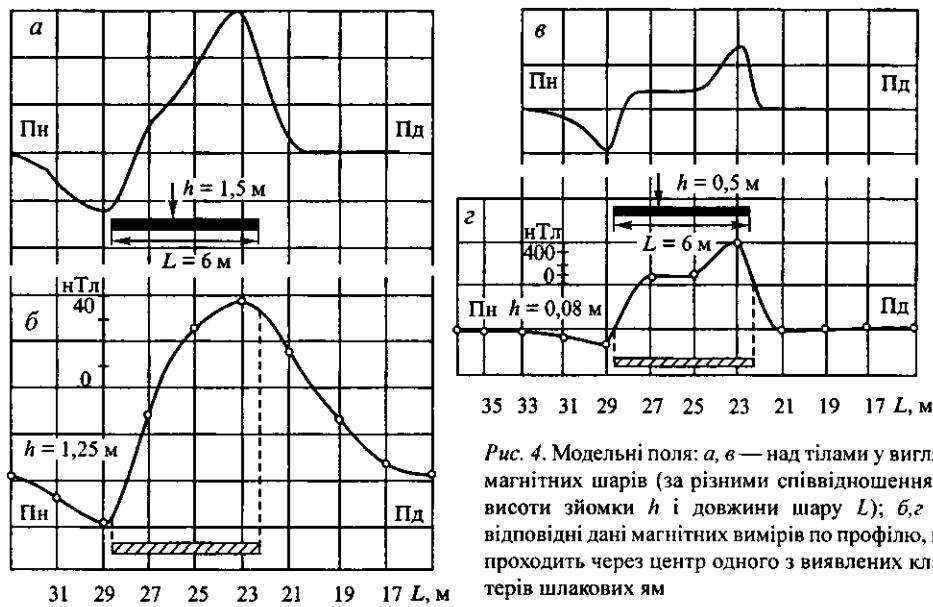

Рис. 4. Модельні поля: а, в — над тілами у вигляді магнітних шарів (за різними співвідношеннями висоти зйомки h і довжини шару L); г, д — відповідні дані магнітних вимірювань по профілю, що проходить через центр одного з виявлених кластерів шлакових ям

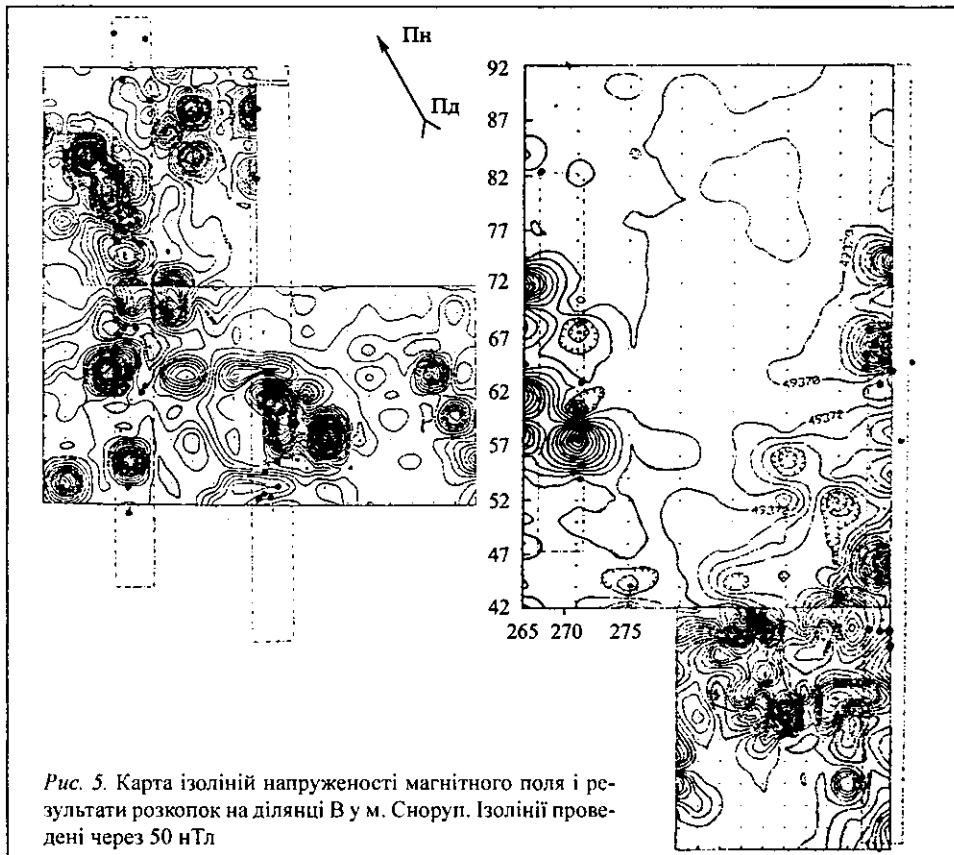

Рис. 5. Кarta ізоліній напруженості магнітного поля і результати розкопок на ділянці В у м. Сноруп. Ізолінії проведено через 50 нТл

детального магнітного картографування заливодобувного центру, другу — під час розвідкових пошукових магнітних вимірювань.

Методика магнітних вимірювань у м. Сноруп. Вибір методики магнітних вимірювань базувався на побудові фізико-археологічних моделей (ФАМ).

Метод фіксованих профілів та метод вільного пошуку. Розміри заливодобувних центрів за планом можуть дуже відрізнятися, а лінійні параметри окремих

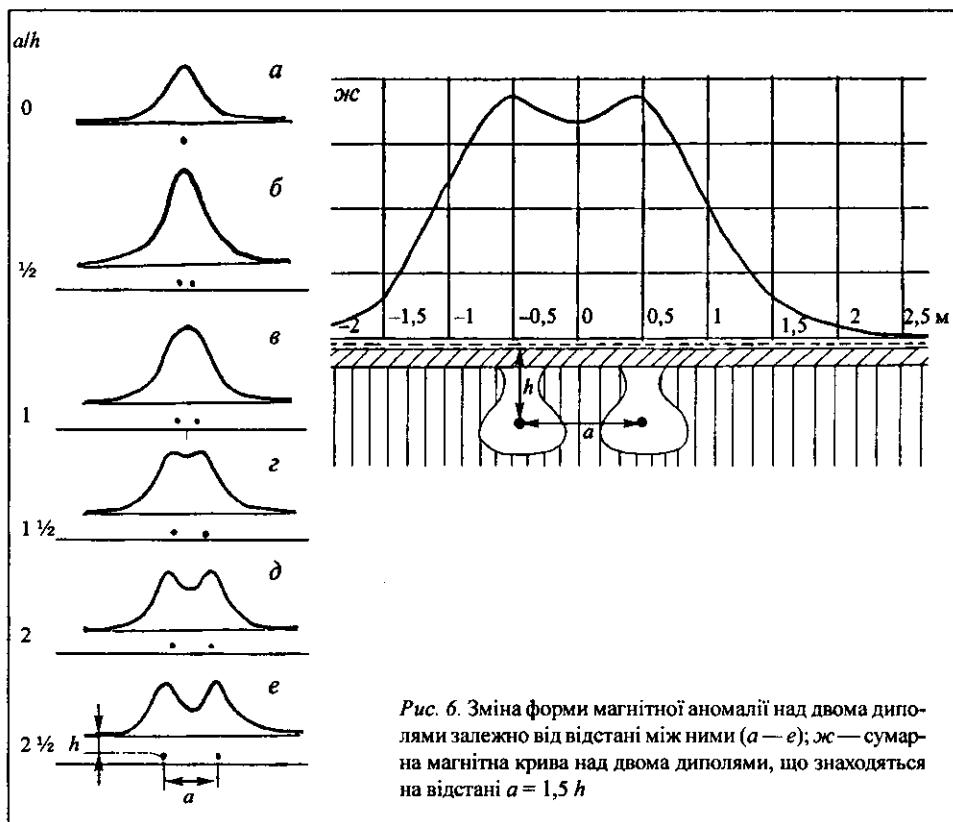

Рис. 6. Зміна форми магнітної аномалії над двома диполями залежно від відстані між ними (*a*—*e*); *жс*—сумарна магнітна крива над двома диполями, що знаходяться на відстані $a = 1,5 h$

шлакових блоків, які відповідають одному робочому майданчику (кластеру), залишаються майже незмінними і становлять зазвичай 4—10 м. ФАМ кластера наведена на рис. 4, *a*, *b*. Площа аномалії дещо більша, ніж площа кластера, амплітуда при висоті зйомки близько 1—1,5 м дорівнює 100 нТл¹⁵ (рис. 5).

Для того щоб не випустити магнітну аномалію під час зйомки, необхідно пересісти її не менш як двома точками¹⁶. З урахуванням побудованої для кластера шлакових ям фізико-археологічної моделі максимально припустима відстань між профілями буде становити близько 5 м. Точки на профілі можуть розташовуватися і густіше, наприклад через 2 м. Це збільшує точність визначення межі кластера без суттєвих додаткових витрат часу на розбирання сітки вимірювань.

Разом з пошуковим методом, що базується на регулярній сітці (наприклад 5 × 2 м), можна застосовувати так званий метод вільного пошуку (МВП)¹⁷, тобто проводити заміри без розбирання сітки по вільних маршрутах, але так, щоб відстань між точками вимірювань була не менш 1—1,5 м. Аномальні зони відмічаються кілками. МВП характеризується досить високою швидкістю проведення (0,2 га за робочий день), проте значні аномалії від групи шлакових ям не можуть бути непоміченими.

Під час досліджень за методами фіксованих профілів або вільного пошуку можна визначити межі окремих залізодобувних центрів та окремих кластерів.

Детальне картографування залізодобувного центру за допомогою фіксованої сітки вимірювань. Після того, як виявлені приблизні місцезнаходження і розміри пам'яток стародавньої металургії, можна розпочати детальне магнітне картографування центрів.

ФАМ, яка відповідає цій стадії досліджень, — однорідна намагнічена сфера або диполь (рис. 3, *a*). У центральній частині кластерів шлакові ями розташовуються на близькій відстані одна від одної. У цьому випадку моделью кластерів є серія диполів. Аномалії від близькорозташованих диполів можуть підсумовуватися одна з одною чи іншою мірою, відповідно до величини нормалізованої відстані a між ямами, де h — глибина занурення диполя (рис. 6, *a*—*e*)¹⁷. Сигнали від сусідніх об'єктів можуть бути розрізненні, якщо відстань a між ними перевищує 1,5 м

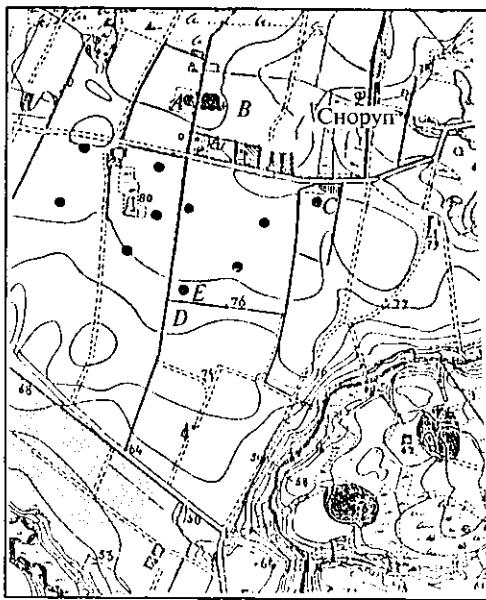

Рис. 7. Схема розташування ділянок (А — Е) магнітних вимірювань на околицях м. Сноруп

(рис. 6, г—е). Тому якщо шлакові ями розміщені безпосередньо під гумусним шаром (як це було у м. Сноруп), то глибина h до центру ями (або глибина занурення модельного диполя) дорівнює 0,65—0,70 м. Тоді найменша відстань між центрами сусідніх шлакових блоків, які ще можуть бути розрізnenі в магнітному полі, становить 1,0—1,5 м (рис. 6, ж).

Щоб отримати максимальне розділення аномалій від поблизу розташованих шлакових ям, необхідно гранично зменшувати висоту зйомки, тобто встановлювати обладнання на поверхні ґрунту. Крок вимірю при цьому не повинен перевищувати

0,5 м для того, щоб зафіксувати усі особливості аномального поля, як це показано на рис. 6, ж. Під час магнітного знімання на поверхні пам'ятки виникає загроза зростання шумів внаслідок можливих сигналів від шматків шлаку та сучасних залізних предметів у верхнього ґрутовому шарі.

Проте, за досвідом подібних вимірюв, такі об'єкти створюють «крапкові аномалії», тобто значні сплески амплітуд різного знаку на одній або двох сусідніх точках. Подібні аномалії легко відфільтровуються від корисних аномалій, ознаки яких наводяться далі.

Іноді шлакові блоки розташовані під значним шаром нанесеного ґрунту¹⁸. У цьому випадку зменшення кроку вимірюв (наприклад до 0,5 м) не приведе до бажаного поліпшення роздільної здатності. Дійсно, з наведених вище графіків (рис. 6) та вимірюв на залізодобувному центрі у м. Йолделунд (Північна Німеччина) виходить, що мінімальна відстань між сусідніми шлаковими ямами, які розміщені на глибині 1,5 м і які не можна розділити за магнітним ефектом, становить 3 м¹⁹, а рекомендований крок вимірюв — 1 м. Тому для залізодобувних центрів, що перекриті шарами відкладів, неможливо отримати детальний план і виявити кількість шлакових ям на пам'ятці.

Результати вимірюв. Запропонована методика була реалізована під час дослідження декількох кластерів шлакових ям у м. Сноруп. На плані місцевості літерами А — Е позначені ділянки, де проводилися розвідкові й детальні магнітні вимірюв (рис. 7). Найцікавіші результати були отримані на ділянках А та В.

Магнітна зйомка на ділянці А. Методом вільного пошуку була визначена межа аномальної зони, у якій магнітне поле характеризується дуже помітною мінливістю. Потім на визначеній аномальній ділянці була проведена детальна магнітна зйомка за допомогою протонного магнітотетра на мінімально можливій висоті (7—8 см від поверхні ґрунту до середини датчика). Крок зйомки: у середині аномальної зони — 0,5 м, за відсутності значних аномалій — 1 м. На периферійних частинах ділянки А, для того щоб бути впевненими у повній відсутності магнітних аномалій, були проведені вимірюв через 2 м по профілях, що проходять через 5 м.

З метою контролю за тимчасовими варіаціями наприкінці кожного профілю здійснювалися контрольні вимірюв в пунктах, що були відібрані в області нормального поля. Похибка зйомки за результатами повторних вимірюв становила $\pm 2,2$ нТл.

Результати детального магнітного картографування на ділянці А (з урахуванням даних варіацій) подані на рис. 8 у вигляді карти ізоліній напруженості магнітного поля. Ізолінії проведено через 50 нТл. З урахуванням того, що «корисними» сигналами для нас були ті, які перевищували 50 нТл (під час знімання на мінімальній висоті), нульова ізолінія на карті випущена.

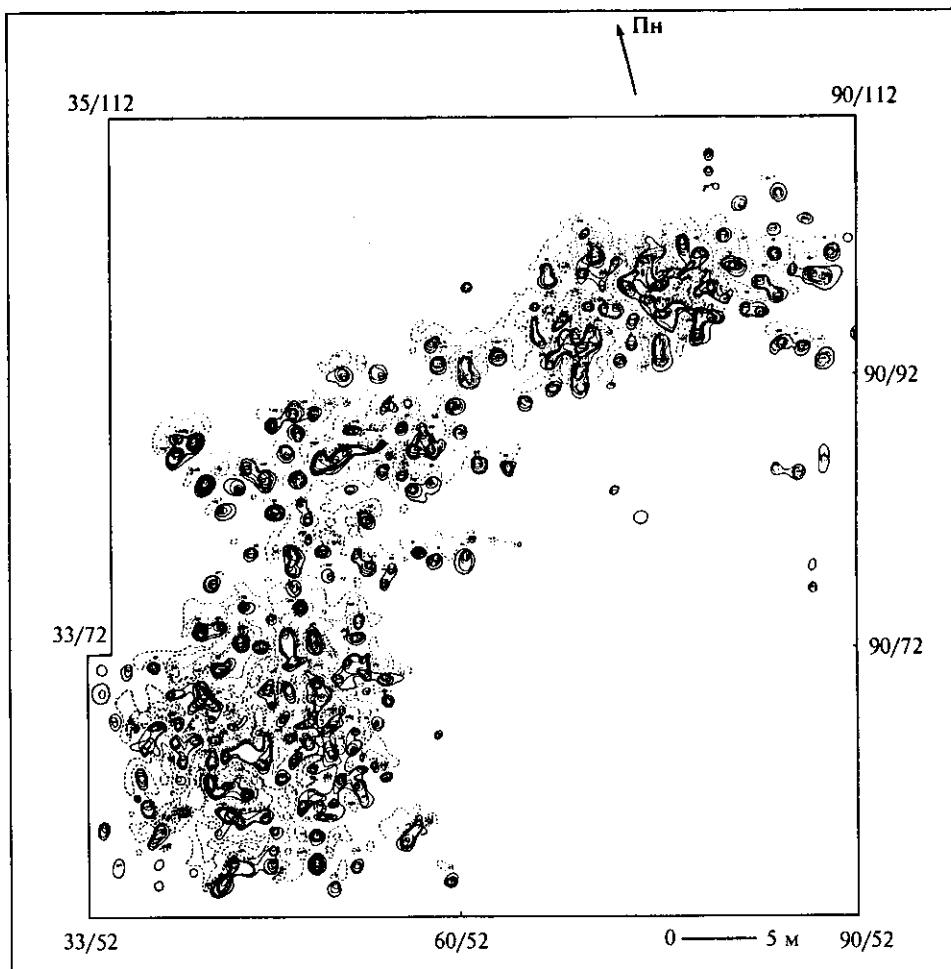

Рис. 8. Карта ізоліній напруженості магнітного поля ΔT на ділянці А в м. Сноруп. Ізолінії проведені через 50 нТл.

Інтерпретація даних на ділянці А. Вона полягала у виділенні «корисних» сигналів. На основі визначених особливостей полів над побудованою ФАМ та розкопаною піччю № 859 (рис. 3) можна сформулювати основні ознаки магнітних аномалій над шлаковими ямами:

- максимальні значення інтенсивності змінюються від 100 до 1000 нТл;
- пряма, що поєднує точки максимуму та мінімуму аномалій, має напрямок північ — південь;
- величина мінімуму аномалій становить приблизно 1/6 величини максимуму;
- точка мінімуму знаходиться на відстані 0,5—1 м на північ від точки максимуму;
- кількість сусідніх аномальних точок (тобто, в яких напруженість магнітного поля перевищує 100 нТл при мінімальній висоті знімання і кроці 0,5 м) становить 2—5.

На інтерпретаційній карті (рис. 9) різними позначками показані припустимі археологічні об'єкти — шлакові блоки або шлакові ями, аномалії від яких задовільняють повністю або частково наведеним ознакам «корисних» сигналів. Отже, на досліджений площа зафіксовано три кластери, що містили близько 240 шлакових ям.

Невеличкі руйнування торкнулися кластера в південно-західній частині ділянки, що відобразилося на магнітному полі у вигляді великої кількості «крапчастих» аномалій, як видно, від шматків шлаку, що були розтягнуті під час оранки. На недоторканій території «корисні» аномалії фіксуються досить впевнено.

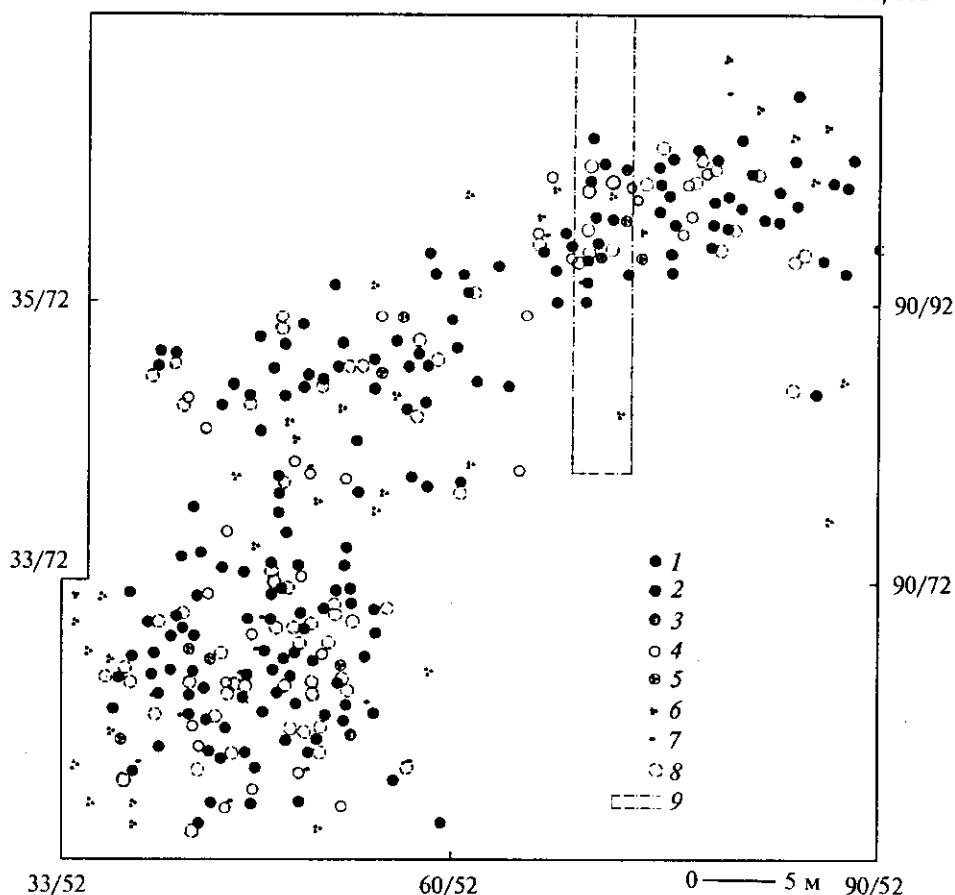

Рис. 9. Інтерпретаційна карта магнітних вимірювань, наведених на рис. 8: 1 — аномалії понад 400 нТл; 2 — аномалії від 200 до 400 нТл; 3 — аномалії, що задовільняють не всім ознакам «корисних» сигналів; 4 — можливі шлакові ями або подібні об'єкти; 5 — розбиті шлакові блоки; 6 — окремі шматки шлаку; 7 — шматки шлаку на поверхні; 8 — додаткові шлакові ями, що виявлені перевіреною траншеєю; 9 — перевірна траншея

Через центральну частину важливого північно-східного кластера був прокладений контрольний профіль, вздовж якого здійснювалися вимірювання для уточнення методики виявлення кластерів. Результати повисотних вимірювань з кроком 2 м наведені на рис. 4, б, г; 10. Вони демонструють відповідність з аномаліями над змодельованими тілами у вигляді магнітного шару (рис. 4, а, в).

Для впевненості, що у найближчій, приблизно 20-метровій, околиці досліджуваного майданчука (кластера) немає інших кластерів, територія навколо ділянки була перевірена методом вільного пошуку, який показав відсутність шлакових ям.

Магнітна зйомка на ділянці В. Ділянка розташована у 200 м на схід від ділянки А. Для виявлення меж кластерів після проходження досліджуваної площини декількома маршрутами, що перетинаються, та фіксації аномальних зон була розбито сітка вимірювань, яка відповідала єдиній сітці розкопок і вимірювань на ділянці А.

Результати знімання з кроком 2 м по профілях, що проходять через 2 та 5 м один від одного, подано на рис. 5 у вигляді карти ізоліній магнітного поля. Тут помітні зони значних за величиною знакозмінних аномалій, які можуть бути пов'язані з кластерами шлакових ям.

На ділянках С — Е, відзначених на схемі околиць м. Сноруп на рис. 7, була проведена магнітна зйомка методом вільного пошуку. На ділянці Е магнітні розвідки підтвердила припущення археологів щодо існування тут скupчення шла-

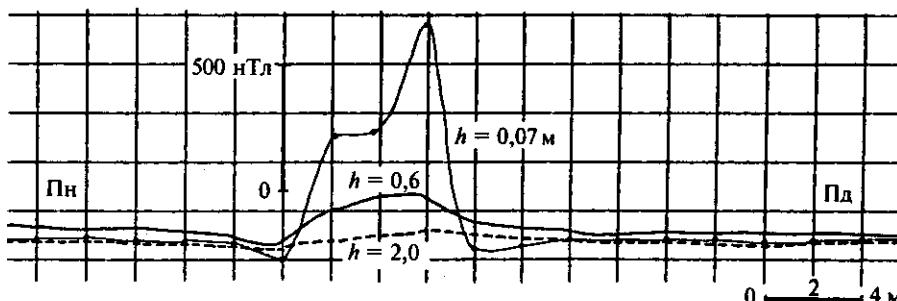

Рис. 10. Криві магнітного поля, що вимірювалися на різних рівнях над поверхнею землі

кових блоків. Проте їх існування на ділянці D свого відображення в магнітному полі не знайшло. Найперспективніші результати отримані на ділянці С, де вдалося оконтурити в північно-східному куті розораного поля велике скупчення шлакових ям, які утворювали потужні магнітні аномалії.

Результати перевірних розкопок. Розкопки, проведені у серпні 1992 р. на окремих дослідженнях за допомогою магніторозвідки ділянках, надали можливість виявити переваги та недоліки запропонованих методик магнітних вимірювань.

На ділянці А була прокопана траншея завширшки 4 м і завдовжки 32 м, яка проходила приблизно крізь центральну частину означеного магніторозвідкою північно-східного кластера. Карта ізоліній магнітного поля цієї ділянки, інтерп-

Номер розкопаної шлакової ями	Маса, кг	Максимальна амплітуда магнітного поля, нТл	Додатки
3001	135	383	—
3002	—	843	—
3003	—	246	—
3004	76	411	—
3005	40	966	Шлакові ями 3005—3007 розташовані впритул одна до одної в центральній частині кластера
3006	85	612	—
3007	55	283	—
3008	45	45	—
3009	—	445	—
3010	28	29	—
3011	36	374	—
3012	193	473	—
3013	45	152	—
3014	—	101	—
3015	—	492	Аномалії від шлакових ям 3015, 3016 злилися
3016	—	—	—
3017	—	-151?	—
3018	—	70	—
3019	—	334	—
3020	45	221	—
3021	245	1127	—
3022	—	223	—
3023	62	393	—
3025	—	356	—
3026	—	422	—

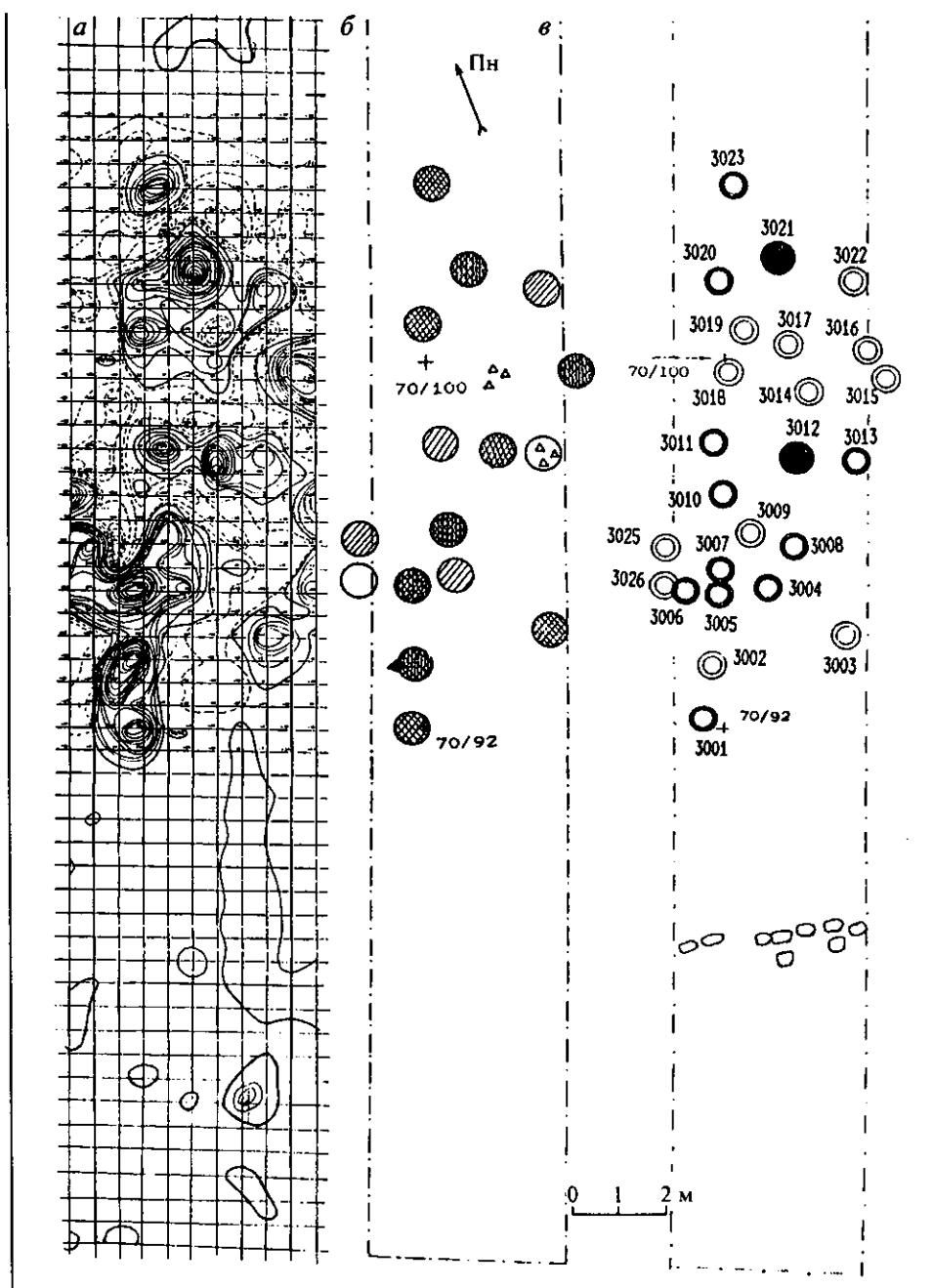

Рис. 11. Карта ізоліній ΔT (а), інтерпретаційний план (б) і план розкопу (в) на ділянці площа А

ретаційна карта за результатами магнітної зйомки і план розкопу наведені на рис. 11, а—в, а результати зважування розкопаних шлакових блоків і максимальні значення аномалій, що вони утворюють, — у таблиці. При порівнянні цих даних можна перевірити правильність виділення «корисних» аномалій, пов’язаних зі шлаковими блоками, а також уточнити інтерпретаційну карту всієї ділянки А.

Детальний аналіз отриманих результатів дав змогу дійти таких висновків:

- усі виявлені магніторозвідкою «корисні» аномалії відповідають шлаковим ямам;
- деякі розкопані шлакові ями, за тими або іншими причинами, не були відзначені на інтерпретаційній карті магнітної зйомки.

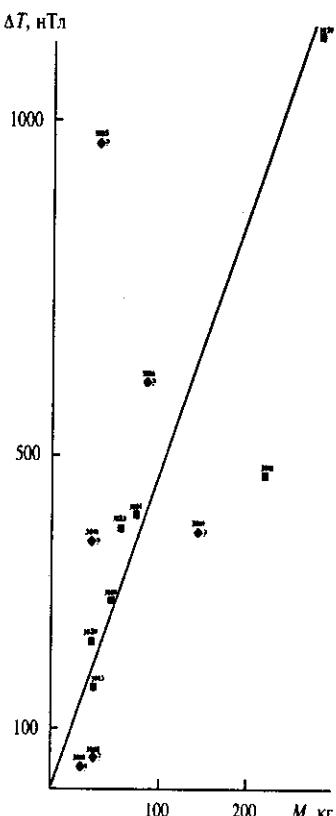

Рис. 12. Залежність маси розкопаних шлакових блоків та амплітуд аномалій магнітного поля над ними

припустимих об'єктів, що були у пошуку, виявилася дещо менша від реальної. На розкопаній ділянці їх було приблизно на 27 % більше, ніж уявлялося. Цей результат, на наш погляд, можна розповсюдити і на всю ділянку А та помітити на інтерпретаційній карті додаткові «корисні» об'єкти (позначені на рис. 9 кружками, наведеними пунктиром). Отже, загальна кількість припустимих шлакових ям зростає до 305 (рис. 9). До того ж межі кластерів лишаються незмінними.

Результати зважування деяких розкопаних шлакових блоків надають можливість визначити залежність між масою блока та аномалією, яку він створює (таблиця, рис. 12). Беручи до уваги цей зв'язок, можна дійти деяких припущенінь не лише щодо кількості, місцерозташування, а також маси окремих шлакових блоків за величиною та формою створених магнітних аномалій.

На ділянці В було закладено п'ять розвідкових траншій завширшки 4 м і завдовжки відповідно 71, 35, 53, 53 та 26 м кожна (рис. 5). Загалом було розкопано 78 шлакових ям, які розташовувалися декількома компактними групами. Ці кластери знаходяться у межах аномальних зон, виявлених за результатами магнітної зйомки. Зазначимо, що на ділянці В завдання отримати сигнали від окремих шлакових ям не ставилося через надто великий для цього крок вимірювань (2×5 м). На цій ділянці лише визначались межі кластерів для подальшого детального магнітного картографування. На наш погляд, розкопки підтвердили, що аномальні зони були виявлені правильно.

Подальше удосконалення методики магнітних вимірювань. Для підвищення роздільної здатності магніторозвідки було розглянуто теоретичну можливість застосування градієнтометричного методу. Відомо, що матеріали магнітної зйомки (карти, графіки), подані у значенні вертикального градієнта магнітного поля, точніше, ніж сама функція, вимальовують контури збурених об'єктів, відбивають локалізацію і тонку структуру аномального поля²⁰.

Додаткові переваги градієнтометричного методу полягають в автоматичному вилу-

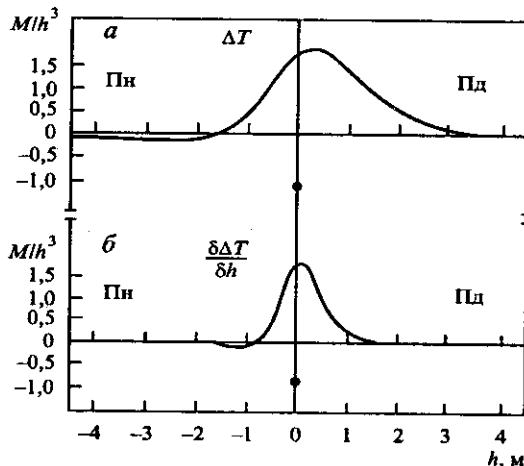

Рис. 13. Графік магнітного поля ΔT (а) та вертикальної похідної поля (б) над моделлю у вигляді диполя

Головна причина пропуску «корисних» аномалій, сигналів, що була з'ясована після розкопок, полягала у щільній скупченості шлакових ям у центральній частині кластерів. Іноді вдається визначити кількість та місцерозташування ям лише за конфігурацією ізоліній внаслідок накладення окремих максимумів один на один. Крім цього, як показали розкопки, деякі ями містять невелику кількість шлаку (див. таблицю) і тому утворюють слабкі магнітні аномалії (іноді до 50 нТл).

Це було спричинене тим, що кількість

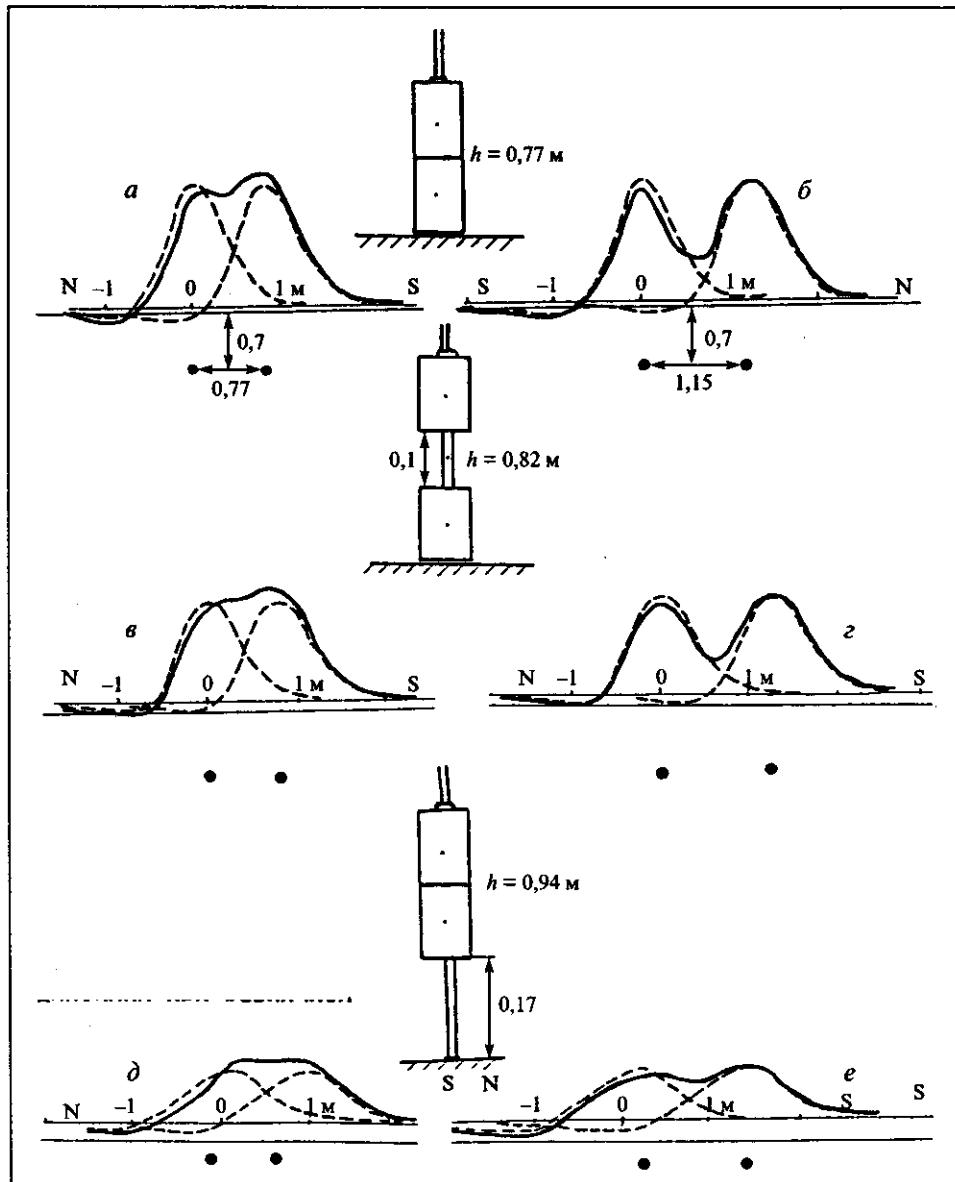

Рис. 14. Зміна характеру кривої вертикального градієнта магнітного поля над двома диполями за різної конфігурації датчиків

ченні регіональних та тимчасових варіацій земного магнітного поля. Вираз для першої вертикальної похідної напруженості наведений у праці²¹. Для диполя, який має лише індуктивну намагніченість і довжина якого дорівнює глибині занурення, крива першої похідної наведена на рис. 13. Для умов М. Сноруп можна прийняти, що $h = 0,7$ м. Порівняння рис. 13, а, на якому подано графік самої функції напруженості магнітного поля, та рис. 13, б, де відображена її похідна по висоті, показує, що з північного боку обох аномалій є невеликий мінімум. Спостерігається також деяке зміщення точки максимуму до півдня. Але найважливішим є той факт, що відстань між точками на прямій, в яких функція приймає значення, що дорівнює половині максимуму (напівширина), приблизно однакова: для похідної дорівнює глибині залягання об'єкта, а для самої функції — подвоєній глибині. Інакше, спостерігається значне звуження аномалії градієнта порівняно з аномалією самої функції, що відкриває можливість поліпшення роздільної здатності магнітометричного методу.

Для вибору оптимальної конфігурації датчиків і висоти зйомки у градієнтометричному режимі (тобто з двома датчиками) був проведений графічний аналіз характеру зміни вертикального градієнта магнітного поля для двох модельних диполів, що імітують сусідні шлакові ями. Були розглянуті випадки, коли ці ями розташовувалися впритул одна до одної, тобто центри диполів знаходилися на відстані a , що становила 0,7—0,8 м, і коли ями були дещо віддалені одна від одної: a становить 1,5; 1,1—1,2 м. Порівнювалися декілька різних конфігурацій датчиків (рис. 14, а—е).

Як було визначено раніше, найкращу роздільну здатність має метод, коли зйомка проводиться на мінімальній висоті, тобто з поверхні ґрунту. Тому і в градієнтометричному режимі нижній датчик слід встановлювати на поверхні. Щоб тримати максимально звужену аномалію, необхідно і верхній датчик розміщувати впритул до нижнього. Для протонного магнітометра ПМ-85б відстань між датчиками не може бути меншою за 0,13—0,14 м. При цьому, як показано на рис. 14, а, шлакові ями, розташовані щільно одна від одної, будуть розрізнятися в магнітному полі, а ями, розташовані на відстані $a = 1,5$ м, вирізняються дуже чітко (рис. 14, б). Можливо, така конфігурація датчиків є оптимальною за роздільною здатністю.

Дійсно, невелика зміна у розташуванні датчиків приводить до значного розширення аномалій і втрати в амплітудах (рис. 14, в—е).

Отже, за допомогою графічного аналізу показано, що найбільш вдалим за роздільною здатністю є розташування датчиків, що зображене на рис. 14, а, б. Магнітне знімання з такою конфігурацією датчиків необхідно проводити з кроком близько 0,25 см. Для зменшення витрат часу під час знімання у градієнтометричному режимі можна рекомендувати застосовувати два датчики на окремих ділянках, наприклад у центральній частині досліджуваних кластерів *.

Таким чином, здійснена спроба детальної розробки магнітометричного дослідження заливодобувних центрів, які містять шлакові ями. За умови відсутності магнітних перешкод (тобто сучасних залізних предметів у поверхневому шарі, споруд, ліній електромереж тощо) у безпосередній близькості до ділянки стає можливим вирішувати важливі питанні дослідження центрів цього типу: виявляти центр або кластер шлакових ям; визначати їх місцерозташування і межі; у деяких випадках — здійснити детальне планування центра та визначити кількість і навіть масу окремих шлакових блоків.

Отже, магніторозвідка подає інформацію, подібну тій, яку археолог отримує внаслідок розкопок. Це відкриває можливості вивчати нечисленною дослідницькою групою великі території, перспективні для виявлення пам'яток заливодобувного виробництва, притому з порівнянно незначними витратами, часу і коштів.

¹ Bielenin K., Holevinski S. Przeglad geologiczny. — 1961. — P. 134—138; Bielenin K. Zastosowanie metody magnetycznej w badaniach stanowiska Nova Słupia 4, pow. Kielce // Materiały archeologiczne. — 1963. N 4. — S. 303—324; Bielenin K. Badania nad starożytnym hutnictwem swietokrzyskim przeprowadzone w 1964 r. // Ibid. — 1966. — N 7. — S. 159—177; Bielenin K. Sprawozdanie z badań nad starożytnym hutnictwem swietokrzyskim w 1965 r. // Ibid. — 1967. — N 8. — S. 241—251; Bielenin K. Starożytnie górnictwo i hutnictwo żelaza w Gorach Świętokrzyskich. — Warszawa; Kraków, 1974. — 179 s.; Bielenin K. Erkundung archäologischer Objekte mit modernen Bodendenk-malpflege und naturwissenschaftlichen Methoden. — Berlin, 1983. — S. 79—97; Bielenin K. Frühzeitliche Eisenverhüttungszentren in Polen // Archaeometallurgy of iron: Inter. Symp. of the Comité pour la sidérurgie ancienne de l'UISPP (Lublin, 5—9 October, 1987). — Prague, 1989. — S. 139—150; Hingst H. Das Eisenverhüttungsrevier auf dem Kammerbergelande in Ioldelund, Kreis Nordfrisia. — Offa, 1983. — N 40. — S. 163—176; Piaskowski I. O wytopianiu żelaza w ogniskach dymarskich na ziemiach polskich // Kwartalnik historii Kultury materialnej. — 1970. — N 1. — S. 37—52; Pleiner R. Extensive Eisenverhüttungsgebiete im freien Germanien // Symposium ausklang der Latenezivilisation und anfang der germanischen besiedlung im mittleren donaugebiet. — Bratislava, 1976; Pleiner R. Iron-making and working on the territory of Czechoslovakia until middle ages (Resentresults) //

* Кластерами, за термінологією західноєвропейських дослідників, звуться скупчення ямних металургійних горен, поданих шлаковими конгломератами, що їх заповнювали. За вітчизняною термінологією, кластери — «робочі майданчики» (ред.).

- Archaeometallurgy of iron: Inter. Symp. of the Comite... — S. 93—107; *Mamzer H.* Bloomery site of la Tene and Early Romano-Barbarian periods at Psary. Poland // Archaeologicke rozhledy. — 1984 b. — N 36. — S. 682—683; *Mamzer H.* Problem rozwoju metalurgii zelaza Europy srodkowej u schylku starozytnosci // Przedlag archeologiczny. — 1984. A. — N 32. — S. 69—103; *Martens I.* Some reflection on the classification of prehistoric and medieval ironmelting furnaces // Norwegian archaeological review. — 1978. — N 1, n. 11. — S. 27—36; *Voss O.* Iernudvinding i Danmark i forhistorisk tid // KUML. — 1962. — P. 7—32; *Voss O.* Ierproduktionen i Danmark i perioden 0—550 e. Kr // Jysk Arkeologisk seskabs skrifter. — 1991. — N 24. — P. 151—157; *Voss O.* Iron furnaces in Denmark. Archaeometallurgy of iron // Internat. Symposium of the Comite pour la siderurgie ancienne de L'UISPP (Lublice 5—9 October 1987). — Prague, 1989. — P. 171—184; *Wegewitz*. Ein Rennfeuerofen aus einer Siedlung der alteren Römerzeit in Scharmbeck (Kreis Harburg) // Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte. — 1953. — N 22. — P. 3—25; *Бидзил В. И., Вознесенская Г. А., Недолако Д. П., Паньков С. В.* История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э.—III в. н. э.). — Киев, 1983. — 112 с.; *Паньков С. В.* О развитии черной металлургии на территории Украины в конце I тысячелетия до н. э.—первой половине I тысячелетия н. э. // CA. — 1982. — ; 4. — С. 201—213; *Паньков С. В.* Металлургия железа у племен Восточной Волыни (Житомирщины) рубежа и первой половины I тыс. н. э. // CA. — 1992. — № 1. — С. 192—197.
- ² *Bielenin K.* Fruhzeitliche Eisenverhüttungszentren... — S. 154; *Паньков С. В.* О развитии черной металлургии... — С. 206.
- ³ *Паньков С. В.* О развитии черной металлургии... — С. 207; *Utecht von Tomm U., Stumpel H.* Magnetic prospection in Ioldelund, North-West Germany // Archaeologicke rozhledy. — 1985. — N 38. — P. 467—468.
- ⁴ *Abrahamsen N.* Archaeomagnetism and iron age slags // KUML. — Aarhus, 1965. — P. 115—132.
- ⁵ *Abrahamsen N.* Ibid. — P. 128—129.
- ⁶ *Dubrowski K., Stopinski W.* Zastosowanie metody magnetycznej do badan cementarzysk Kultury cialopalnych z okresu rzymskiego // Kwartalnik historii Kultury materialnej. — 1962. — N 2. — S. 45—50; *Bielenin K.* Zastosowanie metody magnetycznej... — S. 303—324; *Bielenin K.* Sprawozdanie z badan nad starozytnym hutnictwem swietokrzyskim w 1965 r. // Materiały archeologicke. — 1967. — N 8. — S. 241—251; *Bielenin K.* Badania nad starozytnym hutnictwem... — S. 159—177; *Bielenin K.* Sprawozdanie z badan... — S. 24—251; *Bielenin K.* Starozytne gornictwo i hutnictwo... — 179 s.
- ⁷ *Mamzer H.* Bloomery site of la Tene and Early Romano-Barbarian periods at Psary. Poland // Archaeologicke rozhledy. — 1984 b. — N 36. — S. 682—683.
- ⁸ *Bielenin K.* Erkundung archaologischer Objekte... — S. 79—97.
- ⁹ *Hazeck V., Mayer S.* Prispevek k uplatneni geofyziky pri archeologicke vyzkumu zelezarskych peci na Blansku // Sbornik okrestnogo vastivegneho muzea v Blansku. — 1974/75. — 6/7. — 1977. — S. 57—65; *Hazeck V., Horak T., Ludikovsky K., Součopova V.* Komplexni archeologicke vyzkum hutnickeho strediska v Sudicich // Geologicke vyzkum hutnickeho strediska v Sudicich // Geologicicky pruzkum. — 1977. — N 19. — S. 296—300; *Grolich V., Součopova V.* Uziti geoficickalich mereni pri zjistovani Lokalit zelezarskych peci // Rozpravy narogniho technickeho muzea v Ptaze. — 1977. — N 69. — S. 13—23; *Ludikovsky K.* Die Fragen der Archeologischen Kampflefeldforschungen in Mahren // Inter. Symp. Mechanization of the Archaeological Fieldwork (chojnice 15—17. IX 1977) // Archeologia Baltica. — 1978. — T. 3. — S. 79—103.
- ¹⁰ *Паньков С. В.* О развитии черной металлургии на территории Украины в конце I тысячелетия до н. э.—первой половине I тысячелетия н. э. // CA. — 1982. № 4. — С. 201—213.
- ¹¹ *Utecht von Tomm U., Stumpel H.* Magnetic prospection in Ioldelund. North-West Germany // Archaeologicke rozhledy. — 1985. — N 38. — S. 467—468; *Ions H.* Early iron smelting at Ioldelund Kreis Nord Frisland, Germany // Ibid. — 1992. — T. XLIV. — S. 313.
- ¹² *Abrahamsen N., Breiner N.* Archaeomagnetic investigations in Denmark // A review NAC. — 1992.
- ¹³ *Voss O.* Iron furnaces in Denmark. Archaeometallurgy of iron // Inter. Symp. of the Comite pour la siderurgie ancienne de L'UISPP (Lublice, 5—9 October 1987). — Prague, 1989. — P. 171—184.
- ¹⁴ *Aitken M. I., Allred I. C.* A simulator-trainer for magnetic prospection // Archaeometry. — 1964. — T. 7. — P. 27—35; *Тархов А. Г., Бондаренко В. М., Никитин А. А.* Комплексирование геофизических методов. — М., 1982. — 231 с.
- ¹⁵ *Abrahamsen N., Breiner N.* Archaeomagnetic investigations...
- ¹⁶ *Тархов А. Г., Бондаренко В. М., Никитин А. А.* Комплексирование геофизических методов...
- ¹⁷ *Станюкович А. К., Ружин Ю. Я.* Методы обнаружения локальных ферромагнитных изменений объектов в грунте при помощи цифровых магнитометров // Препр. ИЗМИР АН СССР. — 1988. — № 73. — 25 с.
- ¹⁸ *Паньков С. В.* О развитии черной металлургии на территории Украины... С. 201—213; *Його ж.* Металлургия железа у племен Восточной Волыни (Житомирщина) рубежа и первой половины I тыс. н. э. // CA. — 1992. — № 1. — С. 192—197.

¹⁹ Utecht von Tomm U., Stumpel H. Magnetic prospection in Joldelund... — P. 467—468.

²⁰ Linington R. F. The use of the simplified anomalies in magnetic surveying // Archaeometry. —

1964. — N 7. — S. 3—13; Фаустовский У. Ф. Методика морской съемки. — М., 1989. — 116 с.

²¹ Hood P., McClure D. I. Gradient measurements in ground magnetic prospecting // Geophysics. — 1965. — N 30. — P. 403—410.

O. Voss, N. Abrahamsen, T. M. Smekalova

МАГНИТНАЯ СЪЕМКА ДРЕВНЕГО ЖЕЛЕЗОДОБЫВАЮЩЕГО ЦЕНТРА В г. СНОРУП (ДАНИЯ)

В статье изложены результаты магнитной съемки центра экстенсивной железодобычи 3—4 ст. н. э., выявленного в районе г. Сноруп на территории Южной Ютландии. Рассмотрена последовательность магнитной съемки: метод свободного поиска, метод фиксированных профилей и метод фиксированной сетки. Разработан вопрос об улучшении разрешающей способности магнитной съемки с помощью дифференцированного метода измерения. Сделан вывод о том, что магнитная съемка позволяет решать важные проблемы полевого исследования центров древней экстенсивной железодобычи — определять места их расположения и границы, выявлять детальную планировку, количество и массу отдельных шлаковых конгломератов, заполняющих углубленные в землю котлованы металлургических горнов.

O. Voss, N. Abrahamsen, T. M. Smekalova

MAGNETIC SURVEY OF THE ANCIENT IRON-MINING CENTER AT SNORUP (DENMARK)

The results of the magnetic survey of the center of extensive iron-mining dated to the 3-4 centuries AD, which was revealed near the town of Snorup on the territory of the South Jutland, are presented. The sequence of the magnetic survey is as follows: the method of free search, method of fixed profiles, and method of a fixed net. We analyze the problem of improvement of the resolving power of magnetic survey by using the differential method of measurement and infer that magnetic survey allows one to solve the important tasks of the field investigation of centers of ancient extensive iron-mining, e.g., to determine the places of their location and boundaries and to reveal a detailed planning as well as the amount and mass of separate slag conglomerates filled the deepened trenches of metallurgical furnaces.

Одержано 24.01.2000

Пам'ять археології

Н. В. Чернігова

БАБЕНКО В. О. ТА ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ В с. ВЕРХНІЙ САЛТІВ

У статті розглядаються праці В. О. Бабенка, присвячені дослідженням Верхньосалтівського археологічного комплексу. Автор робить спробу висвітлити внесок ученого у вивчення епонімної пам'ятки салтівської культури та у середньовічну археологію взагалі.

Широко відома нині салтівська, або салтово-маяцька, культура південного сходу Східної Європи по-справжньому ввійшла у науковий обіг і привернула до себе увагу з початку ХХ ст. завдяки відкриттю і дослідженню у 1900 р. учителем Василем Олексійовичем Бабенком і селянином Василем Капиносом катакомбного могильника в с. Верхній Салтів Вовчанського повіту Харківської губернії. Матеріали Верхньосалтівського могильника були показані на XII Археологічному з'їзді, який, як відомо, проходив у Харкові у 1902 р.¹, і включені до низки актуальних питань, пов'язаних з історією та археологією Хозарії.

В. О. Бабенко дав опис городища, розташованого поряд з могильником, на підставі зовнішнього огляду, опитування місцевих жителів та проведення невеликих розкопок. Учений дійшов висновку, що на місці с. Верхній Салтів у давнину розміщувалася фортеця, яка одержала назву «Салтанівська». «Фортеця Салтанівська, — зазначав В. О. Бабенко², — знаходилася на скелястій горі на правому березі Дінця і була оточена величезним валом, за яким ішов глибокий і широкий рів. За ровом був високий насип, на ньому навколо фортеці була побудована колосальна стіна, що складалася з кількох товстих стін, в проміжках забитих дрібним камінням і залитих якимось цупким цементом, змішаним з піском і щебенем так, що в цілому стіна з боку ріки мала близько 3 сажень завтовшки, інші були тонші. Зі східного боку до ріки був зроблений підземний лаз, на випадок облоги, з протилежного боку фортеці знаходилися в'їзні ворота... Вали, сліди кам'яної кладки і колодязь збереглися до нашого часу»³.

У подальшому Василь Олексійович зробив спробу дослідити розташовані поряд городища — Вовчанське, Таволжанське та Нижчегольське, які він пов'язував із Салтівським могильником: «Така велика кількість городищ на порівняно невеликій площі невільно наводить на думку — чи не має якого-небудь зв'язку з ними великий Салтівський могильник»⁴. Однак вирішити цю проблему досліднику не вдалося. Невеликі розкопки були проведені тільки на Вовчанському⁵ і Верхньосалтівському⁶ городищах. В. О. Бабенко встановлює значне потовщення валу по кутках фортеці Верхньосалтівського городища, але не дає пояснення цьому факту⁷. Нині більшість учених вважають, що ці розширення були пов'язані з існуванням башт, однак підтвердити таке положення за допомогою розкопок поки що не вдалося. У 1906 р. археолог знайшов сліди кам'яної кладки і встановив, що вона була споруджена з привезеного каміння — пісковику: у місцевих копальнях немає пісковику лілового, червоного, жовтого та сірого кольору⁸. З повідомлення місцевих селян учений вінав, що на кам'яних плитах, які знаходилися в кутах городища, були помічені накреслені знаки. То були перші свідчення про знаки унікальної писемності хозарського часу⁹. Про-

водячи розкопки на городищі, В. О. Бабенко дослідив господарську яму, яку він помилково назвав керамічною майстернею¹⁰.

Відразу після дослідження городища була зроблена спроба відповісти на питання стосовно генезису архітектури фортеці. Посилаючись на повідомлення Константина Багрянородного про будівництво фортеці Саркел, В. О. Бабенко писав: «Якщо ж згадати історичні повідомлення про хазар, які мали контакти з Візантією й отримували звідти майстрів інженерів для будівництва кам'яних укріплень і міст Хозарії, то можна припустити, що у Верхньому Салтові кам'яне місто могло бути побудоване грецькими інженерами за запрошенням хазар»¹¹.

Досягненням В. О. Бабенка можна вважати і встановлення зв'язку між городищем і населенням, яке ховало своїх померлих у розташованому поряд катакомбному могильнику, відкритому вченим у 1900 р.¹². Згодом усії свої зусилля Василь Олексійович поклав на вивчення цього некрополя. Щорічно він проводив розкопки і регулярно публікував невеликі нотатки щодо результатів своїх досліджень¹³. Він дійшов висновку, що площа могильника становила 30 га¹⁴.

До 1908 р. розкопки проводилися в місцях, де схили ярів оголяли катакомбні могили, але починаючи зі згаданого року був уведений траншейний метод пошуку поховань¹⁵. Під час практичної діяльності В. О. Бабенка встановив, що початок дромосів завжди знаходився нижче по схилу, ніж місце, під яким розташована камера. Ця умова була настільки обов'язковою при спорудженні могил, що для її дотримання навіть міняли орієнтування дромосів¹⁶.

Описуючи поховання Верхньосалтівського могильника, вчений констатував форму і розміри могил, а також часто відзначав сліди пристройів, за допомогою яких були побудовані катакомби. В одному випадку (кат. № 16, 1906 р.) вдалося зафіксувати унікальний інтер'єр поховоальної споруди: «На стінах збереглися карнизи, зроблені в шарі глини. Дах, у свою чергу, прикрашений з боків такими ж карнизами, у центрі мав відмінно зроблене коло, схоже на те, які тепер роблять на стелях будівель»¹⁷. Okрім катакомб під час розкопок були відкриті два ямних людських поховання і чотири поховання коней¹⁸. Однак короткий опис цього типу споруд не дає повного уявлення про них.

З 1900 р. розкопки могильника проводилися безперервно аж до початку I світової війни. Дослідження проводили Д. І. Багалій, О. С. Федоровський, О. М. Покровський, П. С. Уварова, Н. Є. Макаренко, Т. П. Єфименко та М. Є. Воронець. У 1912 р. розкопки проводив шведський археолог Т. Арне, зацікавлений публікацією матеріалів стосовно Верхнього Салтова. Вчений послав знахідки у Стокгольмський Королівський музей. Ці матеріали послугували для написання монографії «Швеція та Схід». Проте найбільшу кількість поховань — 255 — було досліджено В. О. Бабенком¹⁹ (таблиця).

Ці довготривалі роботи дозволили йому набути великого досвіду археологічних досліджень. Відзначаючи заслуги В. О. Бабенка перед вітчизняною археологією, Рада Московського археологічного інституту в 1912 р. вибрала його своїм почесним членом²⁰. Однак методика розкопок ученої мала дуже низький рівень і зводилася до накопичення речей.

Після 1915 р. дослідження Верхньосалтівського комплексу були припинені, і тільки в 1920 р. їх знову розпочав Харківський історичний музей²¹. Надалі аж

Рік	Кількість катакомб, дослідженіх В. О. Бабенком	Кількість катакомб, дослідженіх іншими вченими	Рік	Кількість катакомб, дослідженіх В. О. Бабенком	Кількість катакомб, дослідженіх іншими вченими
1900	11	—	1909	12	—
1901	—	46	1910	21	—
1902	8	2	1911	45	11
1903	32	—	1912	17	—
1904	16	—	1913	17	—
1905	5	11	1914—		
1906	28	—	1915	20	—
1908	23	—	Усього	255	82

до 1927 р. розкопки проводили Вовчанський культурно-історичний музей, Харківський та Одеський археологічні музеї. В усіх цих дослідженнях брав участь В. О. Бабенко. За цей час було досліджено близько 60 катакомб²². У 1926 р. вчений опублікував працю «Розповсюдження салтівської та схожих на неї культур в межах Східної Європи»²³. В ній він узагальнив матеріали 25-річних досліджень і зробив спробу дати загальну характеристику рівня техніки і економіки салтівських племен. На жаль, ця праця не досягає рівня опублікованих раніше робіт того ж автора²⁴ і є насправді коротким конспектом останньої.

У 1946 р. організована спільна експедиція Харківського державного університету та Інституту археології АН УРСР, яка працювала до 1949 р. Керував експедицією професор С. О. Семенов-Зусер, а працювали в ній студенти і співробітники університету, в тому числі науковий співробітник В. О. Бабенко²⁵. Будучи самим досвідченим дослідником Верхньосалтівського могильника, він навчав молодих співробітників методу пошуку катакомб за допомогою траншей і багато чого іншого²⁶.

Добуваючи у великій кількості матеріал, В. О. Бабенко ставив перед собою завдання вирішити питання щодо «рівня культурного розвитку» хазарських племен, які населяли територію Верхнього Салтова²⁷. У першу чергу він звертав увагу на техніку земляних робіт, а також на рівень розвитку керамічного ремесла, різні форми салтівського посуду, склад глини, орнамент посуду і способи його нанесення. Проте необхідно зазначити, що низку питань, пов'язаних з виробництвом салтівської кераміки, учений вирішував невірно. Так, погляд щодо існування в Салтіві керамічних майстерень із персоналом із візантійських ремісників зовсім безпідставно випливав з помилкового, як було згадано вище, положення щодо існування у Верхньому Салтові керамічної майстерні з виробництва амфор²⁸. Без достатніх підстав Василь Олексійович вводив хронологічну періодизацію салтівської кераміки на основі якості глини і техніки виготовлення²⁹, вказував на існування інших важливих ремесел і встановлював рівень їх розвитку³⁰. Отже, В.О. Бабенко був першим, хто зробив спробу закрити пробіл у вивчені ремесла салтівської культури. Однак він це виконав у загальних рисах.

З початку вивчення Верхньосалтівського археологічного комплексу постало одне із основних питань, яке намагалися вирішити всі дослідники, а саме: до якої етнічної групи належить населення, яке залишило могильник, хто заселяв територію, на якій знаходяться аналогічні йому пам'ятки. В. О. Бабенко вважав, що така висока культура, як салтівська, могла належати тільки панівному в той час у степах народу — хазарам³¹. Разом з цим він зазначав, що деякі катакомби схожі з похованнями у Чмі і взагалі на Північному Кавказі³².

Вивчаючи протягом багатьох років Верхньосалтівський археологічний комплекс, Василь Олексійович Бабенко зробив значний внесок у середньовічну археологію. Він увів у науковий обіг дуже своєрідну археологічну пам'ятку. Крім досліджування могильника вчений звертав деяку увагу на городище і змалював його ще у той час, коли стіни простежувались над поверхнею ґрунту. Дослідник намагався дати аналіз речового матеріалу з могильника і вирішити питання етнічного походження населення, яке залишило комплекс. Він зробив важливі для розвитку хазарознавства відкриття, а також висунув низку гіпотез, актуальних і донині.

¹ Бабенко В. А. Древне-Салтовские придонецкие окраины южной России // Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т. I. — С. 434—461.

² Тут і далі переклад автора.

³ Бабенко В. А. Древне-Салтовские придонецкие окраины... — С. 438.

⁴ Бабенко В. А. Что дали нового последние раскопки в Верхнем Салтове? // Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т. I . С. 381.

⁵ Бабенко В. А. Волчанскоє городище (Опыт исследования его в 1903 г.). — Харьков, 1905. — 5 с.

⁶ Бабенко В. А. Древне-Салтовские придонецкие окраины... Бабенко В. А. Дополнение к докладу «Что дали нового последние раскопки в Верхнем Салтове?» // Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т. I . — С. 394—410; Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры на юге России // Тр. XV АС. — М., 1914. — Т. I . — С. 452—470.

⁷ Бабенко В. А. Древне-Салтовские придонецкие окраины... — С. 438.

⁸ Бабенко В. А. Дополнение к докладу «Что дали нового...» — С. 408.

⁹ Михеев В. К. Дачи на городище // Вечер. Харьков. — 1991. — № 72.

¹⁰ Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры... — С. 468—470. Про помилковість цієї думки див.: Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкої культури в бассейне р. Дона // МИА. — 1958. — № 62. — С. 102—103.

¹¹ Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры... — С. 469.

¹² Бабенко В. А. Дополнение к докладу «Что дали нового...» — С. 408.

¹³ Бабенко В. А. Древне-Салтовские придонецкие окраины...; Бабенко В. А. Археологические раскопки в Верхнем Салтове // Харьков. ведомости. — 1901. — № 174; Бабенко В. А. Археологические раскопки в Волчанском уезде // Харьков. ведомости. — 1903. — № 223; Бабенко В. А. Раскопки катакомбного могильника в Верхнем Салтове Волчанского у., Харьковской губ. — Харьков: Печатное дело, 1905. — 31 с.; Бабенко В. А. Дневник раскопок Верхнесалтовского могильника // Тр. Харьков. комиссии по устройству XII АС. — Харьков, 1905. — С. 387—418; Бабенко В. А. Дневник раскопок в Верхнем Салтове, произведенных в 1905—1906 году // Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т. I. — С. 387—393; Бабенко В. А. Дневник раскопок // Тр. XIV АС. — М., 1911. — Т. III. — С. 232—254; Бабенко В. А. Дневник раскопок в 1912 г. // Тр. XV АС. — М., 1914. — Т. I. — С. 473—480; Бабенко В. А. Катакомбный могильник около «Каменного города» // Тр. XV АС. — М., 1914. — Т. I. — С. 470—473; Дневник раскопок, произведенных почетным членом Императорского Московского археологического института В. А. Бабенко в сл. Верхний Салтов Волчанского уезда Харьковской губернии в 1914—1915 году // Древности. — Харьков, 1996. — № 3. — С. 134—142.

¹⁴ Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры... — С. 470.

¹⁵ Бабенко В. А. Новые систематические исследования Верхнесалтовского могильника в 1908 г. // Тр. XIV АС. — М., 1911. — Т. III. — С. 216.

¹⁶ Бабенко В. А. Что дали нового последние раскопки в Верхнем Салтове... — С. 382.

¹⁷ Бабенко В. А. Дневник раскопок Верхнесалтовского могильника... — С. 417.

¹⁸ Там же. — С. 402—416.

¹⁹ Таблиця складена на основі записів В. О. Бабенка, див.: Дневник раскопок, произведенных почетным членом... — С. 142. — Карта.

²⁰ Кадеев В. И. Украинский археолог, краевед и этнограф В. А. Бабенко (к 120-летию со дня рождения) // Древности. — Харьков, 1996. — № 3. — С. 144—146.

²¹ Тесленко Т. І. Розкопки Верхньо-Салтівського могильника 1920 р. // Наук. зап. Наук.-досл. кафедри історії укр. культури. — Харків, 1927. — № 6. — С. 353.

²² Бабенко В. А. История памятников древней культуры местного края. — Волчанск, 1940. — Рукопись. — Архив Волчанского краеведческого музея.

²³ Бабенко В. А. Розповсюдження стародавньої салтівської та схожих на неї культур в межах Східної Європи (Україна, Південь РСФСР та Північний Кавказ). — Харків, 1926. — 15 с.

²⁴ Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры....

²⁵ Семенов-Зусер С. А. Отчет о раскопках в с. Верхний Салтов в 1946 г. — Харьков, 1947. — 21 с.

²⁶ Шрамко Б. А. Из истории первых послевоенных археологических раскопок (вспоминания) // Українська історична наука на порозі ХХІ століття. — Харків: Авеста, 1996. — Вип. 2. — С. 145.

²⁷ Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры... — С. 437.

²⁸ Там же. — С. 439—440.

²⁹ Бабенко В. А. Рознювсядження стародавньої салтівської та схожих на неї культур... — С. 4.

³⁰ Бабенко В. А. Памятники хазарской культуры... — С. 440—443.

³¹ Там же. — С. 461.

³² Бабенко В. А. Новые систематические исследования Верхнесалтовского могильника... — С. 216.

Н. В. Чернигова

БАБЕНКО В. А. И ИССЛЕДОВАНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО КОМПЛЕКСА В с. ВЕРХНИЙ САЛТОВ

В 1900 г. учителем Василием Алексеевичем Бабенко и крестьянином Василием Капиносом был открыт знаменитый катакомбный могильник в с. Верхний Салтов бывшего Волчанского уезда Харьковской губернии. Его материалы были вовлечены в решение обширного круга актуальных вопросов, связанных с историей и археологией Хазарского каганата. В дальнейшем исследователь увязал катакомбный могильник с близлежащим городищем и провел изучение последнего. Он пришел к выводу о том, что памятник принадлежит хазарам и что городище было построено греческими мастерами по приглашению правителей Хазарского каганата. В. А. Бабенко попытался дать анализ материальной культуры каганата. В итоге он сделал несколько открытых, важных для развития хазароведения, и выдвинул ряд гипотез, актуальных и в настоящее время.

BABENKO V. O. AND STUDIES OF THE ARCHAEOLOGICAL COMPLEX
AT THE VILLAGE OF VERKHNII SALTIV

In 1900, the teacher Vasyl Oleksi'ovych Babenko and a peasant Vasyl Kapinos discovered the famous catacomb burial ground at the village of Verkhnii Saltiv of the former Volchansk district, the Kharkiv province. Its materials were involved in solution of a wide circle of topical problems related to the history and archaeology of the Khazar Chaganate. Then the researcher assumed the relation of the catacomb burial ground with the nearest settlement and studied the last. He concluded that the monument belonged to the Khazars and the settlement was constructed by Greek masters by invitation of the rulers of the Khazar Chaganate. Babenko tried to analyze the material culture of the Khazar Chaganate. As a result, he made a number of discoveries important for the development of the study of the Khazars and advanced several hypotheses topical up to now.

Одержано 20.02.99

С. Б. Сорочан

ЧАША ДУШІ

Ім'я Інни Анатоліївни Антонової протягом тривалого часу було нерозривно пов'язане з історією вивчення Херсонеса — однієї з найрідших перлин античної та середньовічної культур. Директор Херсонеського історико-археологічного музею в Севастополі від 1955 по 1971 р., заступник директора по науковій роботі музею від 1971 по 1980 р., знову директор Херсонеського державного заповідника від 1980 по 1985 р., Інна Анатоліївна лише у зв'язку з переходом на пенсію пішла на наукову працю, маючи загальний 45-літній стаж роботи в Херсонесі. Вона була не просто істориком і археологом, професіоналом у справжньому, високому сенсі цього слова, не тільки дивним знавцем херсонеських старожитностей і приголомшивим ерудитом, але й товарищкою, доброю, скромною, завжди відкритою, готовою допомогти, підтримати, людиною невтомної енергії. Вже тяжко хворою, певне, передчуваючи наближення кінця, поспішала завершити те, що було справою, сенсом її згасаючого життя і самим життям.

I. A. Антонова народилася 27 жовтня 1928 р. в Омську в родині архітектора й виховательки дитячого будинку. Як згадувала сама Інна Анатоліївна, її характер формувався під впливом однакових поглядів батьків на виховання дітей. Дві сестри й брат росли в атмосфері дружби, праці та прагнення до знань. У 1931 р., у зв'язку з погіршенням здоров'я матері, родина переїхала на Кавказ, де батько вів значні роботи в Нальчику, П'ятигорську, Есентуках, беручи участь у розробці архітектурних проектів університету в Нальчику, санаторіїв, павільйонів, джерел та інших громадських будівель.

1938 р. здійснився черговий переїзд — цього разу додалекої Алма-Ати. Тут і засталася війна. Перенаселене місто тяжко переживало голод. Незважаючи на труднощі воєнного часу, усі троє дітей закінчили школу і виїхали навчатися до тільки що звільненого після блокади Ленінграда і закінчили інститути.

У I. A. Антонової коливань у виборі майбутньої професії не було, тому що покликання до археології виявилося вже в шкільні роки. У 1951 р., закінчивши з відзнакою відділення археології історичного факультету Ленінградсько-

го університету, вона отримала направлення на дослідження археологічних пам'яток на місці Каховського водосховища. Від 1952 по 1955 р. — працювала в Херсонському облвиконкомі спочатку старшим інструктором по музеях і охороні пам'яток, а потім завідувала обласним відділом культурно-просвітніх установ Херсонського обласного управління культури. Але вабила практична археологія, й у 1955 р. І. А. Антонова була переведена директором Херсонеського історико-археологічного музею у Севастополі. Від тих пір і до останніх днів життя усі сили, натхнення і довгі роки роботи були віддані нею вивченю цього древнього центру Криму. Своєрідна іронія долі з'єднала її назавжди саме з тим містом, не знаючи місцезнаходження якого вона одержала єдину іспитову оцінку «добре» за усі п'ять років навчання в університеті.

Херсонес сильно постраждав за роки війни, оточений колючим дротом, із зруйнованим будинком музею. Припинені дослідження потребували великої праці для поновлення. Неупорядковані колекції треба було створювати майже наново, налагоджувати наукову роботу. Насамперед був сформований дієздатний і відданий колектив співробітників, почалися віdbудовні роботи. Вже в 1957 р. стараннями І. А. Антонової було відновлено видання збірників наукових праць; у 1961 р. засновано видання «Повідомлень» музею, видано близько десятка путівників і низку популярних брошур. Наукові співробітники музею стали постійними учасниками академічних наукових конференцій, симпозіумів. Значно розширився діапазон археологічних розкопок: із двох експедицій до десяти. Сама І. А. Антонова на наступний рік після прибууття в Севастополь включилася в дослідження із тих пір провадила розкопки щорічно аж до літа 2000 р., що стало її останнім, сорок четвертим за рахунок, польовим сезоном. Не багато знайдеться археологів, здатних на настільки самовіддану важку працю!

Під керівництвом І. А. Антонової будуvalися нові експозиції: у 1968 р. цілком перебудовується експозиція відділу античної історії, пізніше здійснюється перший повоєнний ремонт будівлі і відповідно до сучасних вимог створюється експозиція середньовічного відділу (1982 р.). Одночасно формуються колекції й оформляється відкритий огляд відвідувачами: епіграфічних пам'яток (1959 р.), середньовічної архітектури (1963 р.), античної архітектури (1964 р.), поліхромних надгробків (1968 р.), великої керамічної тари (1970 р.).

Підготованню до відкритого огляду передували великі реставраційні роботи, що змусило відкрити власну реставраційну майстерню-лабораторію, висококваліфіковані фахівці якої проходили навчання в Ленінграді, Москві, Києві й у свою чергу навчали реставраторів інших музеїв України. Спеціальні центральні науково-реставраційні майстерні розробили методику консервації найбільш об'ємних і складних фортифікаційних пам'яток Херсонеса. Щорічні роботи з їх зміцнення спасли від руйнації десятки древніх веж і сотні метрів оборонних стін. Декілька наукових експедицій забезпечувало попереднє вивчення пам'яток. 20 робітників-фахівців під керівництвом завідувача античного відділу С. Ф. Стржелецького від 1957 по 1963 р. проводили ці складні об'ємні роботи з добре поставленою фіксацією усіх процесів. Спеціально скликана в 1966 р. наукова конференція «Консервація пам'яток археології на півдні країни» дала найвищу оцінку проведеним роботам, особливо відмічаючи розмах і якість виконаного.

І. А. Антонова, С. Б. Сорочан

Слідом за реставрацією пам'яток оборонного зодчества почалася копітка реставрація мозаїк храмових споруд середньовіччя. Було відновлено і закріплено понад 300 м мозаїчних підлог і фрескових розписів. Мозаїки, переведені на бетонну основу, укладалися в храмах, прикрашаючи експозицію городища. Варто зауважити, що в музеях країни це були перші роботи такого обсягу. Недарма вони були відзначені Державною премією Криму.

Херсонес у ті роки стає своєрідною «археологічною школою», центром практики студентів — істориків, філологів-klassиків, архітекторів, геодезистів. Щорічно літню практику тут проходили 300—400 студентів із багатьох вищих навчальних закладів країни. Одночасно була організована участь у розкопках старших школярів. Вони приїжджали з Ленінграда, Троїцька (Підмосковного), Києва та інших міст.

Водночас центральними науково-реставраційними майстернями розробляється генеральний план експозиції городища і здійснюються роботи з його благоустрою: зносяться напівзруйновані монастирські будівлі й огорожі, застарілі павільйони, прокладаються й упорядковуються екскурсійні маршрути, озеленюються оглядові площасти, виділяється господарська зона. У результаті ремонтів і пристосувань різноманітних помешкань площа збереження фондових колекцій збільшилася більш ніж на 1500 м². Були створені науковий архів, фототека, фотолабораторія, креслярська та інші основні музейні майстерні. Для відвідувачів було організовано серійне виготовлення керамічних та інших сувенірів, а також спектаклі різноманітних театрів відповідної тематики й гастрольні концерти.

У результаті цих зусиль, що значною мірою ініціювалися і скеровувалися І. А. Антоновою, популярність музею різко зросла. Кількість відвідувачів збільшилося з 55 тис. у 1955 р. до 450 тис. у 1965 р. За показниками роботи в 1966 р. музей отримав першу категорію, а 1967 р. І. А. Антоновій було присвоєне звання заслуженого робітника культури УРСР із номером Почесної грамоти 1. Нарешті, у 1978 р. музей було реорганізовано у державний заповідник, це ще більше підвищило його статус.

Керуючи роботою музею і заповідника, І. А. Антонова сама активно вела дослідження, зосередивши увагу на вивчені фортіфікаційних споруд, питаннях організації військово-оборонної справи в римську і середньовічну епохи, історії музею. Вона опублікувала близько 70 наукових праць, із яких варто окремо відзначити: «Західний фланг оборони Херсонеса» (1961), «Оборона порту Херсонеса в середньовічну епоху» (1971), «Оборонні спорудження південно-східного району Херсонеса» (1996), «Адміністративні будинки Херсонеської вексилляції і феми Херсона» (1997), «Фундатор Херсонеського музею К. К. Косцюшко-Валюжинич» (1998).

На жаль, 19 вересня 2000 р. після тяжкої хвороби І. А. Антонова пішла з життя. Незадовго до смерті вона одержала президентську стипендію — матеріальне свідчення високої оцінки її діяльності на ниві науки і музейної справи. Хвороба не зламала Інну Анатоліївну, вона була повна планів, задумів, головними із яких були продовження багаторічних (від 1969 р.) розкопок «цитаделі» у південно-східному районі Херсонеса і написання монографії про середньовічну історію цієї найцікавішої пам'ятки. Тільки-но була закінчена робота до видання книги про результати дослідження «цитаделі» у римську епоху. Зрів намір по-новому оцінити багато в чому незрозумілі перипетії знаменитого Корсунського походу князя Володимира, накреслити нарис про перших дослідників Херсонеса.

До речі, особистість К. К. Косцюшко-Валюжинича займала дослідницю особливо. Вона неодноразово верталася до вивчення спадщини цього самовідданого, скромного трудівника, відкривача древнього міста. Бачиться щось спільне між цими людьми, розділеними часом, але пов'язаними єдиним — любов'ю до Херсонеса. Як і засновник Херсонеського музею, Інна Анатоліївна не мала вчених ступенів і звань. Поглинена роботою, вона найменше думала про них.

Як і Косцюшко, Антонова лишила після себе багату творчу спадщину, яка ще буде вивчатися її учнями і послідовниками.

Обидва вони були з числа тих рідкісних людей, беззवітно відданих Херсонесу, котрі, говорячи словами Гарсія Лорки, «не розплескали душу в смертній чаші».

Як і Косцюшко, Інна Анатоліївна могла б написати про себе:

«К чemu я призван в день рожденъя,
Тем и останусь навсегда:
Героем гордого терпенья
И всемогущего труда».

Для них обох розлучитися з Херсонесом означало те саме, що розлучитися з життям.

Хайре, Інна Анатоліївна! Древнє місто, руїни якого дрімають у синього моря, будуть Вашим пам'ятником навіки.

Г. О. Шацко

I. A. АНТОНОВА І АРХЕОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ХЕРСОНЕСА

Ім'я Інни Анатоліївни Антонової неподільно пов'язане з вивченням Херсонеса і середньовічного Херсона — справжньої перлини стародавньої історії сучасної України. Завдяки самовідданій праці вченої скарбниця історії поповнилася новими, надзвичайно цікавими матеріалами та знахідками, вивчення яких дасть відповідь на безліч питань, що стосуються сивої давнини, прихованої від нас багатьма століттями. Через все її життя червоною ниткою пройшла ідея збереження та вивчення цього стародавнього міста. Інна Анатоліївна не прагнула здобуття особистих заслуг — вона просто працювала з любов'ю та натхненням, а також допомагала працювати іншим. На жаль, незадовго до 71 року від дня народження ця надзвичайна жінка і дослідниця пішла з життя.

І. А. Антонова була справжнім знавцем історії та археології Херсонеса, адже вона присвятила своє життя вивченю оборонних споруд давнього міста і, зокрема, його цитаделі. Вибір Інни Анатоліївни не був випадковим. У ній жило прагнення відкриттів і бажання пролити світло на історію народження, життя і загибелі прекрасного міста. Інна Анатоліївна була людиною, яку переповнювали нові ідеї і плани. Ділянка, що нею вивчалася, вважається однією з найскладніших: на незначній площі цитаделі за дві тисячі років життя утворилося безліч культурних нашарувань. Багато нижніх шарів було пошкоджено під час будівництва пізніших споруд, але найбільше вони постраждали у другій половині XIX ст. — під час організації тут карантинного цвинтаря.

Інтерес I. A. Антонової до оборонних споруд цитаделі був зумовлений їх функціональним призначенням. Оскільки цитадель знаходилася в самій низькій частині узбережжя, то вона була водночас і найвразливішою ділянкою в обороні міста, і найважливішою з точки зору захисту порту. Причому будівництво на цій ділянці велося без тривалих перерв від IV ст. до н. е. до Х—XI ст.!

Започаткував розкопки цитаделі у 1897 р. К. К. Косцюшко-Валюжинич, а згодом неоцінений внесок у вивчення історії оборонних споруд Херсонеса зробили Р. Х. Лепер, К. Е. Гріневич та В. В. Борисова. Для Інни Анатоліївни цитадель була чимось особливим, вона стала сенсом її життя. Починаючи з 1970 р. на території цитаделі під її керівництвом проводились археологічні дослідження, у яких брали участь школярі та студенти вищих училищ закладів Москви, Києва, Харкова, Санкт-Петербурга, а також Уралу. В 2000 р. Інна Анатоліївна провела останні у своєму житті розкопки. Багато її планів та ідей залишилися нереалізованими.

За роки роботи експедиції знайдено безліч епіграфічних і нумізматичних джерел, пам'яток матеріальної культури, залишків різних споруд, які свідчать про присутність тут римської залоги. У південно-східному районі Херсонеського городища І. А. Антоновою були також досліджені башти XIV, XV, XVII, XX та куртини 16, 19, 20, 21.

У 1979—1987 рр. були проведені інженерно-геологічні дослідження у південно-східному районі городища. Необхідно було зрозуміти організацію захисту Карантинної бухти і знайти відповідь на питання: чому так багато разів змінювалась конструкція оборонних споруд. Було доведено, що внаслідок складної геоморфології цього району захисна смуга створювалась у декілька етапів, на які впливали як економічні, так і політичні фактори. В результаті багаторічних досліджень було виділено кілька етапів фортецевбудівництва. Багато спостережень Інни Анатоліївни стосуються питань політичного та економічного становища ста-родавнього міста, його містобудування². Протягом 1993—1996 рр. нею досліджувались декілька військово-адміністративних будівель римської залоги Херсонеса, які належали до різних будівельних етапів. У першу чергу це адміністративна будівля херсонеської вексилляції. Археологічний матеріал, знайдений при дослідженні першого будівельного періоду, дозволив віднести існування цієї будівлі до II ст. — першої половини III ст. н. е. Суттєвим для визначення хронології цієї споруди було виявлення латинських клейм на дахівках — opus NOV, VEMI, LEXICL. Усі знахідки вказують на те, що приміщення першого будівельного періоду було зведено у другій половині II ст., а зруйновані вони не пізніше першої половини III ст.

І. А. Антоновою було виділено і другий будівельний період римської вексилляції Херсонеса. Цей комплекс розташувався на тому ж місці, що і попередній. Про це свідчать, зокрема, залишки стін із західного боку, які перекривали стіни адміністративної будівлі херсонеської вексилляції першого будівельного періоду. Виходячи з того, що археологічний матеріал був представлений дуже незначною кількістю знахідок, дослідниця дійшла висновку щодо нежилого призначення цього приміщення. Датування будівельних залишків цього періоду базується не тільки на археологічному матеріалі, а й на змісті знайденої на території цитаделі латинської епіграфічної пам'ятки. В ній говориться, що за часів консульства імператора Деція та Веттія Грати (250 р.) Марк Ратін Сатурній, центуріон I Італійського легіону, командир херсонеської вексилляції, на свій кошт відбудував схолу принципалів, яка, очевидно, незадовго до цього була зруйнована³. Отже, зміст цього напису дає підстави вважати, що у той час на території цитаделі було відбудовано не тільки схолу принципалів, а й інші споруди. Це, зокрема, підтверджується й іншими даними⁴.

Одночасно з розкопками адміністративної будівлі херсонеської вексилляції проводилося вивчення залишків приміщень, що належали Херсонеській фемі доби середньовіччя. В результаті розкопок І. А. Антонової з'ясовано, що в середині — другій половині IX ст. на місці будівлі римської вексилляції виникли нові приміщення аналогічного функціонального призначення. Відбулися зміни і в забудові цитаделі. Військовий центр тепер складався з трьох монументальних споруд: дві з них мали прямокутну форму і симетричне планування, третьою був храм, який замикав зі сходу простір між ними.

Виникнення цього комплексу є всі підстави пов'язувати з організацією 834 р. феми — військово-адміністративного округу Кліматів з центром у Херсоні. З утвердженням в імперії фемного ладу відпала необхідність у найманні армії. Й на зміну прийшли іррегулярні народні ополчення, які стали основою військової організації. Отже, зникла потреба у стаціонарних військових таборах. Цим і була зумовлена докорінна зміна у планувальній структурі цитаделі середньовічного Херсона в IX—X ст. У військово-адміністративних районах візантійських міст, як і на території цитаделі Херсона, зникли житлові приміщення та господарчі будівлі, притаманні більш раннім римським таборам⁵.

Під час вивчення оборонних споруд Херсонеса на території цитаделі під керівництвом І. А. Антонової були завершені дослідження римських терм, які знаходились біля башти XIX. Розкопки 1970—1971 рр. показали, що терми будували солдати римської залоги⁶. Про це, зокрема, свідчать легіонні клейма на дахівках, знайдених під час розкопок не тільки терм, а й інших споруд на території

цитаделі. Вони належали V Македонському і XI Клавдієвому легіонам, а також якимсь об'єднанням, які маркували свою продукцію клеймами з абревіатурою VEMI⁷. Найвірогідніше, терми виникли одночасно з приміщеннями казарм і будинку вексилляції, про який йшлося вище⁸.

Матеріали розкопок римських терм дозволили датувати зведення цього комплексу кінцем II — початком III ст. Це підтверджується тим, що частина куртини 21, яка належала до елліністичного часу, увійшла до складу стін будівлі терм, але ці приміщення було побудовано за межами елліністичної оборонної стіни. А це, в свою чергу, призвело до виникнення необхідності у будівництві нової лінії оборони. Таким чином, башта XX куртини 21, яка досліджувалась I. A. Антоновою в 1994, 1997 та 1998 рр., а також куртина 22 були побудовані не пізніше кінця II ст.⁹.

У 1990—1991 рр. I. A. Антонова провела дослідження середньовічних терм. Насамперед вона намагалась визначити їх південний напрямок за ширину кальдарія та фрігідарія. Необхідність цього була обумовлена тим, що фрігідарій був перекритий кладовою з піфосами X ст., а це доводить, що у той час терми вже не існували. Потужний шар золи в гипокаусті свідчить про тривалий час користування термами. Причому, в першій половині IX ст. тут було прокладено водогін, який згодом зруйнувалася кладова з піфосами. На основі цих матеріалів дослідниця дійшла цілком слушного висновку, що вже у IX ст. ці терми перестали функціонувати¹⁰.

Загалом за роки наполегливої та скрупульозної праці I. A. Антоновою на території цитаделі було розкопано 74 приміщення римського часу та середньовічної епохи, досліджено близько 20 споруд оборонного призначення та багато інших об'єктів. Це дозволило скласти уявлення про життя античного Херсонеса і середньовічного Херсона упродовж майже двох тисяч років.

Результати польових досліджень I. A. Антонової узагальнені у багатьох наукових статтях і публікаціях. Деякі з них є значним внеском у розвиток вітчизняної історико-археологічної науки.

На жаль, покинула світ людина, яка хотіла дарувати життя славетним стінам Херсонеса і донести до нащадків історію дивовижного міста півдня сучасної України, яке по праву зветься перлиною античного світу. Справа Інни Анатоліївни Антонової буде продовжена. Протягом багатьох років поряд з нею працювали люди, які люблять і вболівають за долю цієї надзвичайної пам'ятки історії. Починаючи від 1984 р. з I. A. Антоновою на розкопках цитаделі постійно працювала С. М. Сухініна. В різні роки спільні археологічні і наукові дослідження I. A. Антонова проводила з Л. О. Рижовою (Аркадовою), А. І. Романчук, С. Б. Сорочаном, В. М. Зубарем та багатьма іншими вченими. Саме ці люди щонайперше мають продовжити археологічні дослідження та наукове вивчення цитаделі античного Херсонеса і середньовічного Херсона — справу, якій до останнього свого подиуха віддала життя Інна Анатоліївна Антонова.

¹ Антонова И. А. 15 лет работ в цитадели Херсонеса // Херсонес в античном мире. Историко-археологический аспект: Тез. докл. — Севастополь, 1997. — С. 7—9.

² Антонова И. А. Юго-восточный участок обороны Херсонеса. Проблемы датировки // Херсонес. Сборник. — 1996. — VII. — С. 101—131.

³ Виноградов Ю. Г., Зубарь В. М., Антонова И. А. Schola principalium в Херсонесе // НЭ. — 1999. — Т. XVI. — С. 72—81.

⁴ Зубарь В. М., Антонова И. А. Новые данные о римском гарнизоне Херсонеса в первой половине III в. // ВДИ. — 2000. — № 1. — С. 66—70.

⁵ Антонова И. А. Административные здания херсонесской вексилляции и фемы Херсона // Херсонес. сборник. — 1997. — VIII. — С. 10—22.

⁶ Антонова И. А. Раскопки в цитадели Херсонеса // Археологические исследования в Крыму 1993. — Симферополь, 1994. — С. 25—33.

⁷ Зубарь В. М., Антонова И. А. Об интерпретации и датировке клейм с абревиатурой VEMI из Херсонеса // ВДИ. — 1991. — № 2. — С. 80—88.

⁸ Антонова И. А., Аркадов Л. А. Раскопки терм и античной протехизмы в Херсонесе // АО за 1970. — М., 1971. — С. 270—271.

⁹ Антонова И. А. Отчет о раскопках в юго-восточном районе Херсонеса на участке «Цитадель» в 1997 г. // НА НЗХТ. — 1997. — Дело № 3351/І. — С. 2—9.

¹⁰ Антонова И. А. Рост территории Херсонеса // АДСВ: Византия и сопредельный мир. — Свердловск, 1990. — С. 8—24.

Нові відкриття та знахідки

А. В. Лазоренко

ЕТАЛОННЕ ПОСЕЛЕННЯ ПИВИХИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Стаття присвячена характеристиці Пивихинського поселення, яке виявлене на терасі гори Пивиха поблизу с. Максимівка Кременчуцького р-ну Полтавської обл. і синхронізується з пізнім Трипілям.

У червні 1958 р. під час проведення розвідки Д. Я. Телегіним за 1 км на північний захід від с. Максимівка Кременчуцького р-ну Полтавської обл. на терасі гори Пивиха виявлене поселення епохи енеоліту¹. В липні цього ж року на поселенні були проведені невеликі розкопки В. М. Даниленком².

Тривалий час місце знаходження матеріалів, знайдених В. М. Даниленком під час розкопок не було відоме, хоча офіційно вони мали бути у фондах Інституту археології НАН України. Єдине, що потрапило для дослідження, — це звіти Д. Я. Телегіна про розвідки на Пивисі і В. М. Даниленка про розкопки, а також матеріали, які значились як виявлені під час розвідки Д. Я. Телегіна. Після детального аналізу цієї колекції автором виявлено, що цей матеріал змішаний з матеріалом розкопок В. М. Даниленка. Можливо, він був покладений в ті самі коробки, але не позначений у реєстраційній книзі. З'ясувалось, що знайдено більшу частину колекції, розкопаної В. М. Даниленком, і це дало змогу розглядаючи весь матеріал зробити узагальнюючий аналіз еталонного поселення. Це перша спроба дослідити існуючий матеріал у повному обсязі, що дозволить повніше розкрити склад даної культури.

Пивихинське поселення розташоване на висоті 30—40 м над рівнем заплави Дніпра, на півострові корінного лівого берега. Розміри півострова (25—35) × (75—80) м. Поселення обмежується зі сходу заплавою Дніпра, з півдня і заходу — яром. Піщаниста поверхня Пивихи дуже розвіяна, за винятком деяких добре збережених ділянок, де чорнозем перекритий шаром піску і задернований.

На поверхні зібрано підйомний матеріал, закладено пошукові шурфи і траншеї (рис. 1). Без урахування втраченої кераміки виявлено 177 фрагментів енеолітичної кераміки (176 — пивихинської культури і, можливо, 1 — квітянської культури, рис. 2, 2), 2 фрагменти багатоваликової культури (рис. 2, 1, 5) і 9 слов'янських фрагментів.

Знайдено 4 скupчення кераміки (рис. 1). Виходячи з плану розкопів, скupчення залягали на різних глибинах, одне з них знаходилось нижче рівня материка. Кераміка із скupчень за складом глини і орнаментацією однотипна (рис. 3, 1; 2; 4, 14—16). На розкопаній частині існувало 2—3 наземних чи напівземляних житла пивихинської культури. Про це свідчить як вузька локалізація знахідок, характерних для цієї культури, так і коливання глибин їх залягання. Пивихинське поселення можна охарактеризувати як базове.

Матеріальна культура представлена в основному керамікою, меншою мірою — виробами з кременю. Металевих речей не виявлено. Більша частина кераміки коричневого, темно-червоного, іноді чорного кольорів. Виготовлена з двох типів глин: перший (знайдено фрагментів, можливо, від 37—38 посудин)

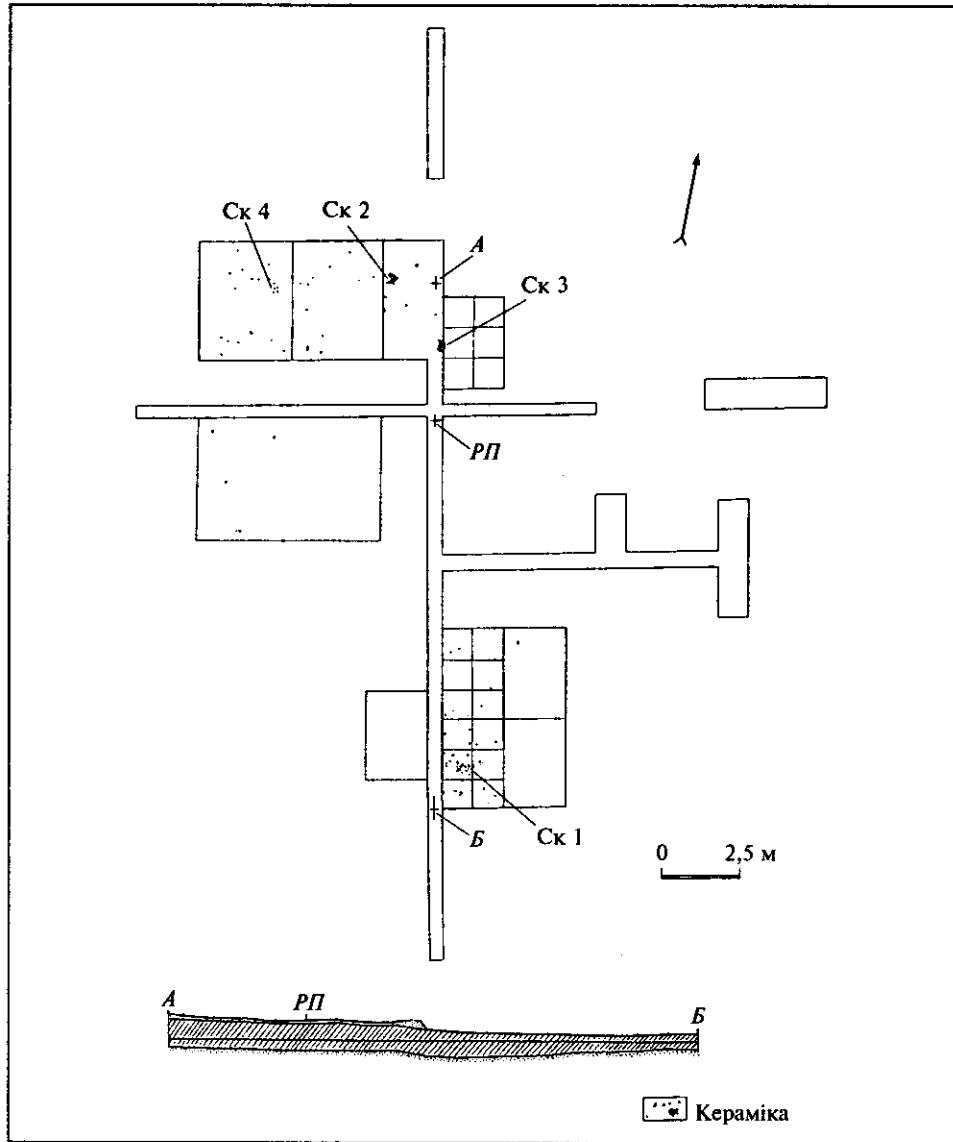

Рис. 1. План розкопок Пивихинського поселення

містить мінеральні включення викопної мушлі Radiolaria у вигляді білих голок 0,5—1 мм *, а у другому домішко мушлі Radiolaria відсутня.

У кераміці обох типів домінує така домішка, %: пісок — 100; залізисті з'єднання (вохра, кривавик, ооліти) — 81; мушля, дуже перетерта і випалена (що дуже ускладнює підрахунки), — близько 55; кварц — 10,3; шамот (іноді з Radiolaria) — 6,8; граніт — 1,7. Крім того, можливо, в глині є домішка посліду.

Ліплення посуду проводилось від руки за стрічковою технологією, про що яскраво свідчать сліди відшарувань стрічок, які збереглись на багатьох фрагментах. У 14 випадках на поверхні посудин помітні сліди від загладжування пучком трави або гребінчастим штампом. Шість посудин мають розчоси на зовнішній або внутрішній поверхні. Ширина смуг 1—3 мм. У одному випадку вінця мали зовнішні діагональні розчоси (рис. 3, 8), аналогічні до кераміки нижнього шару Михайлівки³.

В одному випадку стінки посуду ангобовані. На них трапляються перлинині зі слідами нагару. Форма посуду визначається стійкими ознаками. Це горщи-

* Визначено ст. науковим співробітником Ю. Д. Головченком і геологом В. Ф. Білим.

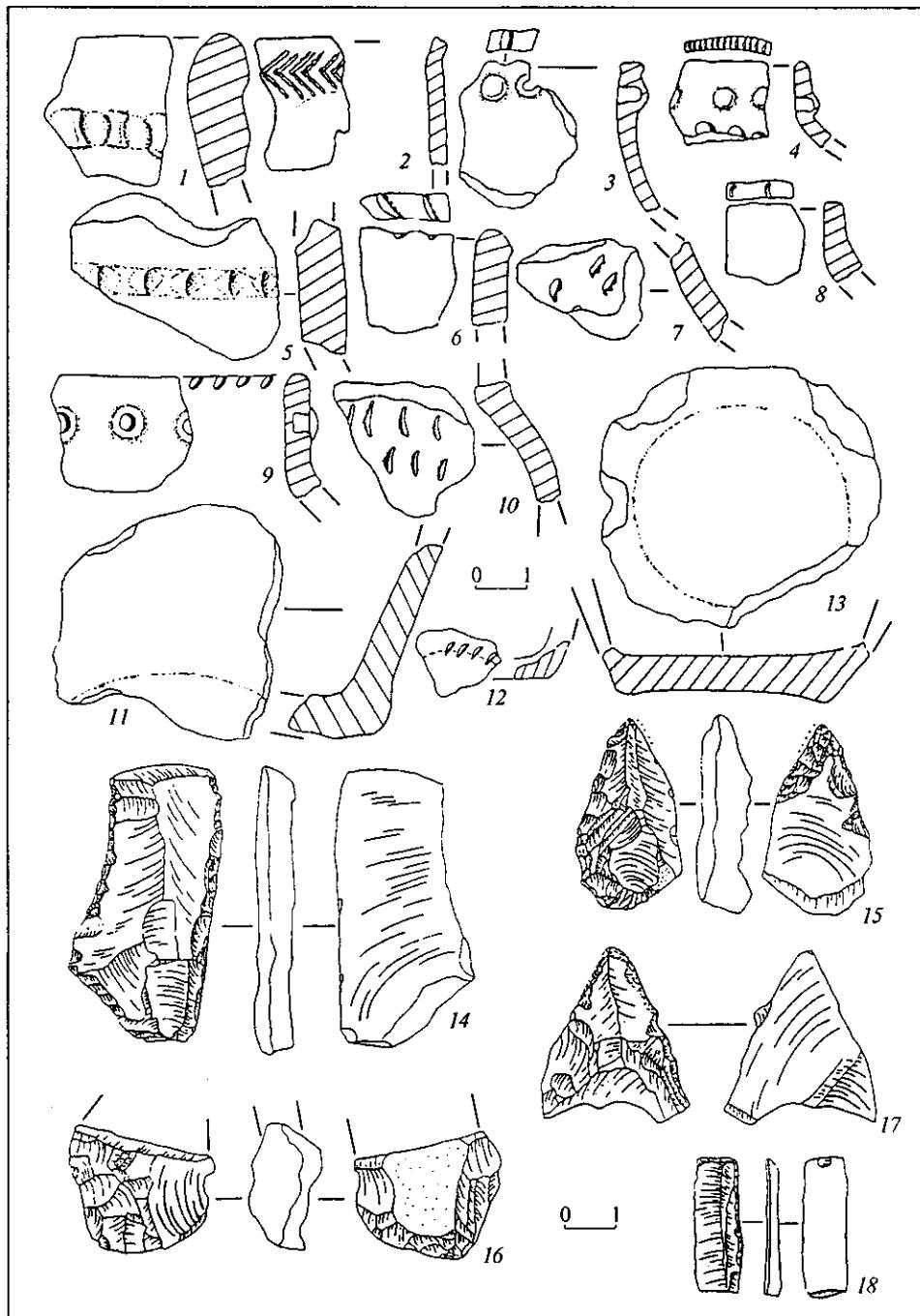

Рис. 2. Кераміка і кремінь Пивихинського поселення

ки, які за формою вінець розподіляються на групи. Перша група з прямими вінцями — 92,8 %, з них більшість мають високі вінця, які у 9,6 % плавно переходят у покаті плічка (рис. 3, 1, 2). Переход від основи вінця до корпусу підкреслений у 9,6 % (рис. 4, 20), інші — прямі. Друга група — з відігнутими назовні високими вінцями — 3,5 % (рис. 4, 6, 9). У третій — вінця трохи нахилені всередину — 3,5 % (рис. 4, 21). Фрагменти цих груп невеличкі, тому переход до корпусу не визначено. Зріз вінець здебільшого пряме, рідше заокруглені. У більшості посудин плече, можливо, мало округлу форму (рис. 4, 14, 15). Горщики плоскодонні (рис. 2, 11—13). Знайдені фрагменти від однієї миски, що

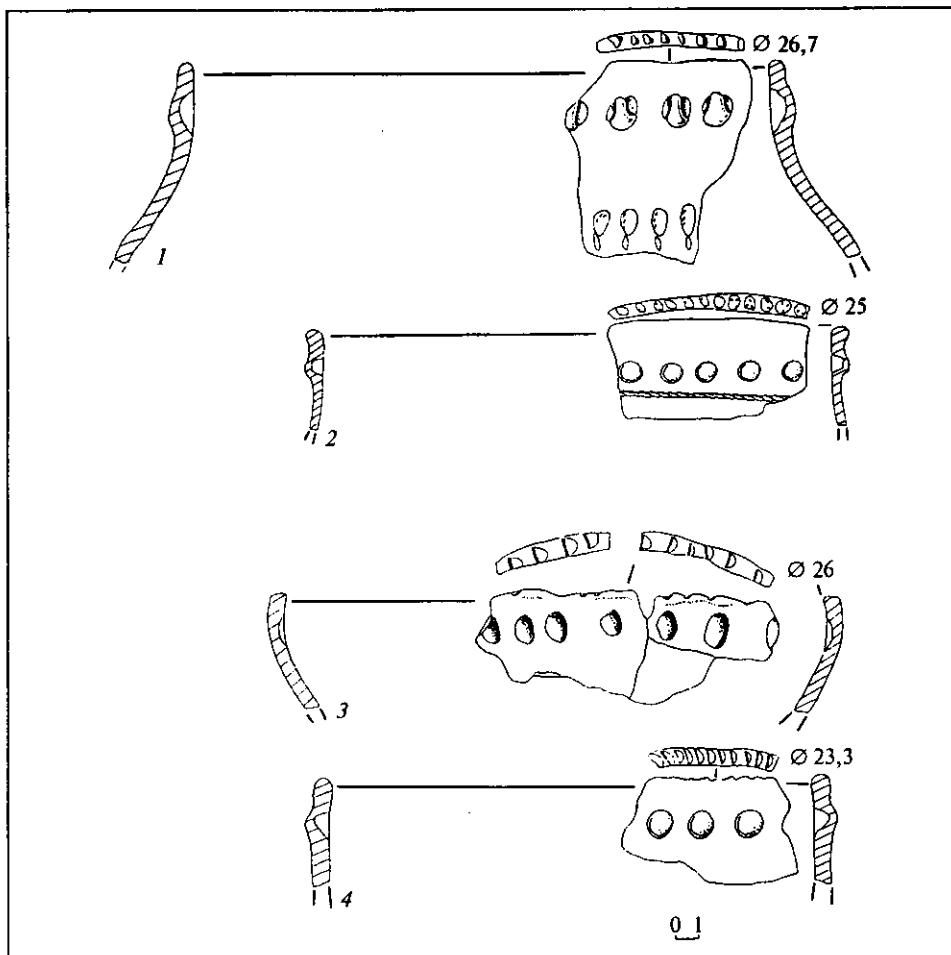

Рис. 3. Кераміка Пивихинського поселення

має трохи загнутий всередину край (рис. 3, 3). Майже вся кераміка багато орнаментована.

Орнамент, як правило, покриває верхню частину посуду, лише в одному випадку насічки нанесені по краю дна (рис. 2, 12). Цікава знахідка ніжки посудини і конічного орнаментованого, з рядами наколів пряслиця, виготовлених з глини першого типу (рис. 4, 12, 10). Кераміка, виготовлена з двох типів глини, має однакові елементи орнаменту, що свідчить про синхронність існування цих технологічних типів.

Поширені елементи орнаменту: біля краю вінець та по шийці горщиків, перлині — 58,6 % (рис. 3, 2, 4), 6,8 % защипнуті (рис. 3, 1; 4, 6, 7), в одному випадку заліплені зсередини (можливий вплив пізнього Трипілля)⁴ (рис. 2, 9), насічки — 32,7 % (рис. 2—4), ямки — 31 % (рис. 2—4), які трапляються на неолітичній кераміці (рис. 3, 1), шнур — 22,4 % (рис. 3, 2; 4, 1—5, 13—18, 20), гребінцевий штамп — 17,2 % (рис. 2, 6, 7, 10; 4, 11), наколи в одному випадку (рис. 4, 10).

Найбільш характерною є горизонтальна композиція орнаменту, у двох випадках — вертикальна, в одному — діагональна по верхній частині посуду, в одному випадку — по краю денця. По краю вінець наносилися: насічки, ямки, гребінцевий штамп, що заходили іноді і на внутрішній край, в деяких випадках — шнурний орнамент (рис. 2—4).

Крім того, в багатьох випадках на шийці горщиків нанесені ряди: перлин, шнура, ямок, в одному випадку — ряд гребінцевого штампа. Іноді ці елементи чергуються, утворюючи горизонтально-зональні композиції. Трапляються неор-

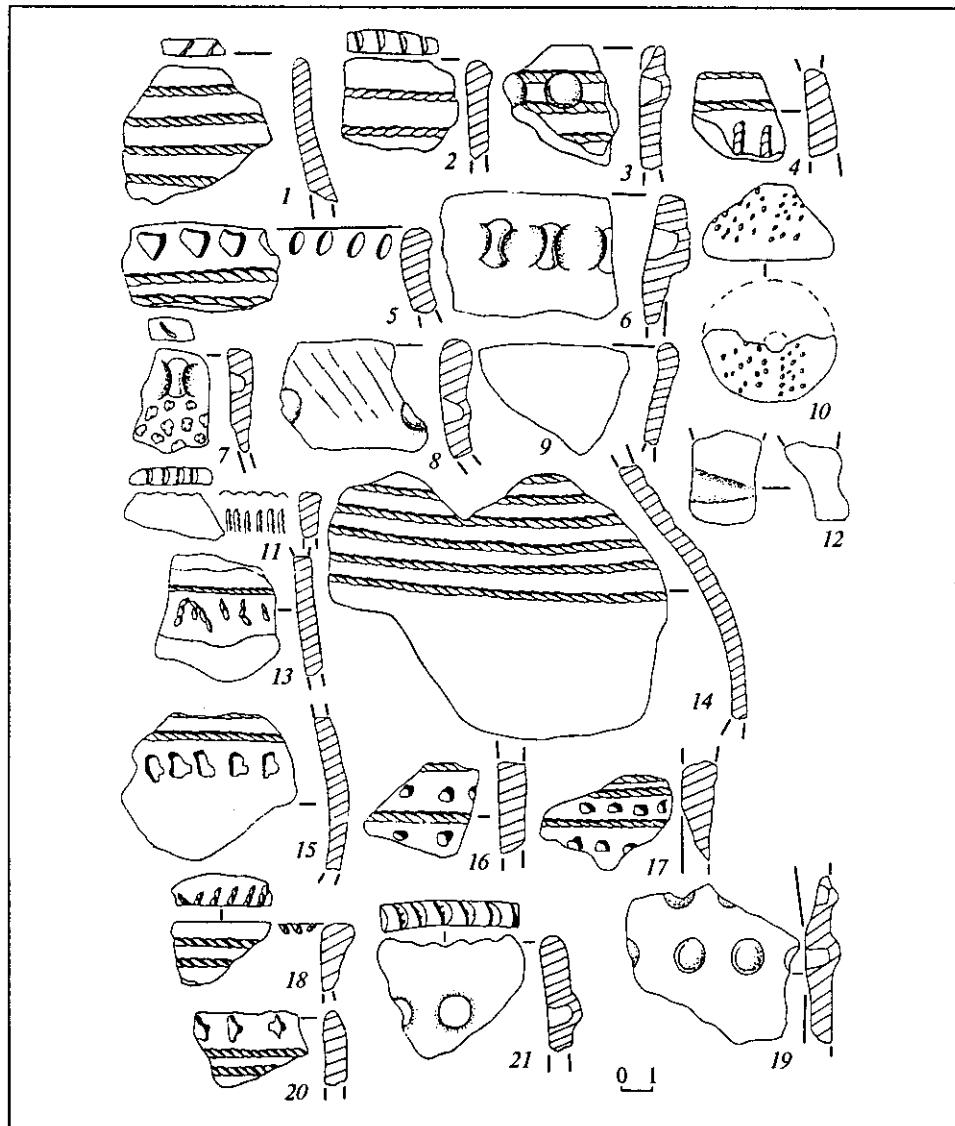

Рис. 4. Кераміка Павліхинського поселення

наметовані вінця (рис. 4, 9). Крем'яні знаряддя праці, а також залишки їх виробництва становлять незначну частину знахідок на поселенні: ніж-скобель (рис. 2, 14), проколка (рис. 2, 15), фрагмент ударного знаряддя (рис. 2, 16), відщеп (рис. 2, 17), що використовувався як скребачка, і близько 15 відщепів, деякі зі слідами використання. Серед знахідок знайдено пластину з ретушшю (рис. 2, 18), можливо, неолітичного часу, але іншого неолітичного інвентарю не виявлено. Місце походження кременю, за визначення геолога М. О. Сухова — Середнє Подніпров'я.

На поверхні знайдені окрім камінці, уламок рогу оленя, а також частини перепалених кісток.

В. М. Даниленко на підставі досліджень культурного комплексу Михайлівка II синхронізує павліхинську культуру з пізнім Трипіллям (точніше, з Усатовим)⁵.

¹ Телегин Д. Я. Отчет о разведке археологических памятников в зоне затопления Кременчугского водохранилища в 1958 г. (Полтавская и Черкасская обл.) — НА ІА України. — 1959. — № 3217. — С. 15, 17—19; № 3215. — С. 4—5; Телегин Д. Я. Археологические разведки в районе села Градижск на Полтавщине за 1958 г. — НФ ІА АН України. — К-6-414.

² Даниленко В. Н. Археологические работы в районе села Максимовка на Черкасщине за 1958 г. — НА ІА України. — 1958/1. — Г. Ф. експ. № 4337, 4338, 4339.

³ Лагодовська О. Ф., Шапошникова О.Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення. — К., 1962. — С. 32—37.

⁴ Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. — Киев, 1977. — С. 92.

⁵ Даниленко В. Н. Археологические работы... — № 4339.

A. V. Lazorenko

ЭТАЛОННОЕ ПОСЕЛЕНИЕ ПИВИХИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

В июне 1958 г. во время проведения разведки Д. Я. Телегиным, недалеко от с. Максимовка Кременчугского р-на Полтавской обл. на террасе горы Пивиха обнаружено поселение эпохи энеолита. В июле того же года В. Н. Даниленко провел разведку и раскопки на поселении, на основании чего выделил культуру и дал название пивихинской.

Инвентарь Пивихинского поселения до того времени не исследовался и не опубликовался. Это была первая попытка исследования имевшегося материала в полном объеме. Установлено, что на раскопанном участке существовало 2—3 наземных или полуземляных жилища пивихинской культуры. Поселение можно рассматривать как базовое.

Материальная культура представлена в основном керамикой, в меньшей степени изделиями из кремня. Металл не найден.

Керамика изготовлена из двух типов глины, имеет одинаковые элементы орнамента, что свидетельствует о синхронности существования этих технологических типов. Среди различных форм посуды выделяются плоскодонные горшки и миски. Также найдено коническое орнаментированное прядильце. Почти вся керамика орнаментирована. Орнамент, как правило, покрывает верхнюю часть посуды, лишь в одном случае нанесены насечки по краю дна. Часто встречаются элементы орнамента: жемчужины, насечки, ямки, шнур.

Кремневые орудия труда и остатки их производства составляют незначительную часть. Среди орудий: нож-скобель, проколка, фрагмент ударного орудия.

В. Н. Даниленко на основании исследования культурного комплекса Михайловка II синхронизирует пивихинскую культуру с поздним Трипольем (точнее, с Усатовым).

A. V. Lazorenko

A STANDARD SETTLEMENT OF THE PYVYKHA CULTURE

In June 1958 during the prospecting carried out by D. Ya. Telegin, a settlement of the Eneolithic Age was found near the Maksymivka village, Kremenchug district, Poltava region on the terrace of the Pyvykha mountain. In July 1958, V. N. Danilenko performed the prospecting and excavation and, on this basis, separated the culture discovered and named it the Pyvykha culture.

The equipment of the Pyvykha settlement was not studied earlier, and no description of it was published. That was the first attempt to completely investigate the available material. It was established that 2-3 superficial or semi-deepened dwellings of the Pyvykha culture existed on the place excavated. The settlement can be considered as basic.

The material culture is mainly represented by a ceramics and, to a less degree, by flint articles. No metallic articles were found.

The ceramics was made of two sorts of clay and had the same elements of the ornament, which testifies to the synchronism of existence of those technological types. Among various forms of crockery, flat-bottomed pots and bowls are distinguished. Also a conic ornamented clay spindle was found. Almost all the ceramics is ornamented. The ornament covers, as a rule, the top part of the crockery. Only in one case, cuts are made along the edge of the bottom. Such elements of the ornament as pearls, cuts, small pits, and strings are often observed.

Flint labor tools and remnants of their production present an insignificant share. The tools include: a knife for scraping, awl, and fragment of a percussive tool.

Based on the study of the Mikhailovka II cultural complex, V. N. Danilenko synchronized the Pyvykha culture with the late Trypillya one (more exactly, with that of Usatovo).

Одержано 26.02.99

КАМ'ЯНИЙ ХРЕСТ НА МОГИЛІ КОЗАКА АНТОНА КРЕМЕНЕЦЬКОГО

Хоча у низці статей вчених і краєзнавців XIX ст. є відомості стосовно понад 30 кам'яних намогильних пам'ятників запорізьких і чорноморських козаків, до нашого часу на території України їх збереглося лише 5—7¹. Тому очевидно, що наукова публікація кожного раніше невідомого козацького надгробка має непересічне значення. В одній зі своїх праць мистецтвознавець В. Малина згадав хрест на могилі запорожця Антона Кременецького у Південному Побужжі. На жаль, дослідник не тільки не привів опис, рисунок або фотознімок пам'ятника, а й не дав його точного місцезнаходження². Тому у вересні 1997 р. автор цієї статті здійснив цілеспрямовану розвідку з метою розшукати згаданий надгробок, яка виявилася успішною.

Пам'ятник стоїть на кладовищі с. Михайлівка Новоодеського р-ну Миколаївської обл., що розташоване на пологому мисі лівого берегу долини р. Південний Буг, між селом і шосейною дорогою Миколаїв — Вознесенськ. Некрополь досі діючий, неодноразово розширювався на схід і південь. Найстаріша частина некрополю загальною площею 80 × 100 м займає його північно-західний кут, обнесена досить глибоким колись ровом з валом, вхід — з заходу, з боку села.

Хрест знаходитьться у самому центрі старого кладовища, в 60 м на схід від входу і зроблений із досить твердого дрібнозернистого вапняку. Він розбитий на дві частини, але досить давно реконструйований за допомогою залізного прута товщиною до 20 мм без використання цементного розчину. Надгробок розташований біля ще помітного могильного пагорбка «в головах», з заходу від нього. Хрест встановлений «в паз» на круглому вапняковому камені діаметром близько 60 см, який майже повністю заглиблений в землю. Висота пам'ятника над рівнем підставки — 138 см, ширина в перехресті — 92 см, товщина — 19 см (рис. 1).

За формуєю хрест належить до класу трилистих класичних («Святої Трійці») на латинській основі з напівкруглими виступами на нижньому кінці³. На його східній стороні, яку можна вважати лицевою, в техніці графіки вирізьблені чотирикінцевий хрест з розширеними кінцями на прямокутній «голгофі» у вигляді низької літери «П», спис, посох, череп Адама з двома перехрещеними кістками, а також традиційні для православних розп'ятья скорочення під титлами. Серед них: «ІНЦІ» — «Ісус Назарянин Цар Іудейський», «ІС ХС» — «Ісус Христос», «КТ», «НИКА», «МВГ», «ГГ», «АГ» (рис. 2).

На зворотному боці з заходу майже повністю читається напис, який складається з 14 рядків основного тексту і ще 3 рядків, нанесених окремо на самій нижній частині хреста. Основний напис такий: «ЗД / ОПОЧИВАЕТЬ / РАБЪ: ЖИЙ: / КОЗАКЪ / ВОЙСКА: / БИВШАГО / ЗАПОРОЗКОГО НИЗОВОГО: КУРЕНЯ / Уманского: АНТОНЪ КРЕМЕНЕЦЬКІЙ: / ПРЕСТАВИСЯ: 1793: ГОДА: АПРЕЛЯ 4 / ДНЯ: СЕЙ: КРТЬ: СООРУЖИ: / СИНЪ: ЕГО: / ПОДПОР.... / .....БИ / КРЕМЕНЕЦКІЙ». Слова «жій» та «крть» під титлами є скороченнями від «божій» і «крестъ». Слово у 12 рядку безумовно «подпоручикъ», а ще одне слово у наступному рядку на зламі вже неможливо реконструювати, напевно, тут мало бути ім'я сина. Ще три рядки тексту внизу виконані дрібнішим шрифтом та збереглися набагато гірше. Можна розібрати лише: «КРТУ / ....НА / ....Б..» (рис. 1). Ці рядки можуть стати зрозумілішими, якщо згадаємо, що поблизу с. Олександрівка, на правому березі Дніпровського лиману, на хресті 1782 р., який стояв на могилі козака Василя Коношко ще на початку ХХ ст., був додатковий напис: «сему кресту цена 25 ру.»⁴. Судячи з літер, що збереглися, напис подібного змісту був і на пам'ятнику з с. Михайлівка (рис. 1).

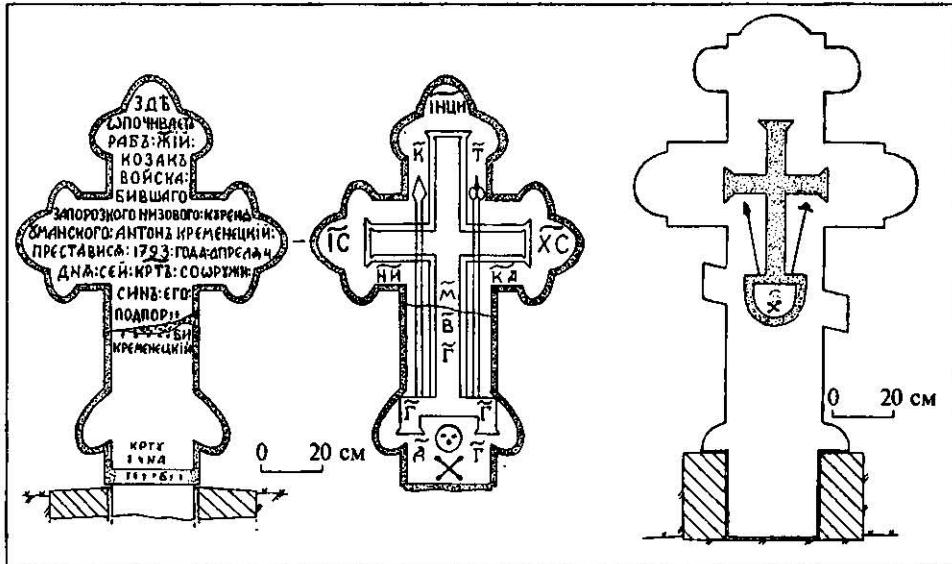

Рис. 1. Кам'яні хрести на кладовищі с. Михайлівка

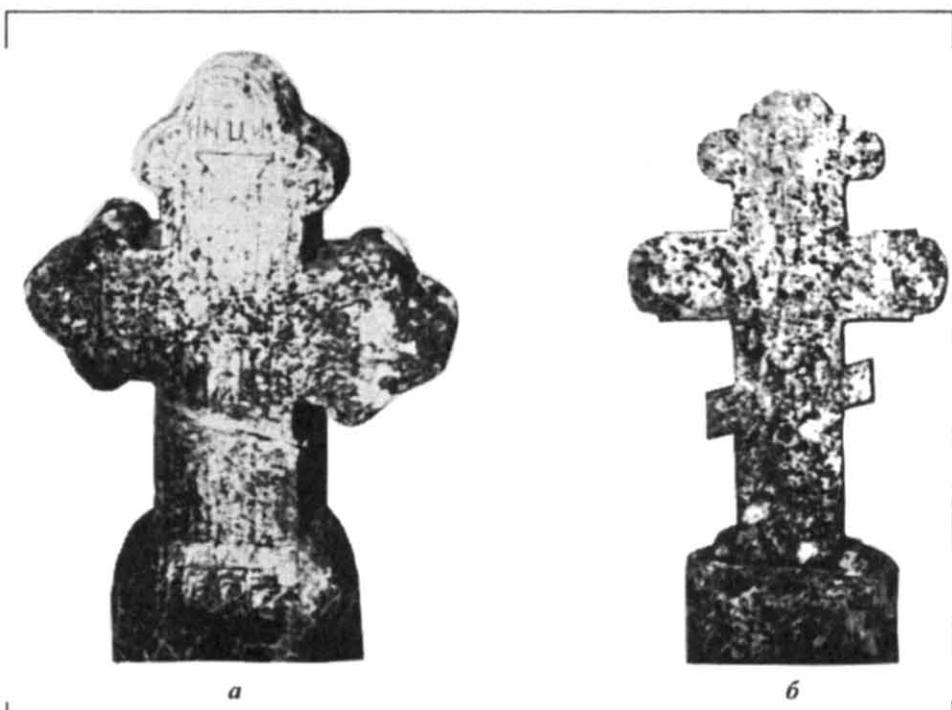

Рис. 2. Кам'яні хрести на кладовищі с. Михайлівка: а — хрест Антону Кременецькому, б — козацький хрест

На жаль, поки що нам не вдалося знайти у письмових джерелах прізвища похованого під цим надгробком козака. Проте дуже цікаво, що на Бузі за 6 верст від Гардового перевоза в запорізькі часи існував так званий Кременецький брід⁵, усього за 60 км від с. Михайлівка. Поки що зарано щось стверджувати напевно, але, можливо, що в цьому випадку козак одержав своє прізвище від назви броду.

Підкreslimo, що хоча хрест був встановлений на могилі близько 18—19 років після розгону Запорізької Сечі, він виконаний майже з усіма традиційними прави-

лами, притаманними іншим намогильним пам'ятникам запорожцям⁶. Тільки на відміну від частини більш ранніх з них, на ньому відсутні зображення Сонця, Місяця і Віфліємської зірки. Типологічно він схожий з трилистим хрестом, зображенням на відомій стелі I. Сірка, і хрестом 1784 р. на могилі подружжя французів Катле. Останній ще наприкінці XIX ст. знаходився на кладовищі с. Кисляківка, також розташованому на лівому березі Бузького лиману, але хрест А. Кременецького масивніший. До речі, шрифт на цьому пам'ятнику дуже схожий на шрифти на хресті Катле і ще одному надгробку 1783 р., теж з кладовища с. Кисляківка. Досить впевнено можна говорити про те, що обидва вони були виготовлені колишнім запорожцем Микитою Хресторобом⁷. Виходячи з наведених фактів, припустимо, що цей майстер був автором і пам'ятника А. Кременецькому.

Крім описаного на кладовищі с. Михайлівка нами відмічений ще один хрест, який також треба вважати козацьким. Він знаходиться за 15—20 м на захід від входу на стару частину некрополя. Хоча напис, який був на східній стороні хреста, повністю вивітрений і не піддається читанню, за цілою низкою ознак пам'ятник можна віднести до часів, близьких до дати надгробка А. Кременецькому. До цих ознак належать схожі розміри, аналогічний спосіб закріплення «в паз» на круглій підставці діаметром 60 см і товщиною близько 28—40 см, а також зображення «Хреста Господня» з такою ж атрибутикою.

Другий козацький хрест з кладовища с. Михайлівка має такі розміри: висота над рівнем підставки — 162 см; ширина верхнього перехрестя — 54 см; ширина середнього перехрестя — 47 см; товщина — 20 см. На західній стороні вирізблений чотирикінцевий хрест з розширеними кінцями на напівкруглій «голгофі» зі списом, посохом, черепом та кістками Адама (рис. 2). Сам хрест типологічно унікальний і належить до класу восьмикінцевих комбінованих. Поки що прямі аналогії йому нам невідомі, але його можна описати як комбінацію патріаршого хреста з округлим⁸.

Отже, опублікований у статті хрест Антону Кременецькому є дуже цікавою пам'яткою історії та мистецтва самого кінця XVIII ст. Крім увіковічення пам'яті запорізького козака він демонструє розвиток козацького каменерізного прикладного мистецтва вже після розгону Запорізької Сечі і, без всякого сумніву, заслуговує на збереження та охорону.

Цікаво і те, що цей унікальний хрест знайдений на кладовищі с. Михайлівка, яке було колись станицею Бузького козацького війська. Хрест безпосередньо належить до часів існування цього війська (1785—1817)⁹ і яскраво свідчить про те, що до складу війська входили колишні запорізькі козаки або їх діти.

¹ Сапожников И. В. Кам'яні хрести Степової України. — Одеса. — 1997. — С. 130—150. — Рис. 20, 1—5; 24, 1—2; Сапожников И. В. Каменные намогильные кресты запорожцев // Південної Україна в XVIII—XIX сторіччях. — Запоріжжя. — 1997. — С. 79—87; Сапожников И. В., Слюсарь Ю. А. Новые и неизвестные данные о каменных крестах запорожских казаков // Запорізьке козацтво в пам'ятках історії та культури: Матеріали міжнар. конф. — Запоріжжя. — 1997.

² Малина В. Кам'яні хрести Півдня України // Образотворче мистецтво. — 1991. — № 4. — С. 14.

³ Сапожников И. В., Слюсарь Ю. О., Шувалов Р. О. Типология кам'яних намогильних хрестів Південно-Західної України // Старожитності Причорномор'я. — 1995. — Вип. 2. — С. 43. — Рис. 8. — Клас VI.

⁴ Надписи Новороссийського края // ЗООИД. — 1872. — Т. 8. — С. 451.

⁵ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. — К., 1990. — Т. 1. — С. 69.

⁶ Вертильяк Н. Надписи, находящиеся на могильных крестах и склепах // ЗООИД. — 1850. — Т. II. — С. 823.

⁷ Сапожников И. В., Слюсарь Ю. А. Указ. соч. — Рис. 2—4.

⁸ Сапожников И. В., Слюсарь Ю. О., Шувалов Р. О. Вказ. праця. — С. 44. — Рис. 13. — Клас XIII—III.

⁹ Бачинський А. Д., Бачинська О. А. Козацтво на півдні України (1775—1869). — Одеса, 1995. — С. 24—25.

Одержано 06.10.97

ДІГТЯРСТВО В ТРИПІЛЬСЬКІЙ КУЛЬТУРІ

У 80-х роках, під час досліджень поселення-гіганта трипільської культури поблизу с. Тальянки Тальнівського р-у Черкаської обл.¹, було знайдено шматок органічної речовини, ідентифікованої завдяки мікроскопічно-порівняльному аналізу як «гіпотетичний дьоготь». Матеріал було піддано фізико-хімічному аналізу в межах програми техноархеологічних досліджень неолітичного дігтятства, яку здійснює Відділ хімії Університету імені Адама Міцкевича у Познані². Результати досліджень суттєво розширюють наші знання щодо часу початку сухої дистиляції дерева в Європі³ та включають трипільську культуру до кола первинних, одного з найбільш прогресивних, центрів розвитку цієї технології.

Перші спроби фізико-хімічних аналізів матеріалів археологічних пам'яток на «гіпотетичний дьоготь» належать до 20—40-х років⁴. Проте вони не дали суттєвих наслідків, які б спонукали до спеціальних техноархеологічних досліджень щодо розробки питань первісного і середньовічного дігтятства. Тому історію дослідження витоків сухої дистиляції дерева слід починати з 80-х років, коли у багатьох європейських лабораторіях (Австрії, Німеччині, Польщі, Англії) були зроблені перші успішні аналізи відповідного матеріалу з хронологічно різних пам'яток⁵. Стосувалися вони, головним чином, кораблів раннього та пізнього середньовіччя.

У 1986 р. вийшла перша публікація фізико-хімічних аналізів «гіпотетично-го дігтю» епохи неоліту-енеоліту. Конкретно вона стосувалася матеріалів куявської культурної області культури лійчастого посуду (КЛП) першої половини III тис. до н. е.*, доповнених відносно одночасними матеріалами ямної культури (варіант випростаних поховань) з с. Облої Херсонської обл.⁶. Деяло пізніше, у 1990 р. були опубліковані результати аналізів хронологічно близьких матеріалів з Мондзее у Верхній Австрії, які належать до культури Альтгайм-Мондзее⁷. На початку 90-х років дьоготь було знайдено також на більш ранніх пам'ятках, датованих IV тис. до н. е. (3620 ± 110 років до н. е.) — Лонцко, обл. Бидгощ, стан. ба — фаза I КЛП, а також 3130 ± 90 років до н. е. — Лоєво, обл. Бидгощ, стан. 35 — фаза IIIA КЛП⁸. Розширились також межі застосування цього матеріалу. Зокрема це стосується вживання його в куявській області КЛП замість мінерального барвника посуду, що був характерний для трипільської культури⁹.

Згадані дослідження дають підставу для перегляду цінності результатів, одержаних до 80-х років¹⁰.

Поселення біля с. Тальянки належать до III фази томашівської локально-хронологічної групи трипільської культури і датуються початком III тис. до н. е¹¹. Передана для аналізу грудка «гіпотетичного дігтю» мала яйцеподібну форму розміром $2 \times 3,5$ см. Вона була піддана стандартному аналізу, який застосовувався в «познанських» дослідженнях дігтю¹², головним чином з пам'яток КЛП з Куяв (рис. 1, 2).

Аналіз показав, що цей зразок є наслідком сухої дистиляції деревини берези і сосни у співвідношенні 2 : 1 (рис. 1). Було виявлено винятково фізично чисту субстанцію без скраплень мінеральних чи органічних речовин (наприклад, лубу, «типового» для таких проб). Поодинокими є лише включення колоїдних звісін часток вугілля, які можна інтерпретувати як сажу. За хімічним складом ці проби найближчі до матеріалів з Облоїв, але відмінні від куявських (рис. 2). Ці спостереження дозволяють дійти висновку, що виробництво дігтю на сході Європи було більш досконалим внаслідок подвійного процесу, який дозволяв краще

* Тут і далі дати некалібровані.

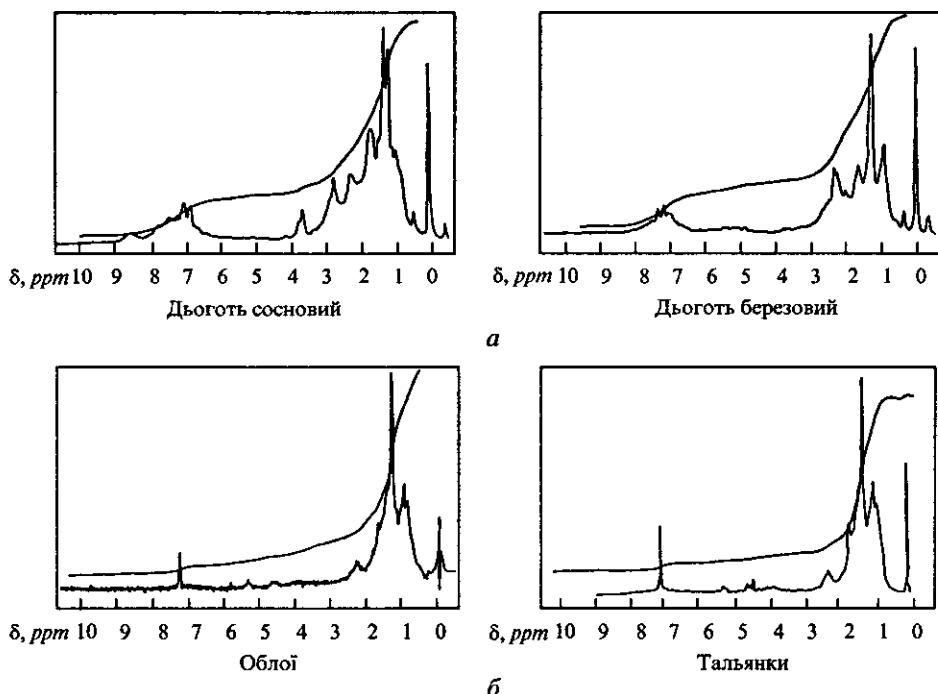

Рис. 1. Спектр ядерного магнітного резонансу (ЯМР) проб дъогто: а — сучасного; б — енеолітичного з України (Облої, Тальянки)

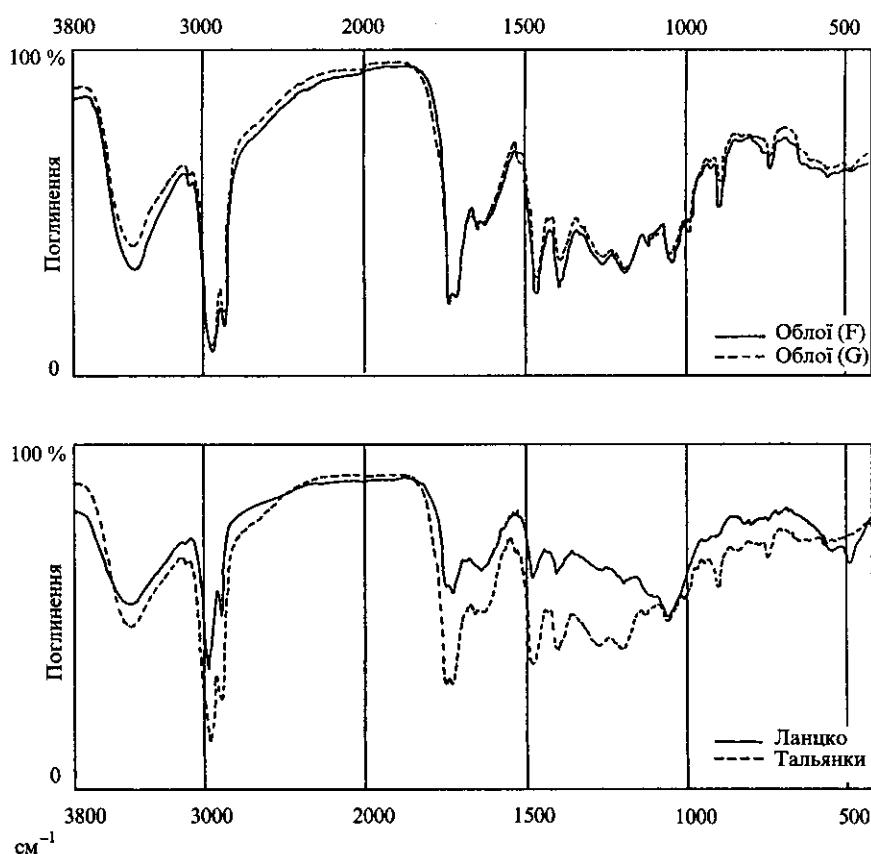

Рис. 2. Порівняння абсорбції в інфрачервоному випроміненні (ІЧ) проб енеолітичного дъогто з України (Облої, Тальянки) з найстарішою (в той же час і найбільш показовою для куявських матеріалів) пробою з пам'ятки культури лійчастого посуду

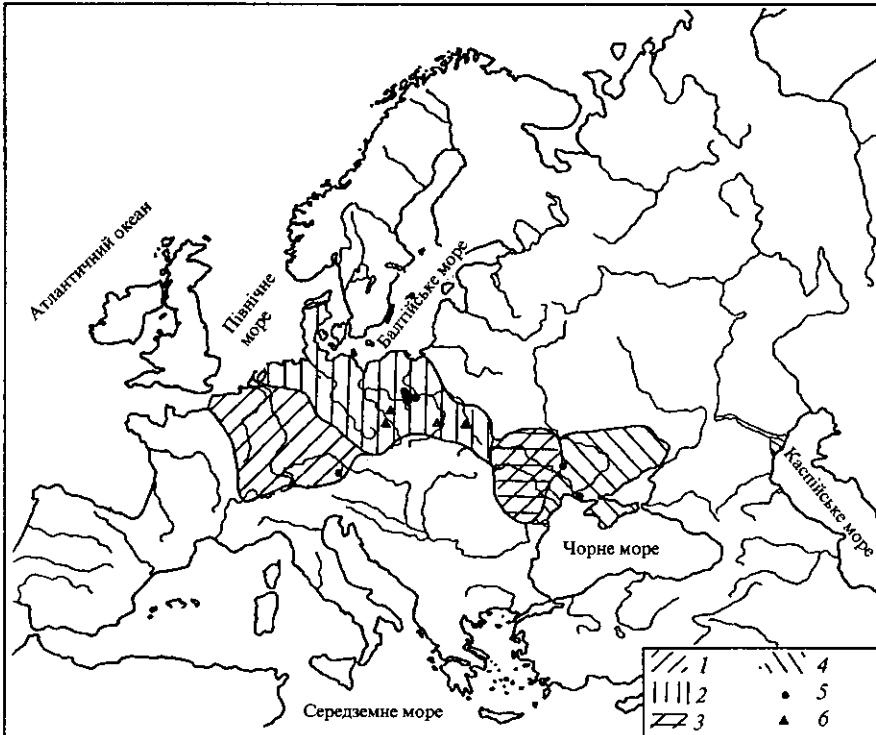

Рис. 3. Карта європейських неолітично-енеолітичних культур, в яких зареєстровано дъоготь: 1 — культура Альтгейм-Мондзес; 2 — культура лайчастого посуду (КГЛ); 3 — трипільська культура; 4 — культура Середній Стог II; 5 — пункти-поселення техноархеологічної реєстрації; 6 — пункти-поселення археологічної реєстрації (гіпотетичний дъоготь)

очищати продукт. Привертає увагу наявність великої частки жирних субстанцій, що може бути пояснено навмисним вживанням цього матеріалу у фазі смолистого дігтя до його затвердіння¹³. Однак хоча така думка і ймовірна, але вимагає ширшого аналітичного обґрунтування.

Наведені дані свідчать, що дъоготь з'явився в європейській культурі не раніше середини IV тис. до н. е. На жаль, нині не можна документально визначити умови і місце його винайдення. Можна лише зауважити, що число документально засвідчених матеріалів сухої дистиляції дерева зростає до межі IV—III тис. до н. е. У III тис. до н. е. такі матеріали засвідчені на території від Рейну до Дніпра (рис. 3) як у землеробських, так і скотарських суспільствах. З цим періодом, який характеризується великими зрушеннями у господарчо-світоглядних сферах у загальноєвропейському плані, пов'язане зростання зацікавленості дігтем. Нові форми застосування могли мати три з чотирьох його основних функцій — як клею, для консервації або з лікувально-магічною метою. В зв'язку з тим, що у першій половині III тис. до н. е. засвідчені зачатки колісного транспорту, мабуть, з'являється найважливіша, четверта, його функція — зменшення тертя на колісних осіях. Слід також зазначити можливість раннього застосування дігтя для освітлення¹⁴. В обставинах скучення населення на великих поселеннях, характерних для трипільської культури і культури Альтгейм-Мондзес, велику роль відігравала ще одна функція — епідеміологічна (профілактично-лікувальна).

Щодо технології виробництва дігтя, то спочатку суха дистиляція дерева (найчастіше лубу берези (Верхня Австрія) або берези і сосни (Куяви, Україна) у співвідношенні близько 2 : 1 відбувалася у відкритому посуді, що давало можливість одержати за температури 220—280 °C якусь кількість фракцій тяжкої смолистої рідини, в якій залишилось багато непереробленого лубу, що розпізнається під мікроскопом. При недосконалому технічному забезпеченні період виділення рідкої фракції був дуже коротким, тому, на нашу думку, було винайдено спосіб його збільшення шляхом введення жирного додатку.

Проби дігтю з Тальянок документують черговий важливий перелом у ранньоаграрному дігтярстві — застосування ефективного засобу відбору чистого продукту, завдяки якому стало можливим відділити непотрібні залишки вихідного продукту від кінцевого. Для цього був вдосконалений дистиляційний прилад — введено посуд, що збирає рідину¹⁵. Отриманий у такий спосіб дьоготь був смолистий і чистий. Мусимо ще раз підкреслити, що трипільський дьоготь найчистіший з відомих нео-енеолітичних його форм.

Представлена версія, на наш погляд, має спонукати до координації дослідження первісного дігтярства у широкому загальноєвропейському плані. Це стосується введення загальних норм у його польовій реєстрації, а також методики фізико-хімічних аналізів.

Виявлення дігтярства в трипільській культурі відкриває нові можливості у реконструкції найдавнішої хімічної технології перетворення матеріалів. Це торкається широкої проблеми європейських процесів в її розвитку і відмінності від «понтійського» дігтярства, де суха дистиляція дерева чітко засвідчена з початку доби бронзи¹⁶.

¹ Круц В. А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология. — К., 1989. — С. 117—132; Круц В. А. Планировка поселения у с. Тальянки и некоторые вопросы трипольского домостроительства // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. — Тальянки — Веселый Кут — Майданецкое, 1990. — С. 43—47.

² Kosko A., Langer J. Z badań nad wytwarzaniem i uzirkowaniem dziegciu w neolicie. — Kwartalnik Historii Kultury Materiałnej. 1986. — Nr 4. — S. 587—600; Kosko A., Langer J. Wood tar in the culture of early agrarian communities of Europe // International Symposium on Wooden Tar and Pitch. — Warszawa, 1993.

³ Kosko A., Langer J. Wood tar...

⁴ Eichhorn G. Der Urnenfriedhof auf der Schance bei Grosromstadt // Mannus. — Nr. 41. — S. 235—237; Vödt E. The Birch as a Source of Raw Material during the Stone Age. — Proceedings of the Prehistoric Society, Vol. XV. P. 50—51.

⁵ Evershed R. P., Jerman K., Eglinton G. Pine wood origin for pitch from the «Mary Rose» // Nature. — 1985. — Vol. 314 (11 April). — P. 528—530; Kosko A., Langer J. Z badań...; Langer E. Fizykochemiczne metody analizy pozoztafosa pradziejowego dziegciarstwa // Archeologia Polski. — 1989. — T. XXXIV. — Z. 1. — S. 13—27; Hayek E., W. H., Krenmayr P., Lohninger H. Identification of Archaeological and Recent Wood Tar Pitches Using Gas Chromatography // Mass Spectrometry and Pattern Recognition. — Analytical Chemistry, 1990. — Vol. 62. — No. 18. — P. 2038—2043; Kurzweil A., Todtenhaupt D. Literaturzusammenstellung über Holzteer und Hozpech Gewinnung, Anwendung, Chemie, Geschichte. Zusammengestellt für das Museumsdorf Düppel. — Berlin, 1987, 1989 (Addenda I), 1990 (Addenda II).

⁶ Kosko A., Langer J. Z badań...

⁷ Hayek E., W. H., Krenmayr p., Lohninger H. Op cit.

⁸ Szmyt M. Lojewo, gm. Inowrocław, woj. Bydgoskie, stan. 35, osiedle z fazy wczesnowioreckiej kultury pucharów lejkowatych. Z badań nad genezą i systematyką kultury pucharów lejkowatych na Kujawach // Sprawozdania Archeologiczne. — 1992. — T. XLIV. — S. 49—98.

⁹ Langer J., Kosko A. Studies on the organic components in Neolithic pottery dyes // Archaeologia Polona. — 1992. — Vol. 30. — S. 61—68.

¹⁰ Vogt E. The Birch as a Source of Raw Material during the Stone Age // Proceedings of the Prehistoric Society. — 1949. — Vol. XV. — P. 50—51; Wojciechowski W. Osada ludności grupy brzesko-kujawskiej kultury ledzieskiej w Siciach, pow. Góra. — Wiadomości Archeologiczne. — 1972. — T. XXXVII. — Z. 3. — S. 256—276; Guminski W. Grodeć Nadbużny, osada kultury pucharów lejkowatych. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Lódź, 1989, C. 164; Szmyt m. Op cit. — C. 93.

¹¹ Рыжов С. Н. Микрохронология трипольского поселения у с. Тальянки // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине. — Тальянки — Веселый Кут — Майданецкое, 1990.

¹² Langer J. Fizykochemiczne metody...

¹³ Kosko A., Langer J. Z badań... — S. 589.

¹⁴ Guminski W. — Op cit. — C. 164.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Клейн Л. Черепа, покрытые смолой в погребениях эпохи бронзы // СЭ. — 1961. — № 2. — С. 105—109; Санжаров С. Н. Древности Северского Донца. — Луганск, 1992.

Одержано 06.11.1998

Рецензії

Бубенок О. Б.

Ясы и бродники в степах
Восточной Европы
(VI — начало XIII вв.).

К.: Логос, 1997. — 224 с.

Проблема вивчення середньовічного населення степів Східної Європи не випадково залишається однією з актуальних у сучасній українській медієвістиці. Саме цей регіон, найбільш доступний припліву різноетнічного населення, являв собою складний конгломерат кочових, напівкочових і навіть осілих племінних утворень. Одне з багатьох вказаних питань повинна вирішувати монографія О. Б. Бубенка. Спираючись на повідомлення писемних джерел про асі́в-асі́в, ясі́в, буртасі́в і бродників, автор намагається знайти археологічний еквівалент кожної з них і довести трансформацію однієї назви в іншу. Таким чином, з'являється можливість простежити історію іраномовної частини середньовічного степового населення упродовж майже 700 років.

Джерела свідчать, що іраномовні яси локалізуються на території Степового Подніпров'я, де поширені, в основному, праболгарські, тюркські пам'ятки салтово-маяцької культури. Але, на думку О. Б. Бубенка, іраномовні алани-асі́ Лісостепового Подоння, які були переселені зюди з Північного Кавказу після утворення Хозарського каганату, спровали незначний вплив на формування спільноти ясі́в південноруських степів (с. 44). Виходячи з цього, він робить спробу виділити аланські елементи у праболгарських старожитностях Степового Подніпров'я. Тут маються на увазі не тільки сарматські елементи у черняхівській культурі, але й власне сарматські пам'ятки. Більше того, О. Б. Бубенок виділяє пам'ятки, нібито залишені іраномовними нашадками населення Степового Подніпров'я попереднього часу. Незважаючи на цікавий підхід дослідника, з деякими критеріями важко погодитись.

По-перше, якщо вважати Новопокровський могильник перехідною ланкою від «сармато-аланської» і черняхівської культур до салтівської (с. 25), то це треба довести на конкретних прикладах і вказати, на чому базуються хронологічні рамки існування пам'ятки. По-друге, якщо зв'язок Канцирсь-

кого ремісничого поселення з кавказькими алантами й існував, то поширення в незначній кількості фрагментів канцирського посуду не може бути етнічним індикатором (с. 25). Це стосується і обряду зв'язування піг небіжчика, поширеного не тільки у аланського населення (с. 32), але й зафікованого на праболгарських могильниках Таврики (Судак-VI). Він характерний і для поховань тюрків, що прийняли іудаїзм.

Не можна також погодитись, що наявність у деяких праболгарських похованнях ойнохой баклінського типу (с. 41) з аланським елементом. Ці посудини виготовлялись у Таврії і є імпортними як для аланських, так і для праболгарських (хіба що за винятком Червоногурсарівського могильника) пам'яток за межами Кримського півострова.

Викликає суперечність і висновок автора щодо належності ямних поховань Верхньосалтівського могильника аланам. При цьому використання статевовікових характеристик як хронологічних чи етнічних індикаторів за відсутності антропологічного аналізу непереконливе (с. 57). По-друге, більшість поховань могильника Маяки — праболгарські. Декілька (у монографії наведено три — с. 35) безінвентарних поховань, які важко датувати, не змінюють стан справ. Їх зв'язок із сарматськими традиціями попереднього часу остаточно не доведений. Про належність поховань праболгарам свідчить не тільки форма похованальної споруди, а й похованальній обряд, інвентар. На нашу думку, між черняхівською культурою півдня Подніпров'я і салтівськими пам'ятками немає переходної ланки. Намагання пов'язати окремі елементи праболгарських пам'яток півдня Подніпров'я з місцевими традиціями, що мають черняхівську підоснову, заперечується спеціалістами.

Виходячи з викладеного, можна погодитися з висновком автора про те, що археологічним еквівалентом ясів південноруських степів є степовий варіант салтівської культури, але намагання довести наявність значних аланських елементів з місцевою черняхівською підосновою в праболгарських пам'ятках виглядає не до кінця переконливим.

© В. В. МАЙКО, 2000

Розглядаючи подальшу долю іраномовної частини степового середньовічного населення, заслуговує на увагу висновок про те, що зникнення аланів із Лісостепового Подоння і появу серед мордви-мокші елементів салтівської культури у Х ст. — взаємопов'язані процеси (с. 77). Саме тому, на думку автора, вони не брали участі у формуванні ясів XI — початку XIII ст. Проте цей висновок зовсім не виключає, що частина аланів відходить до слов'ян.

Цілком імовірно і логічно, що в Х — на початку XIII ст. яси входили до складу печенізького і половецького політичних об'єднань. Імовірно, що з ними пов'язані культурні шари XI—XIII ст. на таких городищах, як Зміївське, Маяцьке, Теплинське, Сидорівське. Проте вважати населення, що їх залишило, одноетнічним яським — спрошення проблеми. Нічого специфічно яського (на думку автора те, що має салтівську підоснову) у цих старожитностях поки не виділено (с. 110). Це стосується і наявності деяких елементів християнського обряду у похованнях кочовиків півдня Подніпров'я XI—XII ст. (с. 102). Зазначимо, що християнізація ніколи не була етнічним показником, в тому числі і у ясів.

Разом з тим О. Б. Бубенком зроблений цікавий висновок щодо підоснови формування асіїв-асів Південного Подніпров'я. З його погляду, відповідно до лінгвістичних досліджень під назвою «анті» спочатку ховалось іраномовне населення, що знаходилося у безпосередньому сусідстві зі східними слов'янами. Це могло привести до політичного об'єднання і перенесення етноніма на частину слов'янських мешканців (с. 117). Але у пам'ятках пеньківської археологічної культури, особливо VI—VII ст., які є археологічним еквівалентом антів, на відміну від тюркських, непросто знайти елементи, що мають черняхівську підоснову.

Проте, незважаючи на ці зауваження, монографія О. Б. Бубенка є спробою, по-перше, комплексного аналізу писемних, археологічних і лінгвістичних джерел; по-друге, використання широкого кола етнографічних джерел, що стосуються іраномовної частини населення південноруських степів у період середньовіччя. На наш погляд, видання зацікавить і спеціалістів, і широке коло читачів, не байдужих до історії рідного краю.

Одержано
02.12.97

В. В. МАЙКО

А. И. Айбабин Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь: ДАР, 1999. — 350 с.

Рецензована монографія належить перу відомого українського дослідника О. І. Айбабіна. Вона є підсумком понад 30-літньої праці по вивченю давньої історії народів Кримського півострова. Хронологічний діапазон дослідження обіймає досить значний відтинок часу від середини III до кінця IX ст. Той період був ознаменований широкомасштабними міграційними процесами доби «великого переселення народів», в орбіту якого втрапив Крим, де відбувалися значні зрушення в етнічному складі півострова. Протягом цього часу, як переконливо показав автор, виникали, на перший погляд, хаотичні зміни міграційних потоків, у яких все ж простежується поступове зближення різних за походженням і культурою етнічних груп. Цьому ж сприяли процеси взаємної асиміляції чи інтегрувальний вплив політичної системи, мови, релігії і культури Східноримської ім-

перії. Підтвердженням цього є не лише письмові джерела, які у повному обсязі використав у своєму дослідження О. І. Айбабін, а й археологічні матеріали щодо понад 100 стародавніх міст, укріплених городищ, поселень та понад 60 некрополів.

Джерела засвідчують, наприкінці першої половини III ст. під тиском германців на півострові відбулися значні етнополітичні зрушенні. Панування Риму практично було зведено нанівець. Під тимчасовий контроль германців втрапило Боспорське царство, на Керченському півострові з'явилися алани. Було зліквідовано пізньосарматську державність, Херсонес опинився у глибокій економічній та політичній кризі.

Таким історичним реаліям О. І. Айбабін знаходить додаткові археологічні аргументи. У Південному та Західному Криму зникають пізньосарматські старожитності. Разом з тим на Південному побережжі у II — першій половині III ст. з'являються германські не-

© О. М. ПРИХОДНЮК, 2000

крополі із кремаціями та аланські поселення і могильники з інгумациями.

Лише після розгрому кримських германців у 276 р. становище на півострові стає стабільнішим. Протягом IV ст. на Боспорі домували греки, сармати і алани, а у Південно-Західному Криму — алани, борани і готи. Поступово Рим відновлює свій вплив на півострові. Там знову з'являються римські легіони. У Херсонесі та на Боспорі постають перші християнські общини.

Наступна дестабілізація життя у Криму припадає на кінець IV — початок V ст., коли туди вторглися гуни. Частина германців була витіснена за межі півострова, алани переселилися в гори. Гунська навала змусила Рим залучити на свій бік (як федератів) готів та алан. Християнізація варварів привела до заміни германцями на півострові поховань за обрядом кремації та інгумациї.

У VI—VII ст. основною політичною та військовою силою в Криму стає Візантія. За часів правління Юстиніана I (527—565) до імперії було приєднано Боспорське царство та область Дорі (розташована між м. Алушта та р. Чорна). У Боспор із Подунав'я було переселено військові підрозділи германців. У археологічному сенсі готи Подунав'я, які поселилися в Криму, представлени інгумаціями, що супроводжувалися специфічними наборами орлиногоголових пряжок, великими пілатівчастими, пальчастими фібулами тощо. Такі аксесуари готських стройв були сприйняті й іншими місцевими народами, зокрема аланами.

Імперія ефективно відстоювала свої володіння від зазіхань кочовиків. Цьому сприяла продумана політика Константинополя стосовноnomadів, які залучалися на свій бік, як то сталося із болгарською конфедерацією Кувратом.

Нові етнополітичні зрушенні на півострові були пов'язані із експансією хозар, які на початку VIII ст. сплюндрували поселення Європейського Боспора та захопили кримські степи. Вони зуміли підпорядкувати собі область Дорі і на кілька років оволодіти Херсонесом. У Східному, Південно-Східному Криму та на побережжі Свілаторійської затоки оселилися болгарські орди, які почали переходити від кочового тваринництва до осілого землеробства. Там набули поширення салтівсько-маяцькі старожитності кримського варіанта. Каганату вдалося значною мірою підпорядкувати собі місцеву людність. Проте відбувалося подальше посилення християнства на півострові. У ті часи було засновано дві нові єпархії поблизу Фул та Сугдейську.

Згідно з джерелами, у 30-х роках IX ст. у Крим вторглися нові завойовники — мадари. Вони здійснили напади на поселення та фортеці Готії, примусивши візантійців полищити цей край. Під тиском мадар у третій четверті IX ст. хозарська війська залишили Крим. Однак уже в кінці IX ст. мадари зазнали низку поразок від печенігів, що посилило по-

зиції Візантії на півострові. Вона повернула собі втрачені фортеці у Гірському Криму, було відновлено Готську спархію. Будувалися нові храми, продовжувалася християнізація місцевої людності. У зв'язку з цим у X ст. переважними стають поховання у кам'яних могилах та гробницях. Поруч розташовувалися християнські храми.

Етногенетичні та культурні процеси, що мали місце за доби раннього середньовіччя у Гірському Криму, добре ілюструються матеріалами могильника поблизу с. Лучисте. Багаторічними розкопками, здійсненими О. І. Айбабіним, встановлено, що на зламі IV—V ст. там ховали алан. У VI—VII ст. в аланських похованнях з'являються металеві аксесуари гепідського жіночого строю та поясні набори, притаманні варварам, що перебували на службі у візантійському війську. Незважаючи на язичницьку обрядовість, у могилах трапляються пряжки та амулети із християнською символікою. Значні зміни у строях поховань простежуються у другій половині VII ст., коли переважними стають візантійські прикраси та пряжки. Перші склепи на лучистинському могильнику з'являються на рубежі VII—VIII ст. Обряд поховань був близьким до християнського. Цей некрополь функціонував аж до XVIII ст.

Узагальнюючи співвідношення речей, які трапляються у комплексах означеного періоду, автор рецензованої роботи зумів значно деталізувати висновки своїх попередників щодо хронології археологічних пам'яток Криму. В обґрунтовані своїх висновків О. І. Айбабін досяг майже повної довершеності. Саме тому розроблена ним на кримських матеріалах хронологія пізньоримського та ранньосередньовічного часів є авторитетною, на неї опирається більшість дослідників при датуванні археологічних пам'яток Південно-Східної Європи. На підставі металевих аксесуарів одягу, кінської збрії, імпортного керамічного та скляного посуду, яким притаманні певні періоди використання та поступові зміни форм, розмірів і декору, концентрації певних груп знахідок у закритих комплексах, О. І. Айбабін серед кримських старожитностей другої половини III—IX ст. виділив 13 груп, кожна з яких датується приблизно 50-літнім відтінком часу. Їх абсолютно хронологію визначено за найпізнішими монетами та добре датованими імпортними речами. На підставі таких хронологічних індикаторів з'ясовано час функціонування багатьох поселень, городищ та некрополів, зіставлено їх появу та занепад із свідченнями історичних джерел щодо етнополітичних зрушень, які відбувалися на півострові протягом означеного часу.

Для археологів-славістів особливо важливого значення набуває хронологія комплексів, у яких трапляються пальчасті, зоо- та зооантропоморфні фібули дніпровського типу. У Придніпров'ї та на території Східної Європи такі

застібки відомі переважно як випадкові знахідки. Коли ж вони знаходяться у житлових, похованьних комплексах чи у скарбах, то на їх підставі можна визначити лише відносну дату пам'ятки. Зіставивши їх із добре датованими аналогічними кримськими знахідками, можна отримати абсолютну хронологію того чи іншого східнослов'янського об'єкта.

Рецензована книжка оснащена добре продуманими типологічними та хронологічними таблицями, за якими легко з'ясувати, які речі та коли співіснують у закритих археологічних комплексах.

На жаль, під час інтерпретації пам'яток Наддніпрянщини та Північного Причорномор'я типу Перещепини О. І. Айбабін відійшов від притаманної йому грунтовності у вивчені археологічних наборів. Матеріали багатьох місцезнаходжень із Малої Перещепини, Нових Санжар, Макухівки, Келегей, Ясиново та інших залишилися детально не проробленими, тому їх хронологічну та історичну інтерпретацію не можна сприймати беззастережно. Найперше, їх апріорі зараховано до культури хозар. Далі О. І. Айбабін робить спробу обґрунтувати таке твердження хронологічними побудовами, як на мене, завищуючи час, коли ці комплекси потрапили у землю.

Розглядаючи знахідки перещепинського типу у контексті типологічно та хронологічно близьких речей із поховань кочовиків із Приазов'я, Північного Причорномор'я та Криму, насамперед О. І. Айбабін звернув увагу на біметалічні (із срібла і золота) оздоби портупей та кінської збрії, які прикрашено вставками із скла та зерні. Найпізнішими серед цих знахідок (остання чверть VII — початок VIII ст.) автор проголошує деталі піхов меча, хрест, орнаментовані пальметами бляшки, дротяні сережки із виступами на овалі, срібні пряжки із трапецієподібними рамками із Келегей, Нових Санжар і Ясиново. Як справедливо визначає О. І. Айбабін, художній стиль дорогоцінних прикрас із скляними вставками та зерні, до яких належать й оздоби піхов, має свої витоки у візантійському прикладному мистецтві, а пальметоподібний орнамент, що присутній на декоративних бляшках, своїм корінням сягає мистецтва пізньосасанідського Ірану. Обидва художні стилі у Східній Європі набули поширення у другій половині VII ст. Фігурні хрести із орнаментованим лицевим боком (до яких належить келегейська знахідка) виготовлялися константинопольськими майстрами у VI—VII ст. Два хрести знайдено у похованнях з монетами Іраклія (карбування 629/30—641 рр.) із о-ва Лебос у Середземномор'ї, один у Мерсіні (стародавній Зефіріон) у Туреччині. Цілій та уламок таких виробів виявлено у багатьох аварських похованнях із Озорн-Тотіпусти в Угорщині разом із монетами Константина IV (668—685). Типологічно близький бронзовий із позолотою хрест був у одному із поховань на могильнику Ески-Кермен у Криму, де супроводжувався розрубаним навпіл солідом Іраклія

(610—641), орлиноголовою пряжкою, пальчастими фібулами дніпровського типу та іншим. Такий же натільний хрест походить із Керчі. Золоті дротяні сережки із припаяними на овалі стрижнями та пряжки із трапецієподібними рамками датуються другою половиною VII — першою половиною VIII ст. Як правило, ці речі належать до другої половини VII ст., лише час побутування деяких із них виходить за ці хронологічні межі у VIII ст.

О. І. Айбабін в обґрунтуванні пізнього часу, коли було закопано речі комплексів перещепинського типу, головне місце відводить знахідкам із Ясиново. Серед них найважливішим хронологічним індикатором, що нібито вказує на VIII ст., є уламок залізного стремена, у якого на верхній частині дужки збереглася частина петлі, біля основи якої з двох боків зроблено напівовалльні вирізи. Однак схоже оформлені петлі були на стременах із ранньоаварського поховання Ченгъю в Угорщині, яке автор розкопок І. Ковріг датує VII ст., а І. Бона — VI ст. Уламок залізного двосічного меча із Ясиново теж не є виключно пізньою хронологічною ознакою. Адже такі мечі трапляються у могилах кінця VII ст. на території Угорщини.

Отже, набори із Ясиново теж не дають достатніх підстав для пізнього датування комплексів перещепинського типу. Найімовірніше, усі вони були закопані у землю близько 670 р., як це переконливо довели на матеріалах із Малої Перещепини З. О. Львова та Б. І. Маршак. Оскільки у Малій Перещепині було поховано хана Великої Болгарії Кубрата (що обґрунтовано у працях І. Вернера та інших дослідників), то й усі інші комплекси із типологічно близькими наборами слід пов'язувати не із ранньохозарським часом, а з добою Приазовської конфедерації болгар.

Викладені у рецензії зауваження не мають відношення до основної, грунтовно зробленої частини праці, присвяченої етнічній історії ранньовізантійського Криму. В ній розроблено принципово нову концепцію історії півострова III—IV ст., яку поділено на чотири стапи, впродовж яких відбувалися значні етнополітичні зрушения, пов'язані із консолідацією місцевих та прийшлих етносів та їх культур. Неабияким досягненням дослідження є з'ясування впливу Східноримської імперії на місцеве населення, висвітлення історії Херсонеса, що був військово-адміністративним осередком Візантії та Боспора — форпосту імперії на одній із найважливіших ділянок Великого шовкового шляху. Викликає інтерес історія християнських та цдейських общин у Криму.

Немає сумніву, що грунтовне дослідження О. І. Айбабіна збудить неабиякий інтерес не лише у вітчизняних, але й зарубіжних спеціалістів.

Одержано
14.05.2000

О.М. ПРИХОДНЮК

Хроніка

НАУКОВИЙ СЕМІНАР «СТО РОКІВ ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУР ПОЛІВ ПОХОВАНЬ В УКРАЇНІ»

14—15 грудня 1999 р. в Інституті археології НАН України проходив науковий семінар «Сто років вивчення культур полів поховань в Україні», ініційований і організований відділом слов'янської археології інституту. В роботі семінару брали участь також науковці Луцька, Тернополя, Одеси, Харкова.

У вступному слові заступник директора Інституту археології, член-кореспондент НАН України С. Д. Крижицький відзначив суттєву роль зарубинецьких і черняхівських старожитностей у вивченні проблеми етногенезу слов'ян. Незважаючи на великий проміжок часу, що минув від їх відкриття, цілеспрямоване дослідження цих пам'яток пов'язане лише з 60—80-ми роками. Саме значне збільшення джерельної бази дало можливість значною мірою реконструювати етнокультурні процеси, які мали місце на теренах сучасної України на межі нової ери та в першій половині I тисячоліття.

На початку роботи семінару були заслухані доповіді В. Д. Барана «Черняхівська культура: ювілейні роздуми» і Є. В. Максимова «Зарубинецька культура на Україні. 100 років досліджень», присвячені підсумкам багаторічних досліджень цих старожитностей.

В. Д. Баран приділив значну увагу висвітленню тих історико-етнічних процесів, що мали місце в першій половині I тис. н. е. на теренах Південно-Східної Європи і були безпосередньо пов'язані з формуванням черняхівської культури і подальшою долею її носіїв. Виділення в межах черняхівської культури ряду різних типів пам'яток дійсно вказує на локальні відмінності, що підтверджує її багатоетнічність і добре узгоджується із свідченнями писемних джерел. Проте, з погляду вченого, ні житлове будівництво, ні поховальний обряд, ні кераміка, особливо гончарна, не дозволяють коректно визначити співвідношення різних етносів, що жили під управлінням готських королів.

Слід зазначити, що саме такий погляд на черняхівську культуру, як політніче утворення, поділяли всі учасники семінару, і це

зняшло відображення практично у кожній доповіді з черняхівської проблематики.

Є. В. Максимов вважає, що одним з найважливіших підсумків вивчення зарубинецької культури є відкриття генетично з нею пов'язаних пізньозарубинецьких пам'яток, яким наслідують пам'ятки київської культури. Разом з тим далекою від вирішення є проблема походження зарубинецької культури, і насамперед участь у цьому процесі центральноєвропейського населення.

У доповіді Н. С. Абашиної «В. В. Хвойка — першовідкривач полів поховань в Україні» на підставі значного архівного матеріалу докладно висвітлена історія відкриття і дослідження перших могильників зарубинецької і черняхівської культур та історична інтерпретація цих старожитностей в історіографії початку ХХ ст.

Жваву дискусію викликала доповідь Р. В. Терпиловського «Пограниччя черняхівської та київської культур». Р. В. Терпиловський вважає, що в пізньоримський час у Середньому Подніпров'ї та Дніпровському лісостеповому Лівобережжі існували як київські пам'ятки, що містили певні черняхівські запозичення, так і черняхівські поселення з помітною «praslov'янською» традицією. Своєрідний «ланцюжок» подібних пам'яток тягнеться від верхів'їв Дністра й Західного Бугу до Верхнього Південня. Серед проблем, що обговорювалися, насамперед привертають увагу питання мови як засобу комунікативного спілкування в умовах політнічних спільнostей (О. В. Гудкова), критерії визначення культурної та етнічної належності кожної конкретної пам'ятки пізньоримського часу (Р. Г. Шишкін), наявності мовної єдності у мешканців Подніпров'я за умов військового панування того чи іншого іноетнічного населення (Є. В. Максимов).

Проблемам вивчення зарубинецької культури були також присвячені доповіді С. П. Пачкової «Поховальний обряд зарубинецького могильника Вишеньки» та І. Б. Зеленецької «Горизонт Орловець — Харівка».

Аналіз ознак похованального обряду одного з середньодніпровських могильників зарубинецької культури дозволи С. П. Пачковій дійти висновку, що зарубинецький обряд є цілком своєрідним явищем. Деякими спільними рисами він пов'язаний з обрядом лісостепових скіфів, милоградською, поморською та ясторфською культурами, але найбільшу близькість він виявляє до латенської культури.

Значна кількість доповідей семінару була присвячена проблемам вивчення черняхівської культури. Певно, це відбиває дійсний стан речей з розробкою ранньослов'янської проблематики України. Вивченням зарубинецької культури займаються лише кілька фахівців Інституту археології, натомість черняхівську культуру досліджують також працівники вищих навчальних закладів та музеїв, у тому числі й ряду інших міст країни.

О. М. Приходнюк у доповіді «Про культурно-історичний зміст черняхівської спільноти» запропонував вважати черняхівську культуру археологічною протоцивілізацією, що складається з кількох, відмінних за археологічним і етнічним змістом, культурних утворень. Їм притаманні спільні надетнічні риси, які сформувалися під впливом провінційно-ромської культури. У єдиний високорозвинений соціальний організм багатоетнічне черняхівське суспільство було сконсолідованим мілітарно активними готами.

У доповіді «Деякі питання історіографії хронології черняхівської культури» Є. Л. Гороховський виділив дві основні традиції: архаїчну, або елементарну, та класичну, або системну. Сучасні систематизатори-західники вважають черняхівські старожитності частиною континентальних культур «готського кола». Система хронології цього макрорегіону отримала назву «системи Еггерса — Годловського». Східноєвропейський напрямок застосовує традиції типологічної школи О. Монтеліуса і О. Альмгрена.

Однією з тенденцій сучасного етапу дослідження старожитностей латенського і римського часів у європейській науці є розробка детальних класифікацій та типологій окремих категорій речей, що становить основу для створення кореляційних схем. Результатами досліджень саме такого типу були присвячені доповіді О. В. Петраускаса, О. В. Бобровської, Р. Г. Шишкіна.

О. В. Петраускас у доповіді «Могильники черняхівської культури Косаново і Гаврилівка. Порівняльна характеристика» продемонстрував можливості кореляційного методу для розробки внутрішньої хронології могильників. Це дає змогу не лише простежити розвиток похованального обряду, а й визначити специфіку етнокультурної структури черняхівських общин.

Класифікації та первинному датуванню однієї з масових категорій знахідок черняхівської культури була присвячена доповідь

О. В. Бобровської «Періодизація черняхівського намиста». Застосування кореляційного методу дозволило виділити чотири діахронні групи намиста та підвісок, наявність яких обумовлена різними напрямками та інтенсивністю торговельних зв'язків населення. Деякі типи намиста та підвісок можуть слугувати хронологічними діагностами.

У доповіді «Класифікація і типологія трьохчастинних гребенів черняхівської культури» Р. Г. Шишкін виклав основні принципи побудови класифікаційної схеми ще однієї численної категорії знахідок. Попередній аналіз матеріалу дозволяє дійти висновку щодо відсутності місцевої традиції виготовлення цих речей, а отже, їх поширення на території України Р. Г. Шишкін пов'язує з просуванням германських племен. Застосування кореляційного методу дозволило також простежити основні тенденції в змінах порівняння та форми гребенів.

Дослідження фракійських елементів у черняхівській культурі дало змогу Б. В. Магомедову дійти висновку, що їх роль не була значною. Археологічні ознаки фракійського (карпо-дакійського) компонента не дають підстав для виділення в межах Молдови, Мунтенії і Трансильванії особливої територіально-етнографічної групи пам'яток.

Тема доповіді І. Герети «Проблема вивчення так званих князівських поховань черняхівської культури у світлі нових відкриттів» була зумовлена дослідженнями могильника Чернелив Руський, що під Тернополем. З погляду автора розкопок, два «порушенні» поховання (№ 264, 265) за всіма ознаками (розміри, кількість жертовної їжі, наявність римських монет, срібних фібул, зброй, скляних виробів, значної кількості уламків гончарних посудин та ін.) можуть бути віднесені до поховань найвищого, «князівського», статусу.

Про політнічний характер черняхівської культури і, насамперед, про неоднорідність населення Середнього Подніпров'я свідчать також антропологічні матеріали. Результатам їх аналізу була присвячена доповідь Т. О. Рудич «Населення черняхівської культури у Середньому Подніпров'ї (за матеріалами антропології)», яка викликала значний інтерес учасників семінару. Серії середньодніпровських могильників виявили два головні напрямки антропологічних зв'язків: південний (серії черняхівських могильників Північного Причорномор'я, пізньоскіфські та античні серії Північного Причорномор'я) та північно-західний (серії Прибалтики II—V ст., вельбарської культури Нижньої Вісли та готські серії з Силезії).

Доповідь викладача Харківського університету М. В. Любічева «Досвід дослідження мікрорайону черняхівської культури у північно-східній частині її ареалу» присвячена використанню методу суцільного обстеження території на рівні мікрорегіону по берегах річки Мжа. Це дозволило простежи-

ти тенденцію «глибокого» освоєння території черняхівським населенням у другій половині IV ст.

Ще одне повідомлення — «Вельбарсько-пшеворський компонент в черняхівських старожитностях межиріччя Дніпра і Дона», — пов'язане з вивченням старожитностей північно-східного регіону, зробив науковець із Харкова В. Дідик.

Технології виготовлення залізних виробів з розкопок черняхівських поселень поблизу Обухова були розглянуті у доповіді Д. П. Недопаки. Одержані результати свідчать про досить високий рівень ковальської майстерності. Для виготовлення залізних виробів використовували якісний матеріал, вільний від шлаків. Широке застосування сталі та цементації дозволяло одержувати оптимальні міцнісні характеристики, а також провадити термообробку виробів.

Етнокультурну ситуацію в Українських Карпатах у III—IV ст. розглянула Л. В. Вакуленко. Порівняльне вивчення комплексу визначальних етнокультурних ознак, пов'язаних з побутом та ідеологією стародавнього населення показало, що Прикарпаття і Закарпаття в пізньоримський час були окремими та різними культурними областями, між якими були відсутні культурні та економічні зв'язки. Простежується і різна зовнішньоекономічна орієнтація населен-

ня цих регіонів. А отже старожитності пізньоримського часу в Прикарпатті та Закарпатті не можуть бути об'єднані в одну археологічну культуру. Поняття «культура карпатських курганів» має вживатися лише для визначення прикарпатських старожитностей.

З повідомленням про нові тілоспалення пшеворської культури на Волині (Млинове та Городище) виступили Д. Н. Козак та Б. А. Прищепа. Такі поховання, певно, належали вождям військових загонів вандалів, які просувалися до кордонів Дакії.

Семінар пройшов на високому науковому рівні. У надзвичайно плідній дискусії були сформульовані першочергові завдання у вивченні старожитностей межі — першої половини I тис. н. е. Підсумовуючи дискусію, В. Д. Баран зазначив, що слід вважати доцільним систематичне проведення тематичних семінарів із проблем етногенезу та ранньої історії слов'ян на базі відділу слов'янської археології.

До відкриття семінару надруковано збірник «Сто років вивчення культур полів поховань на Україні», завдяки чому всі бажаючі мають змогу ознайомитися детальніше з усіма запропонованими доповідями.

*Одержано
21.09.2000*

Н. С. АБАШИНА

ДО 70-РІЧЧЯ ІРИНИ ФЕДОРІВНИ КОВАЛЬОВІ

Цього року відомому вітчизняному археологу, дослідинці давньої історії Степової України, професору Ірині Федорівні Ковальовій виповнилося 70 років.

І. Ф. Ковальова народилася 29 жовтня 1930 р. у м. Дніпропетровську в сім'ї службовця. Після закінчення школи вона вступає до історичного факультету Дніпропетровського університету. Під час навчання інтерес до археології проявився у написанні курсових і дипломної роботі.

Після декількох років праці учителем історії в одній із сільських шкіл Дніпропетровської обл., куди Ірина Федорівна поїхала за призначенням по закінченні університету, вона починає працювати на посаді наукового співробітника Дніпропетровського історичного музею. Саме тут остаточно визначилися її наукові інтереси, чому значною мірою сприяло проведення за власною ініціативою обстежень берегів славнозвісних у запорозькі часи річок Орелі та Самари. Під час цих літніх вакацій вдалося знайти досить велику кількість пам'яток, що репрезентують різні періоди стародавньої історії Лівобережної України. Частково деякі з них вже досліджувалися у різні роки, більшість, на жаль, зруйнована під час будівництва каналу «Дніпро — Донбас».

З 1962 р. і понині доля ювілярки пов'язана з Дніпропетровським національним університетом.

Працюючи на історичному факультеті, І.Ф. Ковальова викладає цикл лекцій і спец-

курсів з проблем археології України, стародавньої історії та етнології. За її ініціативою у 1972 р. була створена постійнодіюча новобудована археологічна експедиція, на базі якої відкрито лабораторію археології Придніпров'я, де зосереджені усі матеріали археологічних досліджень курганів та поселень у межах Дніпропетровської обл.

За ці роки І.Ф. Ковальовою багато зроблено у супо науковому плані. На підставі аналізу курганних поховань виділено постмаріупільську культуру пізнього енеоліту; животилівський тип пам'яток, що відзеркалює складні етнічні процеси у Передстепу. Ще у середині 70-х років Іриною Федорівною була висунута гіпотеза стосовно походження ранньозрубної культури України та ролі у цьому процесі культури багатопружкової кераміки. На жаль, знадобилося досить багато часу, щоб ця точка зору була визнана в науці. Цікаві висновки були зроблені також відносно соціальної та духовної культури давнього населення Лівобережної України. Головні тези наукових розробок ювілярки знайшли відбиток у її докторській дисертації «Істория населения пограничья Лесостепи и Степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите — бронзовом веке», яка була захищена в ІА НАН України у 1987 р., та низці видань, що охоплюють коло проблем конкретних археологічних культур, населення яких мешкало в енеоліті — бронзовому віці у Передстепу.

Багато уваги приділяє Ірина Федорівна вихованню молодих науковців, про що свідчить постійно зростаюче коло аспірантів та здобувачів. Завдяки її сумлінній праці, цілеспрямованості ми можемо говорити про існування дніпропетровської археологічної школи, польові та наукові доробки якої добре відомі фахівцям за межами України.

Від 1976 р. за редакцією І.Ф. Ковальової видається міжвузівський збірник наукових праць з археології Придніпров'я, широко відомий серед фахівців країн СНД і за кордоном. І.Ф. Ковальова — постійний член Координуючої Ради ІА НАН України з питань археологічних досліджень. У 1992 р. нею одержана III премія Міністерства освіти за навчально-методичну роботу, а у 1998 р. у зв'язку з 80-річчям Дніпропетровського університету її було нагороджено орденом Святої Ольги.

Вітаючи Ірину Федорівну з ювілеєм, її учні, колеги та друзі бажають здоров'я, подальших творчих досягнень і відкриттів.

Одержано 30.10.2000

ДО 70-РІЧЧЯ ІОНА ІЗРАЇЛЕВИЧА ВИНОКУРА

4 липня 2000 р. виповнилося 70 років відомому вченому, одному з визначних спеціалістів у галузі слов'янської археології І. С. Винокуру — академіку АНВШ і Української академії історичних наук, доктору історичних наук, професору, заслуженому працівнику вищої школи України.

Іон Срулевич (Ізраїлевич) Винокур народився у смт Ружин Житомирської обл. у сім'ї робітника. У 1948 р., після закінчення середньої школи № 25 у м. Житомирі, він вступив на історичний факультет Чернівецького державного університету. Після закінчення університету у 1953 р. повертається до Житомира і обирає посаду наукового співробітника обласного краєзнавчого музею. Від 1957 р. він працює у Чернівцях, де створює історичний музей університету і стає його завідувачем. У 1962 р. Іон Ізраїлевич захистив кандидатську дисертацію «Старожитності Східної Волині першої половини I тис. н. е.» у Ленінградському відділенні Інституту археології АН СРСР.

Від 1963 р. І. С. Винокур працює на історичному факультеті Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. У цьому вищому навчальному закладі ювіляр пройшов шлях від асистента до професора. У 1978 р. І. С. Винокур захистив докторську дисертацію «Історія та культура черняхівських племен лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя» в Інституті архе-

ології АН УРСР. Від 1980 р. — професор і одночасно продовжує завідувати кафедрою історії Східної Європи і археології. У 1981 р. Йому присвоєно почесне звання — заслужений працівник вищої школи України.

Для І. С. Винокура притаманні широкі наукові інтереси. Вчений зосредоточився на дослідженні слов'янських і давньоруських старожитностей I — початку II тисячоліття н. е. у Середньому Подністров'ї, на Волино-Поділлі. Разом з цим він вивчає пам'ятки межі і перших століть нової ери, раннього залізного віку, доби міді і бронзи.

Одним із головних напрямів досліджень ювіляра стало вивчення старожитностей черняхівської культури лісостепового Дністро-Дніпровського межиріччя. Експедиційні дослідження проводилися ним упродовж десятиліть на черняхівських поселеннях (Пряжів, Слободище, Маркуші, Іванківці, Борівці, Киселів, Ружичанка, Бакота, Бернашівка та ін.), а також на черняхівських могильниках (Раковець-Чеснівський, Рідкодуби, Ружичанка, Устя та ін.). Археолог відкрив і дослідив черняхівські язичницькі каплиці з антропоморфними кам'яними ідолами (Ставчани, Бакота, Кремінна та ін.), виявив аналогічні пам'ятки середини і другої половини I тис. н. е., створив історико-типологічну класифікацію слов'янської язичницької скульптури I тис. н. е., що завершується відомим Збручанським ідолом.

Важливе місце у польовій археологічній діяльності І. С. Винокура зайняли східнослов'янські пам'ятки V—VII ст. Він відкрив у Середньому Подніпров'ї слов'янські житлові комплекси V ст. н. е. (Бакота, Бернашівка, Устя та ін.). Разом із київськими колегами В. Д. Бараном, О. М. Приходнюком, Л. В. Вакуленко, А. Т. Сміленко та іншими І. С. Винокур сприяв заповненню хронологічної лакуни між старожитностями черняхівської культури Лісостепу і східнослов'янськими пам'ятками корчацько-празької та пеньківської культур. Стационарно разом з О. М. Приходнюком учений досліджував Городоцьке і Бакотинське східнослов'янські селища V—VIII ст. н. е. Чималу увагу ювіляр приділив вивченю давньоруських старожитностей, зокрема міст (Бакота, Кам'янець-Подільський, Ізяслав, Полонне, Губин та ін.).

Результати наукових досліджень І. С. Винокура опубліковані у низці авторських і колективних монографій: «Старожитності

Східної Волині першої половини I тис. н. е.» (Черніві, 1960); «Історія та культура черняхівських племен» (К., 1972); «Давні слов'янини на Дністрі» (Ужгород, 1977); «Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області» (К., 1984); «Історія лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя» (Київ; Одеса, 1985); «Нариси історії Поділля» (Хмельницький, 1990); «Буша. Історико-краєзнавчі нариси» (Хмельницький, 1991); «Бакота. Столиця давньоруського Пониззя» (Кам'янець-Подільський, 1994); «Слов'янські ювеліри Подністров'я» (Кам'янець-Подільський, 1997); «Черняхівська культура: витоки і доля» (Кам'янець-Подільський, 2000).

Учений опублікував низку підручників і наукових посібників для вищих навчальних закладів і шкіл: «Збирання і визначення археологічних пам'яток та методика їх використання в школі» (К., 1967); «Археологія України» (співавтор Д. Я. Телегін, К., 1994); «Історія Поділля та південно-східної Волині» (Кам'янець-Подільський, 1993); «Історія України» (Ч. I, Кам'янець-Подільський, 1995); «Давня і середньовічна історія України» (К., 1996); «Історія України. 6—7 класи» (Кам'янець-Подільський, 1997); «Історія України. 7 клас» (Кам'янець-Подільський, 2000). Всі шість посібників і підручників видані у співавторстві з С. В. Трубчаниновим.

Всього І. С. Винокуром опубліковано близько 400 наукових і науково-популярних праць. Усі книги, брошури і численні статті вченого присвячені конкретно-історичному вивченням давньої історії племен, які населяли Правобережжя України в I тис. н. е. При загальній поліетнічній характеристиці черняхівської культури І. С. Винокур віdstояв тезу стосовно приналежності черняхівських племен Лісостепу до ранньослов'янських, а також їх генетичного зв'язку з наступними східнослов'янськими старожитностями V—VII ст. н. е. Анти і південно-східна частина склавінів розглядаються в працях ученого як історичні попередники південно-західної групи східних слов'ян — предки українців.

Проблеми етногенезу слов'ян за матеріалами Лісостепу України були покладені в основу довідів І. С. Винокура на міжнародних археологічних конгресах у Варшаві (1965), Празі (1966), Берліні (1970), Братиславі (1975), Софії (1980), Києві (1985), Новгороді (1996); на симпозіумах у Москві (1977), Рилі — Болгарія (1977), Пскові (1990), Любліні (1978, 1993), Кишиневі

(1991) та інших, де він здобув визнання в зарубіжних наукових колах, удостоєний почесної медалі «Другові університету ім. Марії Кюрі-Склодовської в Любліні».

Під час багаторічної дослідницької та викладацької роботи в університеті І. С. Винокур виховав групу вчених-археологів, що засвідчило появу археологічної школи. Серед учнів ювіляра доктори і кандидати наук, працівники дослідницьких установ, вищих навчальних закладів, музеїв.

Протягом 60—90-х рр. І. С. Винокур виступає організатором краснавчого руху на Волині і Поділлі. Під його керівництвом від 1965 по 2000 р. проведено 10 подільських історико-краєзнавчих конференцій, які привернули увагу широкої наукової громадськості. Опубліковані матеріали цих конференцій використовуються археологами та істориками України й зарубіжжя. Вчений входив до авторського колективу і редколегії видань «Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область» (К., 1971), фундаментальної книги «Репресоване краєзнавство (20—30-ті рр.)» (К., 1991). С. І. Винокур від 1991 р. — почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців. Він є членом наукових координаційних рад при Інституті археології НАН України та при Відділенні історії, філософії та права НАН України, членом правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, членом Спеціалізованої ради при Інституті археології НАН України по захисту докторських дисертацій, членом редколегії журналів «Археологія», «Краєзнавство» та цілої низки збірників і наукових праць з історії.

У 1997 р. С. І. Винокур обраний до складу Ради Українського національного комітету Міжнародної унії слов'янської археології, а також академіком АН вищої школи України, а від 1999 р. — академіком Української академії історичних наук.

На пошану ювіляра видана тематична збірка наукових праць «Давня і середньовічна історія України (Історико-археологічний збірник)». — Кам'янець-Подільський, 2000. — 360 с., а також «Бібліографічний покажчик (до 70-річчя від дня народження)». — Кам'янець-Подільський, 2000. — 80 с.

Іон Ізраїлевич Винокур перебуває у розквіті творчих сил. Він продовжує активно працювати як викладач вищого навчального закладу і науковець. Побажаємо йому доброго здоров'я, щастя, нових творчих звершень у розвитку археологічної науки і краєзнавства в Україні.

Одержано 12.06.2000

ДО 65-річчя ЛЕОНІДА ГЕОРГІЙОВИЧА МАЦКЕВОГО

26 жовтня 2000 р. виповнилось 65 років спеціалістові з первісної археології, доктору історичних наук Леоніду Георгійовичу Мацкевому.

Леонід Георгійович народився в м. Горлівка Донецької обл. в сім'ї службовців у третьому поколінні. Вже під час навчання у київській школі № 95 (1945—1954) проявив інтерес до старожитностей. У ті роки він був переможцем багатьох юнацьких змагань із легкої атлетики, членом збірної команди міста, виступав у змаганнях з численних інших видів спорту, як і нині — писав вірші. Його спортивна підготовка дала позитивні результати під час перебування в археологічних експедиціях в Криму, на Херсонщині, Прикубанні та суміжних територіях під керівництвом С. М. Бібікова, Ю. Г. Колосова, О. М. Лескової, А. О. Щепинського, С. В. Веймарна, П. М. Шульца, інших відомих дослідників.

З перших днів навчання на історико-філософському факультеті Київського університету, під керівництвом вдумливого педагога Л. М. Славіна, Л. Г. Мацкевич став активним членом гуртка археології. На трохи останніх курсах він був незмінним старостою гуртка, головою студентського товариства та головою спортивного комітету факультету. В цей час майбутній ювіляр поповнив колекцію грамот і дипломів за спортивні успіхи та отримав

свої перші відзнаки за наукові заслуги. Найдорожчою стала грамота за підписом ректора Московського університету, академіка І. Г. Петровського, та голови НСТ, тоді кандидата історичних наук, В. Л. Яніна за доповідь «Мезолітична стоянка Фатъма-Коба в Криму» (1960).

Під час навчання в університеті за завданням С. М. Бібікова Л. Г. Мацкевич провів самостійні дослідження в Криму та на Херсонщині, результатом яких стали його перші наукові праці, опубліковані в «Збірнику студентських наукових праць КДУ» (1962, XXIX) та «Повідомленнях Одеського археологічного музею» (1965). На ці дослідження неодноразово посилались С. М. Бібіков, Д. Я. Телегін, Ю. Г. Колосов, М. П. Оленіковський та інші знані вчені.

Закінчивши з відзнакою навчання в університеті та отримавши рекомендацію до аспірантури, спадковий князь Л. Г. Мацкевич підписав своє перше призначення в «Тмутараканське князівство», зокрема в Керченський історико-археологічний музей. Вже на третій день перебування в музеї йому пощастило вести екскурсію по експозиції та Мелек-Чесменському кургану з будинку відпочинку вчених, у складі якої був М. М. Герасимов, поважні академіки та професори. А на п'ятий день, під час розвідок на некрополі Пантікопея, молодому спеціалісту дійсно повезло — він відкрив частково розоране поховання IV ст. до н. е. з великою надгробною стелою з горельєфом воїна зі збройосцем. З одностайногого погляду таких відомих мистецтвознавців, як В. Д. Блаватський, А. П. Іванова і П. М. Шульц, зображення на надгробку представляло фактично вперше школу Фідія на території СРСР.

У Керченському музеї, в умовах постійного спілкування із звабливими античними матеріалами, Л. Г. Мацкевому нелегко було залишатися вірним добі мезоліту. Остаточно рішення було прийняте в 1962 р., коли в Керчі відбулась виїзна наукова сесія Третього річного зібрання Одеського археологічного товариства. З'явилася нагода ознайомити знаних спеціалістів з матеріалами власних розкопок на мезолітичних і неолітичних пам'ятках і виступити з доповідю з цієї проблематики. Схвалена оцінка П. Й. Борисковського, С. М. Бібікова, О. П. Черниша, інших фахівців надала зважтя і віри у свої сили.

У Керченському історико-археологічному музеї Л. Г. Мацкевич працював на посадах за-

відувач відділом, головного охоронця і заступника директора з наукової роботи. В цей час виходить його перша стаття в журналі «Советская археология» (1966, № 3), тези доповіді на секції палеоліту Пленуму ІА АН СРСР, численні публікації і республіканських і місцевих газетах. Рекомендації С. М. Бібікова та П. Й. Борисковського дозволили наважитись на поїздку в 1967 р. у Москву, де на один місце в стаціонарну аспірантуру ІА АН СРСР пристендували учні О. М. Бадера, Н. Я. Мерперта, інших спеціалістів. Спроба вдалась. Л. Г. Мацкевич — аспірант сектору палеоліту (1967—1970). Вже восною 1970 р., більше ніж за півроку до закінчення навчання, представлена дисертація «Мезоліт і неоліт Керченського півострова» була рекомендована до захисту і невдовзі успішно захищена на вченій раді ІА АН СРСР у Москві зрахунком 17:0. Важка хвороба дружини змусила відмовитись від привабливої можливості працювати в тодішньому центрі східноєвропейської науки по кам'яній добі — Ленінграді. Л. Г. Мацкевич підписує друге у своєму житті призначення в курортну місцевість поряд із Сочі — на територію колишнього Тмутараканського князівства — на посаду ст. викладача Кубанського університету. У 1971—1973 рр. під час роботи в університеті ним була завершена монографія за темою кандидатської дисертації, а також задумана і частково виконана серія статей для журналу «Советская археология» з комплексного аналізу матеріалів доби мезоліту та неоліту. Це один із перших в СРСР типологістів (номенклатурних списків) (СА, 1971, № 1), статті з палеоекології (СА, 1973, № 2; у співавторстві з Г. О. Пащекевич) та математичної обробки знахідок по шарах (СА, 1974, № 1; у співавторстві з Я. А. Шером). Виконана також підсумкова праця за матеріалами мезоліту та неоліту Прикубання (СА, 1981, № 1).

Сучасний етап наукової роботи Л. Г. Мацкевича пов'язаний із заходом України, зокрема зі Львовом, де в Інституті суспільних наук АН УРСР (від 1993 р. — Інститут українознавства НАН України) він пройшов шлях від ст. наукового співробітника (1973—1993), згодом — зав. сектором первісної археології (1993—1996), до зав. відділом археології (з січня 1997 р. і донині). Від 1999 р. Мацкевич за сумісництвом — професор кафедри археології, античності і середньовіччя Львівського національного університету імені І. Франка.

У 1981 р. Л. Г. Мацкевич отримав диплом ст. наукового співробітника. Знаменним для нього став 1983 р., коли в СА № 1 була опублікована велика комплексна монографічна стаття «Природне середовище і мезоліт заходу України» (співавтори — О. М. Адаменко, Г. О. Пащекевич і К. А. Татаринов) обсягом 2,5 арк. Досить скоро вийшов і її поширенний англомовний варіант у престижному виданні в Нью-Йорку (*Soviet Anthropology and Archeology*. — N. Y., 1984. — Vol. XXII, N 4. — P. 30—71). Такий успіх окрилив

Л. Г. Мацкевича, який наважився писати вже й докторську дисертацію на тему «Мезоліт заходу України», що й була захищена в Московському університеті у квітні 1991 р. У тому ж році у видавництві «Наукова думка» (Київ) вийшла й однійменна монографія.

Л. Г. Мацкевич — невтомний розвідник і збирач мезолітичних пам'яток. Завдяки його зусиллям і очолюваних ним колективів кількість пунктів епохи мезоліту збільшилась у декілька разів і на Керченському півострові, і в Прикубанні, і на заході України. Л. Г. Мацкевич — автор і співавтор понад 10 монографій і близько 400 наукових і науково-популярних праць. Його роботи публікувались в Австралії, Болгарії, Великобританії, Італії, Канаді, Німеччині, ПАР, Польщі, Португалії, США, Угорщині, країнах СНД. У Львівському університеті вчений читає нормативний курс «Палеоекологія давньої людини», спецкурси «Мезоліт заходу України», «Археологія Львова» і «Археологія Дрогобицького передгір'я».

Багатолітній член вченії ради ІУ НАН України з захисту докторських дисертацій, Л. Г. Мацкевич має численних учнів і аспірантів як в університеті, так і в інституті, виступає опонентом на захисті дисертацій, є керівником курсових і дипломних робіт.

У 1987 р. Л. Г. Мацкевич повернувся до «печерної» проблематики. Завдяки роботам Львівської комплексної археологічної експедиції і товариства «Давнє минуле» було відкрито баґатшарову печерну пам'ятку з відкладами доби середньовіччя, раннього заліза, мезоліту та палеоліту Львів VII на східній околиці міста, найдавніший шар якої датується 27200 ± 170 років. Таким чином, була виявлена перша палеолітична, притому тришарова, стоянка на території Львова. За 40 км на південні від Львова, біля с. Прийма лослідник уже понад 10 років проводить розкопки у 5-ярусному печерно-скельному ансамблі Прийма I. Крім потужного середньовічного шару на пам'ятці простежено поселення доби раннього заліза, ранньої бронзи, енеоліту, мезоліту, пізнього і раннього палеоліту. Мустьєрський тимчасовий мисливський табір у верхньому гроті Прийми I — найдавніше поселення людини в печерах материкові України (виключаючи Крим). Його вік, за методом C-14, — 45600 ± 450 років від наших днів. Розпочато й розкопки чинбарської майстерні в похованому гроті Прийма VII, що, ймовірно, належить до мезоліту. На цій пам'ятці, аналоги якій поки що невідомі, вже виявлено понад 300 оброблених кісток тварин, що слугували майже виключно чинбарськими знаряддями.

Свій 65-річний ювілей Леонід Георгійович Мацкевич зустрічає сповнений творчих інновацій і камеральних планів, пов'язаних з комплексним вивченням первісних пам'яток, передусім, заходу України.

Одержано 09.04.2000

60 років ВІДДІЛУ АРХЕОЛОГІЇ ІНСТИТУTU УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА НАН УКРАЇНИ

У 1940 р. при Інституті археології АН УРСР був створений Львівський відділ, що налічував 22 працівники. У 1951 р. відділ увійшов до складу Інституту суспільних наук АН УРСР, 1993 р. — отримав статус відділення, а від 1996 р. став відділом археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Відділ археології ІУ НАН України — один із провідних наукових осередків по фундаментальному вивченню історії давнього населення заходу України і найбільший колектив археологів після Інституту археології НАН України, з яким здійснюється активна співпраця. Це насамперед проведення спільніх наукових конференцій, планових і рятівних розкопок, виконання колективних монографічних досліджень, рецензування робіт тощо.

Науковою проблематикою відділу є комплексне і міждисциплінарне висвітлення конкретних рис матеріальної і духовної культури та закономірностей розвитку суспільства. Основні першоджерела поповнюються завдяки проведенню систематичних польових досліджень пам'яток історії і культури, що датуються від палеоліту по ХХ ст. включно. Важливим видом робіт є і співпраця із представниками природничого, в тому числі екологічного, напрямку, широке використання фондів, архівних та інших матеріалів. Такі завдання нині виконуються штатними працівниками відділу, спеціалістами інших установ в Україні та за кордоном і краснавчим активом.

У складі відділу 14 наукових, 1 аспірант і 4 науково-технічних співробітника: завідувач — д-р іст. наук Л. Мацкевич; секретар відділу — науковий співробітник (н. с.), канд. іст. наук В. Гупало; керівник Закарпатської групи — ст. н. с., канд. іст. наук П. Пеняк; директор Археологічного музею на громадських засадах — ст. н. с., канд. іст. наук О. Ситник; відповідальний за господарівіруну тематику — ст. н. с., канд. іст. наук В. Цигилик, який протягом багатьох років завідував відділом. До Закарпатської групи входять молодші наукові співробітники (м. н. с.) І. Попович і М. Потушняк. У відділі також працюють: канд. іст. наук, н. с. М. Филипчук, н. с. В. Петегирич, м. н. с. Р. Грибович, В. Оприськ, Д. Павлів, Ю. Лукомський, В. Войнаровський, старші лаборанти Д. Романова, Л. Бойко і П. Слободян та художник

І. Принада. Навчається у стаціонарній аспірантурі О. Смішко (науковий керівник — Л. Мацкевич).

Важливі відкриття європейського значення по найдавнішому минулому, зокрема палеоліту, зроблені О. Чернишом, В. Савичем, О. Ситником і Л. Мацкевичем. Це й виявлення одного із перших у Європі жителі доби раннього палеоліту, й найдавніше поселення в печерах України, без Криму, комплексні й міждисциплінарні дослідження. Завдяки роботам О. Черниша, Л. Мацкевича і Р. Грибовича кількість мезолітичних пунктів, що нараховувала декілька десятків, виросла до 560. Значну роботу провів відділ по вивченню неоліту, енеоліту і доби бронзи (праці І. Свешнікова, Е. Балагурі, Ю. Захарука, М. Пелешишина, К. Черниш, М. Потушняка і В. Коноплі). Багаторічні стаціонарні розкопки пам'яток кінця доби бронзи — початку раннього заліза дали можливість характеризувати господарську діяльність і суспільний лад того часу, особливості похованального обряду, визначити територію поширення культур (Л. Крушельницька, І. Попович, Д. Павлів і М. Бандрівський). Чільне місце в історичному процесі давнього поселення регіону займають городища, поселення, святилища, інші об'єкти кінця I тис. до н. е. — першої половини I тис. н. е. (дослідження М. Смішка, В. Барана, В. Цигилика, В. Івановського, В. Войнаровського). Ці роботи дозволяють вирішувати питання формування слов'янських племен, особливостей їх господарства, культури і суспільних відносин. Істотна увага приділяється вивченню середньовічного часу. Відзначимо дослідження городищ, селищ, інших об'єктів у Звенигороді (І. Свешніков, В. Терський, В. Гупало, В. Чорновіс і О. Овчиніков), Тустані (Рожко М.), Пліснеську (Р. Багрій, М. Филипчук), Стільському (О. Корчинський), Крилосі та Галичі (В. Ауліх, В. Петегирич, Ю. Лукомський, В. Оприськ), Судовій Вишні (О. Ратич, Р. Багрій), Белз (В. Петегирич) і Пересопниці (В. Терський). Епохальним є відкриття вперше на Україні берестяних грамот у Звенигороді. Ці документи свідчать про високий рівень грамотності на заході України у ранньосередньовічний час. Майже 10-метрові відклади культурного шару за театром ім. М. Заньковецької під час будівництва готелю «Золотий лев» у Львові дали свідчення про розвиток поселення і міста від середини

дини І тис. н. е. до ХІХ ст. включно (В. Петегирич, В. Івановський, М. Филипчук, В. Гупало та ін.). Такі великомасштабні роботи у Львові були проведенні вперше. Вони дозволили простежити еволюцію урбаністики, архітектури, культури і побуту населення протягом понад 1000 років. З пізньосередньовічної проблематики важливі дослідження проведенні на місці битви під Берестечком (І. Свєшніков), у Дубно (І. Свєшніков, В. Гупало), на площі І. Підкови, Високому замку, інших місцях Львова (О. Ратич, Р. Багрій, І. Свєшніков, В. Ауліх, М. Филипчук, В. Чорновус, В. Войнаровський, Ю. Лукомський, О. Овчинников), в Ужгороді (С. Пеняк) і Луцьку (М. Кучінко).

Відділ проводив і брав участь у роботах десятків міжнародних конференцій, семінарів і симпозіумів, співробітники проходили стажування за кордоном, а їх праці публікувались у престижних європейських, американських та інших виданнях. У рамках II Конгресу україністів було проведено конференції, присвячені Галицько-Волинському князівству, по підсумках польових досліджень на заході України та на Львівщині, 1100-річчю Галича, археологічні читання до 80-річчя з дня народження О. Черниша («Постаті української археології») тощо.

Підтримуються зв'язки із багатьма інститутами далекого і близького зарубіжжя. Існують різноманітні контакти із Австралією, Австрією, Англією, Бельгією, Болгарією, Грузією, Данією, Італією, Канадою, Литвою, Молдовою, Пімеччиною, ПАР, Росією, Румунією, Словаччиною, США, Угорщиною, Францією, Фінляндією, Чехією, Японією. Тільки в останні роки польові розкопки, фонди і Археологічний музей відділу відвідали численні науковці, керівники області та НАН України. Це президент НАН України академік Б. Натон, віце-президент, академік П. Толочко, віце-директор ІА НАН України, д-р іст. наук Д. Козак, мер м. Львова В. Куйбіда. Із закордонних спеціалістів це професора і керівники наукових підрозділів: Польща — І. Старкель, А. Недаховський, Т. Мадейська і Я. Махнік; Франція — А. Жуковський, Л. Мене, Ж.-М. Женест і К. Оме; США — Г. Толстевін, Д. Моніср, Р. Кляйн і Р. Трінхайм; Чехія — Ю. Барта і Ю. Свобода; Італія — М. Ямада і Р. Сілу; Росія — М. Анікович, А. Рогачов, Ю. Мочанов і С. Федоссеєва; Молдова — І. Борзіяк. Важливо, що це не тільки археологи, а й геологи, географи, біологи, екологи, мистецтвознавці, інші знані у світі спеціалісти. Співпраця з ними дозволяє комплексно й міждисциплінарно на рівні європейських і світових зразків вирішувати нагальні проблеми дослідження історії давнього населення регіону та суміжних територій. Принципові питання пограниччя від 1992 р. вирішує Українсько-польська археологічна експедиція, на рахунку якої понад 100 нововідкритих і обсте-

жених пам'яток, а також розкопки біля сіл Сіде і Майнич на Самбірщині та Биків на Дрогобиччині (В. Циглик, І. Свєшніков, Л. Мацкевич, В. Гупало, В. Петегирич, Р. Грибович, Д. Павлів, І. Принада). Крім польових досліджень із польськими вченими розробляються теоретичні питання історії давнього населення. Науковці обох країн беруть участь у роботі конференцій, круглих столів у Варшаві і Krakovі, Львові та Луцьку. Від 1998 р. працівники відділу беруть участь у виконанні Міжнародної програми INTAS по дослідження палеолітичних пам'яток Прикарпаття і Поділля (О. Ситник, Л. Мацкевич, Р. Грибович та ін.). Закарпатська група відділу співпрацює із спеціалістами Словаччини, Угорщини і Румунії (П. Пеняк, С. Пеняк, І. Попович, М. Потушняк). Такі контакти дозволяють глибше визначити характер зв'язків давнього населення та їх роль у розвитку матеріальної і духовної культури пограничних областей нашої країни.

Успішно будється Археологічний музей, в якому експонується набутки праці відділу. Тут представлені численні кам'яні артефакти, керамічний посуд, вироби із скла та різноманітних металів, що датуються від палеоліту до середньовіччя включно.

У польових і камеральних дослідженнях принципово новий природничо-археологічний та архітектурно-археологічний підхід щодо аналізу пам'яток почав широко впроваджуватися більшістю працівників відділу вже від 50-х років. Найвагоміші результати отримали під час робіт на пам'ятках кам'яної доби та на території середньовічних об'єктів. Це стратиграфічні та планіграфічні спостереження, комплексний аналіз знахідок і екологічних умов на палеолітичних і мезолітичних поселеннях. Проведено розкопки заболочених територій середньовічних пам'яток. Це дозволило зафіксувати берестяні грамоти (Звенигород) і значну кількість дерев'яних і шкіряних предметів (місце битви під Берестечком). У місті-фортеці Тустань на основі, передусім, обмірів слідів, збережених у місцях існування дерев'яної забудови, встановлено не лише кількість поверхів, а й їх висоту в кожному із періодів. Крім звичайної окомірної зійомки здійснені обміри бусоллю, тахеометрична й горизонтальна зійомка засічками, полярним методом, а також фотографометрія і аерофотозійомка. Така методика є важливою основою для вивчення забудови, її графічної та натуральної реконструкції. Нові сучасні методи фіксації архітектурно-археологічних об'єктів апробовані під час досліджень Шляхетської вежі Старостинського замку в Галичі та Успенського собору в с. Крилосі. Використання електронного тахеометра дало можливість інтенсифікації процесу обмірів та їх опрацювання за допомогою комп'ютерної техніки. У процесі досліджень Успенського собору XII ст. окрім геодезичних обмірів

електронним тахсометром проведено аерофотозйомку об'єкта. Застосування таких методів фіксації дозволяє підвищити точність вимірювань, визначити базу для розробки проектів реконструкції і реставрації пам'яток з використанням комп'ютерної візуалізації.

У науковому доробку колективу — фундаментальні багатотомні праці: «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині» (К., 1954—1998; 7 випусків); «Стародавнє населення Прикарпаття і Волині» (К., 1974, 1976, у 2-х томах); «Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині» (К., 1981, 1982, у 3-х томах); «Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття» (К., 1987, 1990, у 3-х томах). Започаткований профільний журнал «*Studia Archaeologica*» (Львів, 1993), вийшло два випуски інформаційного збірника «Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині» (Львів, 1991, 1992). Серед праць, присвячених окремим проблемам чи періодам, монографії В. Ауліха, Е. Балагурі, В. Барана, Л. Крушельницької, М. Кучінка, Л. Мацкевого, М. Пелещишина, С. Пеняка, П. Пеняка, О. Ратича, В. Савича, М. Смішка, І. Свешнікова, О. Ситника, В. Цигилика, О. Черниша і К. Черниш. Крім того, підготовлено до видання понад 10 індивідуальних і колективних праць. Щорічно проводиться 10—20 археологічних експедицій, що дає можливість подвоювати джерельну базу за кожні 7—10 років. Наукові праці, польові,

камеральні та теоретичні роботи свідчать про існування львівської археологічної школи, одним із фундаторів якої є професор М. Смішко — директор ІСН АН УРСР (1962—1963) і багаторічний завідувач відділу. За роки існування відділу підготовлено і захищено 5 докторських і 14 кандидатських дисертацій. Закінчили аспірантуру або були співробітниками відділу згодом провідні спеціалісти інших установ — член-кореспондент НАН України В. Баран (ІА НАН України), професори і доктори історичних наук Е. Балагурі (УДУ), М. Пелещишин (ЛДУ), М. Кучінко (ВДУ), Л. Крушельницька (ЛНБ НАН України), Ю. Захарук (ІА РАН) та ін.

У цілому зазначимо, що багато здобутків відділу вийшли на рівень європейських і світових стандартів. Нині основним гальмом масштабніших досліджень є брак матеріально-технічних можливостей. Такі труднощі частково розв'язуються за допомогою фондів Відродження і INTAS, господоговорів, меценатських, інших добровільних внесків. У 1988 р. відділ завершив планове навантаження «Природне середовище, господарська діяльність і культура давнього населення заходу України» і від 1999 р. працює над темою «Давнє населення заходу України: екологія, історія і культура», що є важовою частиною досліджень минулого України та суміжних територій.

Одержано 20.07.2000

НАШІ АВТОРИ

АБАШИНА Наталія Серафимівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'янської археології.

АБРАХАМСЕН Нільс — професор Орхуського університету (Данія). Фахівець у галузі історії стародавньої чорної металургії.

АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Харківського історичного музею.

БАБЕНКО Леонід Іванович — завідувач сектору Харківського історичного музею.

БІЛЕНІН Казимир — професор Krakівського університету, віце-директор Археологічного музею в Krakові (Польща). Фахівець у галузі вивчення стародавньої чорної металургії на території Європи.

ВІДЕЙКО Михайло Юрійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології доби енеоліту.

ВОСС Ольферт — доктор Національного Орхуського музею (Данія). Спеціалізується у галузі стародавньої металургії.

ГОШКО Тетяна Юріївна — співробітник Інституту археології НАН України. Спеціалізується у галузі археології доби пізньої бронзи.

ГУСЄВ Сергій Олексійович — кандидат історичних наук, завідувач кафедри Вінницького педагогічного інституту. Фахівець у галузі первісної археології.

КАБАНЕЦЬ Євген Павлович — завідувач сектору історії Києво-Печерської лаври Національного Києво-Печерського заповідника. Спеціалізується у галузі історії Києва.

КОЗЛОВСЬКИЙ Аркадій Олександрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'яно-руської археології.

КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, доцент Харківського державного університету. Фахівець у галузі середньовічної археології.

КОРВІН-ПЮТРОВСЬКИЙ Олексій Генріхович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі археології доби енеоліту.

КОСЬКО Олександр — доктор історичних наук, професор Познанського університету ім. Адама Міцкевича. Фахівець у галузі трипільської культури.

ЛАЗАРЕНКО Андрій Володимирович — науковий співробітник Черкаського обласного краєзнавчого музею. Спеціалізується на вивченні півихинської культури.

ЛІТВІНЕНКО Роман Олександрович — кандидат історичних наук, доцент Донецького державного університету. Фахівець у галузі археології доби бронзи.

ЛЯНГЕР Юрій — доктор хімічних наук, професор Познанського університету ім. Адама Міцкевича. Фахівець у галузі органічної хімії.

МАЙКО Вадим Владиславович — кандидат історичних наук, науковий співробітник Кримської філії Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі ранньосередньовічної археології.

МАЦКЕВІЙ Леонід Георгійович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології Інституту українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України (м. Львів). Фахівець у галузі первісної археології.

МІХЕЄВ Володимир Кузьмич — доктор історичних наук, професор Харківського національного університету. Фахівець у галузі середньовічної археології.

ПРИХОДНІОК Олег Михайлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі слов'янської археології.

САПОЖНИКОВ Ігор Вікторович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України. Фахівець у галузі середньовічної археології.

СМЄКАЛОВА Тетяна Миколаївна — кандидат фізико-математичних наук, старших науковий співробітник Інституту археофізики Санкт-Петербурзького державного університету.

СМІЛЕНКО Алла Трохимівна — доктор історичних наук, пенсіонерка.

СОРОЧАН Сергій Борисович — доктор історичних наук, професор Харківського національного університету. Фахівець у галузі античної та середньовічної археології.

ЧЕРНІГОВА Наталія Володимирівна — співробітник музею археології Харківського національного університету.

ШАЦКО Ганна Олексandrівна — студентка Київського національного інституту культури і мистецтв. Спеціалізується у галузі історії археологічної науки.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні дослідження в Україні
АДСВ	— Античная древность и средние века
АН	— Академія наук
АО	— Археологические открытия
АОН	— Археологические открытия на новостройках
АС	— Археологический съезд
ВВ	— Византийский временник
ВДИ	— Вестник древней истории
ІА АН УРСР	— Інститут археології Академії наук УРСР
КС ИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КС ИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України
НФ	— Наукові фонди
НЭ	— Нумизматика и эпиграфика
СА	— Советская археология
ХДПУ	— Харківський державний педагогічний університет
ХДУ	— Харківський державний університет
ХИМ	— Харьковский исторический музей

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

ЛИТВИНЕНКО Р. А. Погребения срубной культуры в каменных гробницах с горизонтальной кладкой стен	3
СМИЛЕНКО А. Т., КОЗЛОВСКИЙ А. А. Периодизация средневековых поселений Левобережья устья Дуная	19

Публикации археологических материалов

КОРВИН-ПИОТРОВСКИЙ А. Г., ГУСЕВ С. А. Многослойное трипольское поселение Березова, ур. Берег	35
КОЛОДА В. В. Жилища раннего средневековья в Верхнем Салтове	40
АКСЕНОВ В. С., МИХЕЕВ В. К. Стеклянная посуда из погребений салтовского могильника Червоная Гусаровка на Харьковщине	55
КАБАНЕЦ Е. П. О посвящении Десятинной церкви	59

К истории древнего производства

ГОЩКО Т. Ю. О технологии изготовления браслетов из Гордиевского могильника	68
БИЛЕНИН К. Древняя железнодобыча и горное дело в Свентокшиских горах (Южная Польша)	73

Дискуссии

ВИДЕЙКО М. Ю. Вопросы реконструкции и происхождения погребального обряда могильников софиевского типа	90
---	----

Археология за рубежом

ВОСС О., АБРАХАМSEN Н., СМЕКАЛОВА Т. Н. Магнитная съемка древнего железнодобывающего центра в г. Сноруп (Дания)	101
---	-----

Память археологии

ЧЕРНИГОВА Н. В. Бабенко В. А. и исследования археологического комплекса в с. Верхний Салтов	116
СОРОЧАН С. Б. Чаша души	120
ШАЦКО А. А. И. А. Антонова и археологическое исследование Херсонеса	123

Новые открытия и находки

ЛАЗОРЕНКО А. В. Эталонное поселение пивихинской культуры	126
САПОЖНИКОВ И. В. Каменный крест на могиле казака Антона Кременецкого	132
КОСЬКО А., ЛЯНГЕР Ю. Дегтярство в трипольской культуре	135

Рецензии

МАЙКО В. В. Бубенок О. Б. Язы и бродники в степях Восточной Европы (VI — начало XIII вв.)	139
ПРИХОДНЮК О. М. Айбабин А. И. Этническая история ранневизантийского Крыма	140

Хроника

Абашина Н. С. Научный семинар «Сто лет изучения культур полей погребений в Украине» ...	143
К 70-летию Ирины Федоровны Ковалевой	146
К 70-летию Иона Израилевича Винокура	147
К 65-летию Леонида Георгиевича Мацкевича	149
МАЦКЕВЫЙ Л. Г. 60 лет отделу археологии Института украиноведения им. И. Крипъякевича НАН Украины	151
Наши авторы	154
Список сокращений	155

МІЖНАРОДНИЙ БЛАГОДІЙНИЙ ФОНД INTERNATIONAL CHARITY FUND

«Скарби Русі—України»
УКРАЇНА
м. Київ 210,
пр. Героїв Сталінграда, 12
тел./факс: 419-73-77

«Treasures of the Rus—Ukraine»
av. Hero's of Stalingrad, 12
Kyiv 210
UKRAINE
tel./fax: (044) 419-73-77

Р/р 26005209802183 в Печерському відділенні
Укрсоцбанку м. Києва МФО 322090 і. код 20054943

Шановні добродії, панове!

Україна, яка знаходиться в одному з найкращих природно-кліматичних регіонів Європи, з давніх-давен густо заселена різними народами. Кожен з цих народів залишив свій слід у вигляді археологічних пам'яток — поселень, некрополів, окремих курганів, величезної кількості витворів господарської та ремісничої діяльності, побуту, мистецства, міфології. Ці пам'ятки, які висвітчують давні періоди історії України, є частиною нашої національної спадщини. На жаль, в теперішній час вони особливо інтенсивно руйнуються і знищуються безконтрольними земляними роботами, безсоромно грабуються, а найкращі взірці давніх культур України вивозяться за кордон. Держава, опинившись у скрутному економічному становищі, не в змозі у достатньому обсязі забезпечити дійовий захист, дослідження та реставрацію пам'яток археології.

Заповнити цю прогалину якоюсь мірою взяв на себе новостворений *Міжнародний благодійний фонд “Скарби Русі-України”*, заснований рядом установ і вченими-археологами із різних міст держави.

Завданням фонду є зосередження зусиль широкої громадськості на врятування та пропаганду наших історичних реліквій.

Ми закликаємо державні та приватні організації і установи, окремих осіб, всіх, кому небайдужа доля нашої історичної спадщини, приєднатися до цієї благодійної справи, вступаючи до членства фонду або подаючи йому посильну матеріальну підтримку.

Наш рахунок: 26005209802183 в Печерському відділенні Укрсоцбанку м. Києва, МФО 322090, і. код 20054942.

*Рада засновників
Виконавчий комітет*

Індекс 74006

ISSN 0235—3490. Археологія, 2000, № 4. 1—156

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ